ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ЧЕТРДЕСЕТ ДЕВЕТА КЊИГА

ГОДИНА ТРИНАЕСТА

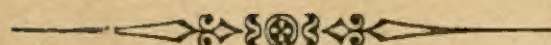

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1908.

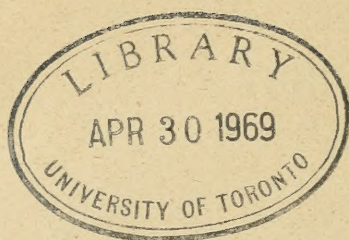

ДЕЛО

КЊИГА 49. ОКТОБАР, 1908. ГОДИНЕ СВЕСКА 1.

ОКТОБАРСКА ПЕСМА

У сумрак једног октобарског дана,
Када је ветар жалостивно свир'о,
Вид'о сам кад си изишла из стана.
Твој ме је поглед до у срце дир'о,
Те крв отпоче врцати из ранâ
И оног срца због тебе што пати
И слути само језовите ствари,
Јер види да ти небо неће дати
Ту срећу: да те пролеће озари.

О, боже благи, зашто сам је срео
У сумрак тога октобарског дана?
Зашто сам опет подигао вео
Да видим како крв шиба из ранâ
Онога срца, које сам волео?

Ал' знај, то беше против моје воље,
Но више никад тако бити неће.
Ах, вратићу се поново у поље,
Сузама свело заливаћу цвеће;
А када дођу октобарске ноћи
Седећу дуго крај ватре, у мраку,
Плакаћу тихо тако у самоћи
Док ветар пева тужно у оџаку,
Плакаћу што ти не могу помоћи.

И док ми лице бледи и румени
Сневаћу тужне и веселе ствари,
Молићу Бога: да одузме мени
Остатак дана — и теби подари.

С. Д. Петровић.

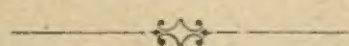

СОНЕТ

— К. ВЕЛИЧКОВ —

Волим те, волим те, завичају мио,
Због свега у теби што ми дух озари,
Због радости које твоји беху дари,
Због мукâ, које сам с тобом поделио.

Волим те, волим те, завичају мио,
Због свију лепота што ти Творац даде,
Због удеса који у део ти паде
Да си пет векова у јадима био.

Волим те, волим те, завичају лепи,
Због свих оних што их твоја гробља крију,
Што храбро падоше кад им неста снаге,

Мени вреле сузе теку из очију,
А јато ми врелих жеља душу крепи,
Кад мислим на гробља отаџбине драге.

В.

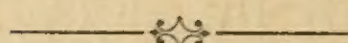

ТУЂИНЦИ О СРБИЈИ И СРПСТВУ

2. Сер Дромонд Волф.

Још пре кратког времена име Дромонда Волфа сретало се врло често у европским листовима, у вези час са спољном час опет унутрашњом политиком Велике Британије. Велики део своје државне службе он је провео на Јевропском Истоку: било као управник јонских острва, било као члан међународне комисије за уређење Источне Румелије, било као посланик у Букурешту, било као изасланик код султана у разним приликама, а долазио је у наше крајеве и као члан инглеског доњег дома у циљу личног обавештења. Као познавалац Источнога Питања он се убраја међу прве инглеске јавне раднике, и може се рећи да је његово име нераздвојно у свему од имена лорда Биконсфилда и Солзбурија, да о другима и не говоримо. Он је био изодавна један од убеђених и одлучних поборника руско-инглеског споразума с погледом најпре на Персију, а за тим и у свим осталим крупним питањима у Азији. За више од пола столећа јавнога живота он је имао прилике да позна најзнатније личности како на политичком и дипломатском тако и на књижевном и уметничком пољу, те је доиста дао један врло користан и врло занимљив прилог савременој историји, објавивши ових дана своје успомене под насловом Rambling Recollections by the right honourable Sir Henry Drummond Wolff, G. C. B., G. C. M. G. late Britich Ambasador in Spain, London (Macmilan and Co) 1908, две књиге, 8^0 398 + 463. Сврађајући пажњу оних читалаца Дела који знају инглески на ове тако важне забелешке у многом погледу, ја готово жалим, што сам принуђен ограничити се овде на исписивање из њих само онога што је за нас најзначајније. — Додати ми је још, само ради обавештења читалаца о оном

што ће овде наћи, да је писац имао нарочито овлашћење да се користи архивом инглеског Министарства Спољних Послова и извесних посланстава онда, где његова сећања не би била довољна.

I Кнегиња Даринка и Јулија

Говорећи у глави XXXII (књ. I стр. 356—367) о знатнијим посетиоцима Крфа за време његове управе, он први пут додирује питање о Србима и Српству.

„Међу осталим знатнијим личностима које су посетиле Острва била је црногорска кнегиња Даринка, чији је муж био убијен пре неколико година. Она је овамо дошла из Трста. Нека њена рођака, — мислим њена сестра — била је удата за Грка Рому, једног угледног Јонца. — Био сам у велико задивљен њеним говором, њеном великом окретношћу као и умереношћу њених погледа. Говорила је врло отворено о Црној Гори, и није крила своју жељу за ослобођење Србије, Црне Горе и околних крајева у Турској. Њене жеље су се ограничавале на овај део славенске породице, те се трудила да се не меша у судбину аустриских словенских поданика, нити је тежила за потчињењем Русији. У овом погледу била је врло одлучна. Сећам се чак, да је у једној прилици исказала своје живе симпатије према Пољацима, на што сам је ја упитао: како измирује ове осећаје са својим жељама за руским господарством. Одговор је био: „Plutôt le Turcs!“ Додала је уз то своје чуђење што је из разговора с инглеским консулима и с другим виђенијим људима који су долазили у Црну Гору видела њихово уверење што је Црна Гора потпуно потчињена и одана руским интересима. — Кнегиња ми је изјавила, да би се она више бавила политичким питањима да је место кћери имала сина. Није порицала да се у велико интересовала политичким пословима; како су међутим ствари тада стојале, њој се није чинило да је судбина њене земље могла бити везана ни за какву личност. Врло је опрезно говорила о кнезу, и жалила је што се оженио необразованом Црногорком, и што још нема деце. Ни кнез Србије нема деце, и кнегиња Даринка је у разговору наговестила, да ће можда Карађорђев унук, који се тада образовао у Паризу, једнога дана бити носилац жеља свих делова Српства. — У колико сам могао разабрати из разговора с њоме, тадашњи црногорски кнез био је врло упор-

ног карактера. Његов лекар и тајник, неки Француз, писао је његова писма, док је он сам расправљао све послове и није допуштао да други утичу на њега — Према Турцима је кнегиња имала исту одвратност, коју сам запазио код свега становништва на копну балканском; тако исто није изгледало да она има јаких симпатија за Грке, премда је уверавала да су Срби према њима расположенији у последње време. Била је задовољна што се успело да се преместе карауле, и надала се инглеској помоћи за излазак на море код Спича. Уверавао сам је да је инглески народ рад видети сва племена срећна, али да добра воља Инглеске може бити од помоћи само уз њихово мирно држање. Навео сам јој пример, да је Велика Британија сама понудила у последње време да уступи Јонска Острва у доказ свога расположења да иде на руку народима који би обећавали мирно развијање уместо бурне будућности. „Да, Црногорци су врло ратоборни,“ одговорила ми је Кнегиња. Али је одмах изишла с јадањем, да њима недостаје родна земља, и да је њеним земљацима врло тешко да мирним путем дођу до потребних животних намирница. Исто тако се жалила на оскудицу образованости међу Црногорцима, понављају често, да су жене и кћери најугледнијих Црногораца просте сељанке, које не знају ни читати ни писати. Нагласио сам јој да би баш то било поље на коме би она као жена могла бити од велике користи, и саветовао сам јој да по повратку у Црну Гору — где је у то време зидала кућу за себе — узме какву учитељицу из Швајцарске или из Немачке, и да наговори неколике Црногорце да допусте те да се њихове кћери образују с њеним дететом, коме је тада било око четири године и које је било врло занимљиво. Одговорила ми је да је и сама помишљала на то, и да је нешто томе слично већ и предложила. Међутим и најбогатији Црногорци били су у толикој мери сиромашни, да су били принуђени слати своју децу на рад чим би проходила, и да би им се било тешко лишавати те и ако најмање привреде. — Кнегиња је готово постојано говорила о сиромаштини Црне Горе. Није ни у колико правила тајну од новчане помоћи коју остале државе дају Црној Гори. Али од те помоћи, додавала је, народ не би имао ни хлеба. Француска је у последње време дала 60.000 дин., а Аустрија 30.000 форината. Последњу помоћ она је приписивала постицају француске царице, која као да је неком приликом рекла кнезу Ме-

тернику (тадашњем аустриском посланику у Француској): „Ако Ваш цар жели да учини што било што би мени било пријатно, нека дâ што год Црној Гори.“ Француски цар дао је такође овлашћење брату кнегињином г. Квекићу да у корист Црне Горе може држати лутрију у Француској, чиме би се добило 4—500.000 динара. Један део од тога 40—50.000 динара, био је послат ових дана.

„Кнегиња ми је говорила и о последњем путовању српске кнегиње у Лондон, која је имала политичких разговора с лордом Палмерстоном, којом приликом се нада да је учињено што добро. Уверавала ме је да је српска кнегиња била врло задовољна својим пријемом у Инглеској, и ако је у неколико била разочарана што није могла учинити посету краљици без суделовања турског посланика. У тој неопходности је узрок, што кнез Данило није отишао у своје време у Лондон.

„Падала је јако у очи умереност с којом је Кнегиња говорила о Црној Гори. Кад смо говорили о слици коју је Mis, Ирби дала о Цетињу, она је напоменула да је то учињено у сувише ружичастој боји, и жалила је што њена земља није описана без претеривања у ком било правцу. — Кнегиња је била брижљиво васпитана, и говорила је, осим српскога, француски, немачки и италијански, а уз то је с разумевањем читала инглески. Била је у велико обавештена о свему и доста је читала; у разговору је била обазрив и одлучна, а у свом понашању дражесна; али је уз то била и нешто суморна због бриге за своју породицу. Изгледало ми је као да је њен карактер био нека мешавина од правога патриотизма и од личних амбиција, и у исто време од сете, која је била последица уверења, да није било изгледа за њихово задовољење.

„С Крфа је намеравала отићи најпре у Турин да се састане с матером и сестром које су живеле у Паризу, а затим у Екс-ле-Бен. По том би сишла у какво морско купатило у околини Ђенове, па за тим у Париз. Говорила је у врло симпатичним изразима о цару Наполеону и царици Евгенији који су према њој били врло љубазни. Много је полагала на помоћ Инглеске у будућности и намеравала је ускоро посетити Лондон. Питао сам је, с каквом путном исправом путује? — „С црногорском — одговорила ми је — на српском и на француском,“ и додала је, да све државе сматрају Црну Гору независном, па и сама Аустрија и Турска. Само је оскудевало признање Инглеске.

II Берлински Конгрес и његова припрема

Под овим заглављем саопштићемо све што је у вези с европском политиком на нашем полуострву, и о чему писац говори растурено у својој II књизи, у главном на стр. 147—192. Писац сматра познату Солзберијеву окружницу из почетка априла 1878 за један од најзнатнијих државних докумената у историји. Њен предмет је у овоме:

„Сазнавши да су изасланици Русије и Турске потписали претходни уговор о миру у Казанлуку, влада Њеног Величанства упутила је лорда А. Лофтуса под 29 јануаром, да саопшти руској влади да, признајући сваки споразум утврђен између руских и турских изасланика у Казанлуку за закључење примирја и за постављање обавезних основица за мир између две зараћене стране, она изјављује да тим споразумима неће признати никакав значај у оним њиховим одредбама, којима би се мењало стање створено јевропским уговорима и којима би се додиривали општи и инглески интереси, докле оне не добију формални пристанак сила потписница Париског Уговора."

„По иницијативи Аустроугарске отпочети су преговори тада за међународни конгрес. Парламенат је одложио свој рад 4/16 априла због ускршњих празника и ја сам се одлучио да обиђем сва важнија места, где бих могао што сазнати о ономе што се припремало... Пре него што сам се на пут кренуо, један турски дипломат рекао ми је у разговору ово: „Ако ви узмете Мисир, Инглеска ће изгубити сав свој утицај у Јевропи. Где је извор њеној данашњој снази? У њеном поштовању јавнога права, које улива поверење код осталих народа. Зашто се држање Инглеске у данашњем положају тако високо цени, и зашто се придаје толика важност њеним изјавама? Стога што је она од почетка заузела становиште светиње уговора, и што се претпоставља да она није расположена да прима награде, које су данас у изгледу другим државама. Аустрији се нуде области до Солуна, обухватајући и Србију. На Италију се наваљује да заузме источну јадранску обалу. Вама се вероватно нуди Мисир прећутно, ако не изречно. Русија зна, да конгреса не може бити без вашег учешћа, а без конгреса се санстефански мир опет не може озаконити. Јачина положаја Инглеске лежи у њеном чувању и

поштовању основа, без којих не може бити јавног поверења..." Г. Ботлер Џонстон уверавао ме је да се Русима не свиди турски устав, те да се тврдило да је напредовање руско к Цариграду било последица споразума између руских ђенерала и цариградске дворске странке, чега је последица било распуштање турског парламента. Творац турског Устава, Мидат, био је у изгнанству, и да је Ахмед Вефик паша био велики везир, устав је суспендован, ако није потпуно укинут — Један други мој пријатељ, страни дипломата рекао ми је овом приликом: „Бизмарк је у почетку храбрио Русију у намери да је нагна на Аустрију, с претпоставком да је Инглеска слаба због јаке опозиције против владе, што ју је, по његову мишљењу, принуђавало да остане неутрална или да води противтурску политику. Данас он увиђа да Русија није онолико јака колико Инглеска. Она је тек помоћу васалних кнежевина могла победити Турску. Здравствено и финансиски исцрпљена она се мора поклонити Инглеској, или ће је ова потући. Бизмарк не жели да са̂м буде умешан у какав рат. Он тако исто не жели ослабљење Русије: ни морално, уступцима самој Инглеској, ни материјално, ратом са самом Инглеском. Стога се он труди да образује један пријатељски савез против Русије, како би се она могла драговољно придружити каквом снажнијем пријатељу, и тако се извући из положаја који постаје опасним. Ако Инглеска са својим захтевима остане одлучна до краја, сви ће опи бити задовољени. Уђе ли она у рат, па и без савезника, против ње неће бити савеза."

„У Паризу сам добио врло важна обавештења од г. Вадингтона, који ми је говорио врло отворено, рекавши ми да Француска и Инглеска раде споразумно у Мисирском Питању, и да су лорд Солзбури и он убедили кедива о потреби истраге, која ће се ускоро отворити. С обзиром на Источно Питање он је држао, да све упућује на међународни конгрес. Француска жели мир. Он је њој потребан, те ће принести све жртве за његово одржање Стога она неће чинити никаквих тешкоћа од формалних питања Свакако изгледа као неко унижење, што ће се Париски Уговор изменити у Берлину; али се нема куд.

— Али каквог ће се правца држати Француска на конгресу? упитао сам ја.

— С обзиром на „средоземна питања," — био је његов одговор, — она ће ићи с Инглеском потпуно руку под руку, али

не даље. Она ће се противити да Русија има поморске станице на Јегејском и Средоземном мору. То би била стална опасност за средоземне државе, а зна се да је Кавала врло подесна за јако ратно пристаниште. Још једном: у средоземним пословима Француска ће несумњиво бити уз Инглеску.

— Подразумевате ли у ова и Дарданеле? упитао сам га.

— Без сумње.

— А Црно Море?

— Не. Осим Средоземног мора и мореузâ нас се остала питања неће тицати.

— У практици је Црногорско Питање истоветно с питањем о мореузима — додао сам ја — и Русија тамо може прикупити велику поморску снагу.

— Ми смо се одлучили, био је Вадингтонов одговор, да се сами ограничимо на средоземне интересе. Као део ових долази, да ћемо се ми противити сваком покушају да се какво пристаниште уступи Црној Гори, пошто би затим вероватно допало Русији.

„У овом погледу ја нисам био истога мишљења. По моме уверењу ми о црногорском проблему не би имали више да се бавимо, ако би се Црној Гори уступило мало пристаниште Спич. Становници ове државице врло су вредни Земља је богата у дрвима, сушеној риби и вину. Ако би јој се допустио излаз на море, ја држим да би они у брзо постали добри трговци и посветили се пословима по Леванту.

„Бивало ми је све јасније да ће на новом конгресу сва питања, која нас нарочито интересују, бити решена против нас, и да ли треба сами да тражимо лека против те евентуалности.

„Један други од мојих познаника, добар познавалац јевропских прилика, г. Шеферд, члан нашег посланства у Паризу, рекао ми је овом приликом: „Идемо у сусрет конгресу. Спрема се споразум по коме ће се руске трупе повући иза извесне зоне а наши бродови из Мраморног мора. У том правцу Немачка чини велике напоре. Али кад на конгрес дођемо, наћићемо да је све решено и пречишћено тројецарским савезом. Аустрија ће примити Босну и Херцеговину. Потврдиће се повраћај Бесарабије. Батум ће остати у руским рукама, и тада ће се Турска на позив царева обратити нама са захтевом да повучемо наше бродове, ако дотле не будемо сами учинили... Али смо јако погрешили што нисмо утврдили свој положај у Мисиру. . .“

„Путујући кроз Швајцарску, нашао сам да је јавно мишљење, у колико сам га могао запазити, у корист Инглеске, и то како због положаја који је заузео лорд Солзбури тако и из бојазни за трговину која трпи свуда од руске владавине. Провео сам једну ноћ у Линдави на Боденском језеру у намери да посетим графа Бреду, који се неуморно бави континенталном политиком. Он ми је јасно предочио, о чему су ме уверавали и други, да је кључ Источнога Питања у Бечу и у Пешти. — Аустрија, рекао ми је граф, има пред собом три пута: неутралност, савез с Русијом и савез против ове. Немачка јој саветује један од прва два пута, али он држи да ће њој бити тешко да остане неутрална Говорило се да је предлог Немачке Аустрији био: да узме Босну и Херцеговину, да поседне Солун и да се удружи с нама, давши Немачкој слободан приступ к Трсту, који би постао немачким пристаништем. С Трстом и Солуном они би се најповољније приближили Суецу. Немачка ради на томе, продужио је граф Бреда, да усами Инглеску и да локализује рат. Она страхује од савеза против ње и Русије. Граф Андраши је био пријатељ Немачке, и одржавао се на своме положају помоћу Маџара и играјући како му Бизмарк свира. Последњи би га напустио чим би запазио да хоће да води противтурску политику. Отуда је његова жеља да се дође до конгреса, како би изгледало да му је заузимање области наметнуто, у ком случају он жели присајединити их Маџарској, а не Аустрији. Али ово нипошто не би задовољило дворску странку, која би на присаједињење области пристала само тако, ако би се на тај начин добила накнада за већ изгубљене. Дворска странка се колеба између мржње према Немачкој и бојазни од ње. Једнодушном би могла бити само тако, ако би се могао створити савез једновремено против Немачке и Русије. У одсуству таквога савеза она би пристала на споразум с Русијом за деобу Турске.

— Али зар дворска странка није већим делом састављена из ултрамонтанаца, и зар ови као католици нису противници Русије? упитао сам ја.

— Не, одговорио ми је граф. Питање народности мења овде на чудноват начин положај. Највећи део ултрамонтанских породица има своја велика добра у Чешкој, и премда оне пореклом нису чешке, ипак имају симпатије према овој грани сла-

венског племена. Они подржавају страх од немачког завојевања, и пиитају се надом да ће их можда Русија спасти од те судбине.

— А како је пресудно гледиште аустријског парламента?

— Овај је у главном антируски. Али се кључ за решење питања налази у Пешти. Код својих земљака Андраши је лично популаран, и они пристају на његову попустљивост према Бизмарку, што не би одобрили канцелару који би био Аустријанац. Увек ће Угарска рачунати много у двојној монархији. Маџари су храбри, једнодушни и одлучни, и према том се од њих страхује више него од које било друге народности у царевини.

— Али како успева Андраши да има потпуну потпору маџарске владе, и ако је под сумњом да ашикује с Немачком?

— Тиса, председник маџарског министарства, калвинист је, а Маџари његове вере нагињали су увек к Пруској. Тиме се најлакше објашњује Андрашијева политика. Али данас више Тисина влада није тако јака као што је била. Какво било насиље према Турској оборило би је, а с њоме би пао и Андраши, — премда би га можда опет заменио какав Маџар. Држати је као поуздано међутим, да Аустроугарска неће напустити тројецарски савез докле год Андраши буде на своме положају. Аустријско јавно мњење не зна какви тесни односи постоје између Петрограда и Берлина. Ово незнање је јаче од страначких противности. „Нама треба савез с Русијом против Немачке“, тврде Славени; докле остали узвикују: „Нама је потребан савез Немачке против Русије“. Аустрија се не може никад одлучити благовремено. Прича се да је кнез Бизмарк ту скоро рекао да он има неограниченог поверења у бечко сметењаштво.

— Пазити уз то, додао је граф Бреда, да вам Русија на конгресу не припреми изненађење, организујући покрет у циљу лишавања извесних права поморских сила у ратовима на мору.

„У Бечу сам са свих страна слушао једнодушну хвалу политике лорда Биконсфилда и окружнице Солзбуријеве. Чинило се, као да је њоме узбуђена цела Јевропа, и као да је повратила углед Енглеске изненадним скакањем барометра. „Нама би овде требало таквих министара,“ рекао ми је један Бечлија, који је истина био противник Андрашијев и присталица графа Тадха. Једна поуздана личност говорила ми је ипак много мирније о политици графа Андрашија, наводећи да је

он имао да се бори с тешкоћама исте природе с каквима је имао муке и лорд Биконсфилд... Један од плодова окружнице лорда Солзбурија био је, да је штампа постала наклоњенија Инглеској а нерасположенија према Русији. За време овога мога пута ветар је дувао потпуно у нашу корист. Ипак сам сумњао да ли би Аустрија објавила прва рат.

Априла 12/24 отишао сам барону Багерну, једноме од старих аустријских дипломата. Он ми је рекао:

„Граф Андраши је постао непопуларан од како је кнез Бизмарк изјавио у једном говору, да он увек може сазнати намере Аустроугарске од њега. Узалудно је завијати ствар: Немачка и Русија су једно те исто. Аустрија неће моћи предузети никакав корак против Русије без бојазни од каквог покрета: правог рата или бар демонстрација на својој граници. Изван сумње је да у Аустрији има тежња у прилог заузимања Босне. У Босни има турских Хрвата, који су то исто што и аустријски Осим тога у Босни има неколико аустријских манастира и васпитних завода, који се одржавају даровима из Аустрије. Осим тога Аустрија сноси терет од издржавања 120.000 босанских бегунаца, који не пристају да се врате на своја огњишта докле се известан рад не васпостави. Као Мађар, граф Андраши није омиљен у Аустрији, и ако би било тешко заменити га. Али како било да се иначе осећа, нико у Аустрији не би ишао против Немачке. Мишљење немачког цара је добро познато: он је лично јако одан цару. То је осећање традиционално у породици. Још год 1848 одговорио је краљ пруски једном изасланству мањих државица, које је желело известан покрет против Русије: „Ја никад нећу потргнути мач против мога зета цара Русије.“ Поред осталих тешкоћа граф Андраши има да се бори и против личних осећаја свога господара. У својој младости цар је био у велико одан цару Николи, који је неоспорно Аустрији сачувао Угарску. Он често сажаљева своје одвајање од Русије 1856 и пригово𝑟 незахвалности, који је тада против њега отворено изношен. Пре пет или шест година дошло се до измирења. Тада је руски цар послао поруку да се све може удесити под погодбом да Аустрија не предузима ништа у својим пољским покрајинама што би могло заразно дејствовати на руску Пољску. „Ако се овога будете придржавали, онда ми можете казати све што имате и желите непосредно, без потребе да то чините преко

Берлина.“ Овај предлог је био врло пријатан аустријском цару, коме су одвратна сва општења с Берлином. Од тада су задуго време оба цара били у најбољим односима, дописивали су се лично француски и питали су један другог. Руски цар је посетио бечку изложбу. Ипак је од рата наступила извесна хладноћа. Руски цар је непријатно био дирнут одушевљењем у Мађарској за Турке и пријемом софта, као и објашњењем које је мађарска влада дала о изразу „савезник,“ који је Аустриски цар употребио у здравици приликом његова рођен-дана.

„Запитао сам га: какво је опште осећање Немачке Аустрије?

— Немачка Аустрија (Аустрија у ужем смислу) је против Русије, као што су католици у опште њени противници. Ипак немојте веровати ни у какве тешкоће, које би за нас могле потећи из славенских осећаја на случај сукоба с Русијом. С изузећем Словака који су протестанти и извесног дела православних Славена у Угарској; аустријски Славени су римски католици, и њихова вера надвлађује племенске осећаје. Осим тога Славени су династичнији и prеданији цару него и Немци и Мађари Никад није било веће заблуде од претпоставке могућности подељености у војсци. Она је потпуно одана цару. Захваљујући одсуству Мађара у војсци за двадесет година велики део виших официра су Славени, и сви су без изузетка душом и срцем одани цару и сви би му свуда следовали. У новом рату Аустрија ни по што не би била подељена. И сами Немци из царевине су противници Русије; али су они тако дисциплиновани да би њихова политичка осећања била потпуно потчињена ратној управи Незадовољство међу Чесима може се свакога часа поклонити малим уступцима њихову самољубљу и народном поносу. Ипак међу њима има јаких остатака хуситског осећања.

— А како стојите у новчаном погледу? Упитао сам ја.

— То би била велика тешкоћа. За сад још нисмо уредили наш споразум с Мађарском. и ако би заискали новаца, не би се чак знало: у којој сразмери свака страна има да нам га дâ. Осим тога су наши државни намети већ доста тешки. Један од финансијера причао ми је да му је један од министара на питање: од куда ће узети 60.000 000 фор. које су делегације изгласале, одговорио: „Ако не будемо ратовали тај нам новац неће ни требати, а ако уђемо у рат, наћи ће

нам га Инглеска.“ И заиста Граф Андраши је изгласао овај кредит противно гледишту аустријске владе, и нарочито помоћу разних опозиционих група.

„Барон Пленерз, који је престављао умерене либерале, био је против рата, али за заузеће Босне и Херцеговине. Он се бојао да Инглеска не жели да одржи Турску са свом њеном рђавом управом. Уверавао је да је турска зла управа неисцрпни извор брига за Аустрију; да он гледа на стварање јаке Бугарске као на неизбежну ствар, и да је заузеће Босне и Херцеговине неопходно, најпре као војничка шетња, да би се обезбедило поверење бегунцима који се више не могу држати, а затим и као стално, да би се предупредило спајање Србије с Црном Гором, што би створило јаког суседа у залеђу аустриских области на Јадранском мору. На то сам ја приметио, да ће стварање две Бугарске предупредити ту могућност.

— Не, био је одговор. Румунија је успела да се образује као једноставна држава, па ће то учинити и Бугарска. Ви можете приметити да Јужна Бугарска има много Грка и Мусломана. Али ће последњи ускоро постати Хришћанима или напустити своју постојбину, а Грци као мањина покориће се.

— Држите ли да би Немачка употребила и силу да вас одврати од рата против Русије?

— Не, одговорио је, бар у почетку не. Ну ако би наши успеси били виднији, она би можда предузела извесне демонстрације у Шлезији. Ако би рат био неодлучен она не би предузимала против нас ништа, док ми не би предузели на граници Пољске такве мере које би могле раздражити и њено пољско становништво. Наши Пољаци су нам врло одани, и у том погледу се у велико разликују од руских и пруских.

„Један од мојих старих зналаца, витез Феш ф. Фестау, врло угледан правозаступник, био ми је често гост у Бечу. Он ми је говорио да Инглеска мора чинити две ствари ако жели да одржи симпатије и потпору Јевропе: најпре се сама мора показати јаком, а затим се мора истаћи на челу Јевропе као заштитник општих јевропских интереса.

— Ви велите, говорио ми је он, да ће француска влада подржавати Инглеску у средоземним питањима. Ту Аустрија може такође ићи заједно с вама. И њени су интереси на том пољу заједнички с француским, италијанским, грчким, португалским, шпанским и вашим, премда ви можете имати и по-

себних. Први члан вашега програма мора дакле бити положај на Средоземном мору, пошто он интересује целу Јевропу. Извојујте ову битку за Јевропу, па ће вам она помоћи у Азији. Отпочните образовањем Средоземног Савеза. Русија тежи изодавна за Босфором као кључем Средоземног мора. Ако се њене намере с обзиром на Бугарску остваре, онда ће они постати средоземном силом, и неће поштовати неутралност Босфора, а Турска ће бити још проста сенка у Јевропи. Аустрија има толика питања да расправи с Русијом на Западу, да би јој оставила времена да се утврђује на Истоку. Аустрија треба да узме Јадранско море, и да Француској остави Јегејско; али су ово јевропска питања. Предложена Бугарска је стална опасност за Аустрију. Она ће постати стожером православне грчке цркве и постала би руском војском на југу, пошто би потпала под заштитни руски систем. Из свих ових обзира она се јавља као стална опасност у будућности за Јевропу. Циљ је Русије превласт у Јевропи. Ако она задржи Бугарску, растројиће постепено Аустрију. Ако једнога дана буде држала Јевропу с југа преко Бугарске, покушаће да дође до слободног излаза и на северу и гледати да се на штету Немачке и Скандинавије дочепа Сунда. Напредовање Русије је јевропско питање, и Инглеска треба то да предочи Јевропи. Ако Русија конфискује Турску, у томе ће бити почетак њене владавине Јевропом. Санстефански уговор има две добре стране: он је показао да циљеви Русије нису били искључиво човечни. Рат није вођен једино ради спасавања душа. Он је био прави државни удар. Овај уговор је отворио очи инглеским државницима и узбунио их је. Он је такође показао да се ускоро мора приступати деоби Турске. Инглеској се не свиди да за полазну тачку узме Париски Уговор, пошто у њему нема помена о Јерменској. Она се брине за благостање народности у Турској; али, сећајући се Наполеонових речи, она би хтела да сачува Јевропу да не постане козачком. Једини пут да се постигне овај двоструки циљ био би стварање једне конфедерације у јевропској Турској по примеру старе Германске. Она би имала да буде под заштитом јевропског ареопага и Турске, којој би остао Цариград. Тврђаве би биле савезне по примеру Франкфурта и Мајнца. Представници Јевропе бдили би над безбедношћу новога Савеза, али би се народима морала оставити слобода за уређење њихових унутрашњих послова. На

тај начин Русији би се онемогућило да свој језик уводи у Бугарској, што је њена жеља данас, нити би она могла врбовати Бугаре за своју војску. Понављам, да би Инглеска могла све ово извести, она се мора показати несебична и јака. Објављујући рат Русији, она не треба да је напада свом одлучношћу, већ зачикавајући је, и не допуштајући јој да се користи својим успесима. Русија ће увек озловољавати становништво које буде покоравала. Није ли ту скоро Румунија доказала да њено становништво не жели постати руским робљем? Свима народностима требало би показати пример Румуније. На овај начин Русија би се заморила. На ову сврху требало би се служити Грцима и Пољацима који инстинктивно осећају опасност и непријатност Русије Источни народи су опаснији за Русију као пријатељи него као противници. Аустрија не воли Пруску, али се она не може маћи без новаца. Нађите јојових, и она ће бити ваш моћан помоћник. У недалекој будућности и Пруска ће бити принуђена да се придружи противницима Русије, или ће се изложити опасности да буде прегажена од савезника. Она је већ у велико непопуларна, а то ће постати још већма кад се утврди да је једини савезник Русије.

„У брзо сам се видео с графом Андрашијем. Као и остали моји сабеседници, он ми је изјавио велико задовољство због последње политичке промене у Инглеској. Месецима Инглеска није била нигде. Од ње се није могао добити никакав одговор, и њена политика је изгледала неодређена, колебљива и трома. Сад је већ све промењено, и свако се мора дивити Солзбуријевој сјајној окружници. Граф је ипак сажаљевао, да је она била само негативна т. ј. критика без противпредлога. — Одговорио сам, да се тешко-могло очекивати, да лорд Солзбури износи јавно противпредлоге према положају који је заузео. Санстефански уговор скинуо је образину с лица Русије, и Инглеска с лордом Солзбуријем хтели су да се он изнесе пред Јевропу, а овој остаје да у свом смислу створи нови, у место што би усвајала инглески противпредлог. Граф је усвојио ово гледиште, додавши да се између владе воде преговори о гледиштима Инглеске пре него што се дође на конгрес. — Питао сам га: држи ли да ће се доћи до конгреса, на што ми је одговорио да се он томе нада. Он није веровао гласовима о руском ултиматуму Румунији, али је потврдио вести

о немирима у Румелији. Ја сам овлаш додирнуо питање о аустриском заузећу Босне и Херцеговине, на шта је он одговорио, да не види како се оно може избећи, нити се клонио идеје да заузеће остане сталним. Тврдио је да су ове две покрајине сувише мале за самостално биће, да би ускоро пале у руке Србији и Црној Гори, које би јамачно исекли мусломанско становништво, и које би постале за аустријску границу свом снагом једне панславенске државе.

„Упитао сам га даље: да ли су учињени какви било кораци у циљу повлачења руских трупа и инглеских ратних бродова? Граф Андраши ми је одговорио да је у том погледу било извесних тешкоћа, али да ће се до тога ипак доћи. Он се надао да ће се убрзо уравнати пут ка конгресу. У одсуству овога Руси се утврђују у Бугарској. То би изазвало нове устанке; мусломански би покрети били угушени, изазвала би се даља раздражења, и на крају би се утврдио основ beati possidentes. Питао сам га: не чини ли му се, да Немачка мења своју политику? На то ми је одговорио да је то могуће, али да он у том правцу није запазио ништа; у Берлину се ипак држи да се основ beati possidentes не може одржати без велике опозиције. Немачка не држи да за њу са севера има опасности од Русије, а не боји се ни за Сунд.

„Изнео сам му шта сам сазнао у Паризу о француским погледима на Средоземно море, и о противљењу Француске да се уступи како пристаниште Русији на Јегејском и Црној Гори на Јадранском мору. Граф ми је изјавио своју радост за то сазнање. Изнео сам му моје погледе с обзиром на Спич и могућну преданост Црногораца радиности, ако би добили и најмање пристаниште, пошто је то радан народ. Рекао ми је да се он не би противио да им уступи Спич, премда би се на тај начин отворио пут кријумчарењу под црногорском заставом, јер су Црногорци велики кријумчари, премда су радни. Он не би могао пристати на то да се Црној Гори уступи Бар као што она жели, јер би се овај могао претворити у ратно пристаниште, а тако исто Аустрија не може пристати на то да се Црној Гори остави граница коју јој је Русија обележила, пошто би се на тај начин Црногорцима оставила стратегиска надмоћ над Мирдитима, који су противници пансловенске мисли.

„Граф Андраши ми је саопштио изјаву ђенерала Игњатијева приликом његова пролаза кроз Беч, по којој он не би могао пристати на измене у Санстефанском Уговору, пошто је на овај стављен царев потпис, и да је био јако изненађен кад му је одговорено, да факат што је цар Александар потписао известан уговор није довољан да му се остале државе приклоне на своју штету, какво било уважење он иначе уживао. Немогуће је било оставити Русију у Бугарској, и потребно је било задржати Турску у Цариграду. Одатле она може преносити у Азију јевропску уљуђеност. Данас су њене области и сувише простране. Она није у стању да њима управља: богате земље остају необделане; читаве области су исцеђене пашинском пљачкашком управом; у другима опет жаре и пале Курди и друга скитачка племена. Она личи на дрво чије се гране врло далеко шире. Потсеците ове и дрво ће оживети. Дунав би ваљало оставити бризи и одговорности Румуније. — Питао сам грофа за његово мишљење на случај да Инглеска узме Мисир а Француска Тунис. Одговорио ми је, да би се Аустрија томе радовала, на који случај би и Италија морала бити појачана у Средоземном мору. Немачка би, по његову мишљењу, такође радо видела један такав споразум.

Граф је приметио да су протекторати подесни за покрајине које могу бити самоуправне; али да се тај систем не може препоручити ни примити за Босну и Херцеговину, у којима нема елемената за самоуправу. Засада је сва политика негативна. Турска је растројена. Према томе ми морамо имати позитивну политику против Русије; ми треба да подижемо Грке, те да на тај начин паралишемо Панславизам. Питао сам га, нема ли изгледа да се контрес заврши ратом?

— Можда, одговорио је. Али ми бисмо онда знали на чему смо. Засад се за рат нема повода. Ми не бисмо знали за што бисмо ратовали.

— Држите ли да Руси желе мир?

— Они тврде да га желе, био је његов одговор.

— Али зар мир за њих не би био толико исто опасан као и рат. Нису ли они поткопани тајним друштвима, која би се против њих могла устремити на случај да закључе мир, који она не би одобравала?

— Да, одговорио је. Њихова тајна друштва представљају велику опасност, и распуштена су у великој мери. За владу

би према томе било боље да се покори сили него да без борбе чини уступке. Руска војска међутим страшно трпи како у Азији тако и у Једрену. Војници њени умиру стотинама тифуса. Ближе Цариграду здравствено стање је већ боље.

— Има ли какве истине у тврђењу, да се на ваше словенске војнике не би могло с поузданошћу рачунати на случај рата с Русијом?

— То тврђење је највећа апсурдност. У Мађарској има Славена познатих под именом Рушњака. Они су наши најбољи хусари и врло су предани цару. Они су најпоноснији што су војници и то аустријски. Једини незадовољни Славени налазе се у вишим редовима у Чешкој; али би се и то могло лако изменити.

„Граф Андраши ме је упитао, пошто сам устао да се опростим, какво је осећање с обзиром на рат у Инглеској, на што сам му одговорио да ми искрено желимо мир; али да смо решени ући у рат ако нам Русија не би попустила у нашим разложним захтевима.

— Истоветно је и наше осећање у Аустрији, одвратио је граф. Ми имамо милијун и триста хиљада војника. Ми стењемо под тешким финансијским приликама; али ако плане рат, ми морамо наћи пута да се нашом војском користимо. У Бечу је у велико владало уверење, да се Русија налази у врло тешким приликама на свом властитом дому. Баш је тада био стигао извештај о ултиматуму који је Русија упутила Румунији, наваљујући да она закључи с њом нападни и одбранбени савез, и претећи у противном случају збацивањем кнеза и разоружањем војске. Тврдило се да је влада с државном архивом и с касама банака на путу ка граници. Ако би прешла на угарско земљиште, била је бојазан да не плане устанак. Саопштавајући ову вест Neue Freie Presse хвалила је обазривост оних који су послали новце, пошто би га иначе Руси потрошили. Тако исто се јављало, да је сличан савез понудила Немачка Инглеској у интересу мира, што је Инглеска одбила из пријатељства према Француској. — Ускоро затим видео сам се с главним уредником једнога од најугледнијих листова. Његови погледи су били слични онима које сам већ чуо с других страна: на двору тежње руске; граф Андраши њихов противник. Није било опасности да ће последњи пристати на русофилску политику. Ипак је недостајао новац. Ау-

срија има војску; али нема новаца. И њега сам питао о гласовима по којима се славенски војници не би борили против Русије. Одговорио ми је да засад од тога нема бојазни, премда би доцније руски агенти у том правцу могли дејствовати.

— Али шта све то на крају чини? додао је. С Немцима, Пољацима и Мађарима, на које можемо потпуно рачунати, ми имамо 600.000 људи, а ако нашим Славенима не би веровали — што за сад није случај — они би могли остати по гарнизонима у унутрашњости. — Питао сам га затим, шта мисли о идеји да Аустрија добије две покрајине у питању мирним путем, на што ми је одговорио, да је то врло тешко, пошто би се на тај начин олакшали захтеви Италије на Трст и Трентин.

„Враћајући се од Графа Андрашија примио сам једног врло чувеног румунског политичара. Он ми је потврдио глас о писму руског цара румунском кнезу које се може сматрати као ултиматум, и у ком цар јавља да ће ускоро упутити у Букурешт једног изасланика, који би имао да потпише с румунском владом споразум о прелазу руских трупа кроз Румунију, према чл. VIII Санстефанског Уговора. Ако се ово не би усвојило, онда би цар био принуђен да са̂м предузме мере саобразно његовим интересима. На тај начин је кнез Румуније поново стављен у врло тегобан положај. Да има многобројнију војску он се не би плашио борбе, пошто је руска војска у бедном стању. Али цела његова војска која се сад налази у Крајови, не премаша 45000 људи. Кнез је у Букурешту, окружен руским трупама, и не сме се удаљавати из престонице, пошто би то био повод за Русе да ову заузму. Пре него је ступио у савез с Русима кнез је тражио о томе савет од Јевропе, али на своја питања није добио никакав одговор. Ово је била његова казна за поверење према Русима. — Има се основа бојати такође, додао је мој сабеседник, да Руси у Букурешту не изазову побуну како би добили повод за њено страшно угушење. Да инглески ратни бродови нису ушли у своје време у Дарданеле, у Цариграду би Руси за три дана изазвали побуну и крвопролиће, што би им олакшало улазак у престоницу Турске. Руска војска је у страшном стању; њена артиљерија је бедна, а изгубљено је на сто хиљада коња. Једини су козаци сачували своје.

— Шта узбуђује Русе толико противу вас? упитао сам га.

— Томе није једини разлог у нашем одбијању да примамо Добручу у замену за Бесарабију, одвратио ми је. Узрок је томе и у запајању руских трупа слободоумним идејама у Румунији, која је једна од најслободнијих земаља на свету... Несумњиво је, да Русија никад не би прешла преко Балкана, да је Аустрија по паду Плевне избацила своја два корпуса на границу. — Стварање Бугарске, како се сад намерава, било би смрт Румуније, која би на тај начин била стављена између две Русије. Нова Бугарска не може бити ништа друго већ јужна Русија — Бугари су Славени Готово сви Бугари су прости сељаци. Руси су већ почели уводити тамо своје установе, своје свештенике, своје учитеље и своје књиге. Земљом управљају руски официри. Сваки часник у новој бугарској војсци, почевши од десетара, биће Рус. Вера и народност су исте. Шта ће бити у стању да чини Румунија, кад на тај начин буде са свих страна притешњена од Русије? Уступање Добруче није накнада већ клопка. То је подводна покрајина, у којој живе са свих страна добегли злочинци. К овима су придошли Татари и Черкези, те ће требати војска од 20000 људи да би се у њој одржао ред. Осим тога она је одвојена од Румуније. Већина њенога становништва су Бугари, и географски та област припада Бугарској. Кад се ова, у низу неколико година оснажи, она ће захтевати за себе ову област.

— Свршиће се —

Др. М. Р. Весник.

ТАТИН ПОВРАТАК

— ПРИЧА —

Дан дубоке јесени.

Небо се натмурило, ваздух пун студене влаге. Нити снег промиче, нити киша сипи, па ипак је све, докле поглед кроз замагљене прозоре железничких кола допире, мокро.

Било нас је повише у тим колима. Сви ћуте као забринути неком заједничком тегобом. Је ли то зима, која инстинктивно подсећа људе на збиљу и бригу живота, или је само оно сентиментално расположење, које, као по некој урођености, обузима човека на путу?... Кола се, као какво велико пекарско сито, успављиво тресу, а одмерено тракарање точкова као да хоће да вам каже да је и та мртва ствар добро разумела своју дужност и да своје обавезе врши тачно и савесно.

Неко за мојим леђима дубоко кашље. Ја знам тај кашаљ и поимам смисао његов. Видех једну врану како се на мокрој и поцрнелој гранчици једног витког дрвета безбрижно клацка, и, у име онога што за мојим леђима дубоко кашље, позавидех јој што ће дочекати пролеће.

Неко, без икакве бојазни да му се тошкој наивности подсмехну, рече како је железница добра и паметна ствар, и онда приметно-сетним гласом настави причати како се некад путовало на кочијашким колима. И зар да би му причање било занимљивије, он исприча и неколико својих епизодица, које су начисто значиле младост и оне радости које њу стално прате.

Неко гласно изјави чуђење што је непосредна околина Београда тако слабо насељена, али му на то нико ништа не рече.

И тако путници неосетно уђоше у међусобне разговоре о свему и свачему. И архијерејски сабор, и последњи тешички вашар, и неког јадног коња који је тога дана пред железничком

станицом у Београду од изнурености клонуо, и још многе друге, крупне и ситне, ствари претресоше они у живом и сваки час прекиданом разговору.

А онај за мојим леђима још непрестано дубоко кашље и кашаљ му звони као да навире из какве велике и шупље тикве.

— Куда ви путујете? — чух то питање за својим леђима, и по мекости гласа којим су те речи изговорене, ја се сетих на кога је то управљено.

— Ја идем кући, у село — следовао је на то питање одговор, али гласом који више не припада никаквој музици; нити је људски глас, нити животињски крик, нити звук какве мртве направе.

— Из Београда? — понови се малопређашњи меки глас, пун саучешћа.

На то друго питање следовао је прво дубоки кашаљ, и тек после приличне паузе онај исти глас без музичке категорије:

— Из државне болнице... Доктори кажу: остани још за који дан, биће боље... Кажу они мени тако, али ја не могу да останем...

И опет онај дубоки и звонки кашаљ.

— А мени се увртело у главу: да идем кући... Иде ми се кући, па то ти је!... И шта да сним ономад на ноћ! Сним Јеремију Чобановића...

И опет онај дубоки и звонки кашаљ.

— То је био мој друг, кочијчар... добар човек, Бог да га прости!... Као дошао мојој кући и здрави се са мном и пита ме за ово, за оно... А ја знам да је он умро. „Јеремија — велим — па ти си умро.“ „Нисам — вели он — жив сам.“ „Ама како си жив, кад си умро!“ „Нисам“ вели он. „Ама како ниси, кад сам те ја из куће изнео и помогао гробарима да те затрпају?!“ А он се смеје и — —

И опет онај дубоки и звонки кашаљ.

— И поче грлити и љубити моју децу... „Тато — рече једно моје дете, а и оно је умрло — овај човек је хладан као змија!“ И ја се тргох, а кад свану, ја навалих на докторе: или да ме пусте да идем кући, или ћу с прозора — —

И опет онај дубоки и звонки кашаљ.

— И одмах поручим кући да ми за данас изиђе домаћица на станицу...

— А ко вас је унео у вагон? — опет чујем онај меки и пун саучешћа глас.

— Добри људи, моји другови... Ја сам онако, хвала Богу, здрав и ништа ми није, само ми ноге отичу и нешто ме — —

И опет онај дубоки и звонки кашаљ.

Ја устадох са свога седишта да видим то лице које је лишено људског гласа, а коме међутим „ништа није."

У грубој железничкој униформи седео је на клупи као вејка сув човек избачених рамена, ушиљена носа, затегнутих, румених и светлих јагодица, и зажарених очију, као да су му у очним дупљама буктала два запаљена луча. Седи тако и погледом пуним чежње гледа некуд кроз прозор.

И не потраја дуго а воз се заустави пред једном малом и незнатном станицом. Кондуктер, возовођа и још један сељак кога су споља дозвали, узеше међу се човека коме, хвала Богу, ништа није, изнеше га из вагона и однеше на влажну клупу испод станичног звона.

Воз даље крену и међу путницима се продужи разговор о свему и свачему. Поводом овог случаја, један омален, гојазан и црвен човек, који је на врату имао четири карнера сланине, исприча невољу једне болесне бабе, која је промашила да се скине с воза на својој станици, те су је тако одвезли за једну станицу даље. Томе су се сви слатко насмејали. А дебео и црвен човек умео је заиста дивно да прича, и очевидно је било да је у причу о јадној баби унео много што-шта произвољно, зарад јачег ефекта, а нарочито бабине клетве на железницу као „изуметак за господски бес."

Болесан човек оста на станичној клупи под звоном, са тужно обореном главом на прса и са тупим и сетним погледом у насути шљунак под својим ногама.

Ја сам појмио његов бол.

У њему су се тада борила два мишљења: или његовој жени није достављена његова порука, или је у његовој кући зло које је јаче од радосне дужности да се муж дочека.

А воз полако измиче и локомотива сукће све више и више.

Удесно, подаље од железничке станице, виде се на једној падини раштркане кућице. То је по свој прилици горњи крај села које је у низини. То је свакојако његово село.

Недалеко од железничке пруге вијуга пут из тога села ка

железничкој станици. И тај пут је каљав и тегобан. „Боже мој! — рекох у себи — где оста онај несрећни човек?!“

И таман да потонем у дубока размишљања о томе, а на томе каљавом и тегобном путу, из једне низине, указа се ова слика: млада жена, сва у ритама и боса, жури ка железничкој станици. Пред њом је на неколико корака један мушкарац врло жалосно одевен. Она на рукама носи мало дете, на кркачи јој је опет мало, али нешто веће дете него оно што јој је на рукама, и за скут јој се ухватило девојче босо и чупаво. За свима њима немоћно корача кученце као авет суво и без једног ува.

Кад воз приспе према њима, они застадоше и упитни поглед упреше на ту мртву ствар без душе и срца... Јесу ли одговор какав очекивали?

„То је цела кућа пошла да дочека домаћина“ рекох ја у себи, и онда ме таква туга обузе, да у грлу осетих као да ме нешто гуши. „Јадници, кога ће дочекати?!“

— Господине — рече ми једна проста жена која је седела према мени — вама је нешто тешко? ви плачете?

— Не — рекох ја, и сузни поглед упрех кроз прозор. А под селом, на једном брежуљку, види се разграђено гробље са високим накривљеним крстовима. Оно је обрасло у трње и глог, и видим неколико оваца како по њему штрикају још заостало зеленило...

— — — — — — — — — — — — —

Чеда Поповић.

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС[1]

— ГАБРИЈЕЛ АНОТО —

I.

Рат и прелиминари Конгреса.

I.

Тридесет првог јануара 1878 године, у тренутку када је примирје, потписано у Једрену, учинило крај рату између Русије и Турске, било је девет месеци (23 априла 1877) од како је руски отправник послова, г. Нелидов, оставио Цариград пошто је саопштио Порти прекид дипломатских односа и од како је цар Александар, у манифесту своме народу, саопштио одлуку коју је донео да уђе у рат са Турском „ради побољшања живота хришћана на Истоку.“

Велики кнез Никола, наименован за главнога команданта руских трупа, говорио је, у својој наредби трупама (24 априла):

„Позвани смо да извршимо вољу владаочеву и свети завет наших отаца. Ми не идемо ради освајања, него ради одбране наше вређане и угњетене браће, и ради одбране вере Христове“....

[1] Доносимо овај чланак бившег француског министра спољних послова и професора париског универзитета, Аното-а, као актуелну и интересантну ствар нарочито у данашњим моментима. У њему је Аното први пут објавио садржину, до сада непознате, тајне конвенције између Аустро-Угарске и Турске, по којој је Аустрија имала право само на привремену окупацију. Читаоци ће — у даљим редовима овог чланка — видети каквим се недостојним средствима аустријска дипломација послужила да притешњеној Турској измами пристанак на окупацију Босне и Херцеговине. Ур.

Дакле, нови крсташки рат, свети рат?... Не са свим. Кнез Горчаков, у једној окружници силама (од 7—19 априла) сматрао је да је дужан говорити језиком реална политичара:

„Како нису успели преговори, не остаје ништа друго него или пустити да и даље остане стање које су силе огласиле као нескладно са њиховим интересима и интересима Јевропе, или огледати, принудом, оно што једнодушни напори кабинета нису могли добити од Порте, убеђивањем... Цар Русије предузеће дакле сам оно на што је позивао силе да ураде с њиме. Узимајући на себе тај труд, он испуњава дужност коју су му наметнули интереси Русије, чији се миролубив развитак омета сталним трзавицама на Истоку.“

Интереси Русије. Шта ли је скривала у себи та формула? Да ли се она није нудила индискретним питањима сила, које су и саме биле заинтересоване?

Русија, у тренутку кад је објављивала рат, била је у мучну положају; непоуздана у својим властитим намерама, она је наилазила храбро, али смело, на земљиште за које је знала да је минирано. У ствари, било је двојства у руским погледима: двојства у самоме принципу рата, рата за веру, или рата за интересе; двојства у крајњем циљу рата: — „Ваш је циљ Цариград,“ рекао је цар великом кнезу Николи; — „Не бојте се за Цариград,“ понављало се Силама; двојство у погледу клијентеле чији су се интереси узимали у заштиту на Балкану: једноверци или рођаци, православни или Словени; било је двојства, најзад, у високој владавинској управи и у утицајима који су се вршили око цара: једни одлучени на борбу до крајности и одлучени да збришу Турску са јевропске карте; други, склони да се умере према потреби прилика; те две тежње сводиле су се на два имена: Игњатијев, Горчаков.

Горчаков који, по самом положају своме, схваташе проблем у ужим границама, старао се нарочито о међународним подацима који су били исто тако мрачни и непоуздани као и интимна расположења и, као што се вели, био је душа своје земље. Прва од тих тешкоћа била је оценити реални значај те комбинације којом се, кроз толики низ година, заваравао свет и којом су се и сами заваравали: тобожња „алијанција тројице императора.“ Шта је она вредила у ствари? Горчаков се у том погледу више није могао варати, јер се Бизмарк беше изјаснио мало суровом искреношћу, још октобра

1876 г. нагнан да бира између Русије и Аустрије, баш кад је говорио са Русијом, изразио се за Аустрију. Без илузије, дакле, ваљало се ипак послужити тим сломљеним оружјем, ваљало је потезати тај мач, размахивати њиме пред Јевропом, пустити да се верује у снагу коју му је придавало јавно мњење када сам собом није више у њу веровао. Да су Јевропа, Турска, Енглеска познавале истину о том „поверљивом“ објашњењу између две велике царевине, како охрабрење за Турску, за Енглеску, за Јевропу! А да ли је било поуздано да нису знале за њ? Тајне кабинета имају по некад интереса да се у њих прокљуви.

Енглеска је водила покрет против Русије. По њеном јавном нерасположењу знали су бар на чему су... Па лепо! не; и ту је такође било непоуздања. И то је такође заплетало игру. Није било непознато да је г. Loiyard био од интимних саветника султанових. Енглеско злато, морална потпора, дипломатска потпора Енглеске неће изостати Турској; лондонски кабинет био је врло марљив и осетљив у детаљу дипломатске трактације; он би стварао хиљаду неприлика Русији. Али, да ли ће се ићи даље? Да ли ће се заметнути одсудна игра?

Сама Енглеска изгледала је као да не зна тачно шта хоће. Борба Гледстона противу „зверстава у Бугарској“ учинила је своје. Било је разилажења у кабинету; са знањем и на видик свему свету, страстан покрет у јавноме мњењу и штампи. потресао је употребу енглескога народа и склањао га да жртвује спорне и оспорене интересе „побољшању судбине источнога хришћанства“. Докле ће ићи тај покрет, у коме ће се смислу изјаснити енглеско јавно мишљење на крају крајева? Најдубљи рачуни могли су се побркати каквим ненадним преокретом код тога народа, који је осетљив и јаке уобразиље, али увек страшан, јер је увек храбар.

А да ли се, с друге стране, могло не водити никаква рачуна о општем јавном мишљењу које се показивало као антируско? Руска предузећа беху прошла кроз шибу и оштро су дискутована. Вечите прзнице у Јевропи, још један пут, Словени су реметили равнотежу, мир који је био толико потребан. Стари квасац Пољске још ври по прљавим редакцијама и по клубовима. Немачко јавно мишљење није било повољно. Клачко, Шишевол-Клерини, у часопису Revue des Deux Mondes, постављаху незгодна питања. То су били само шиљци; али су

ти шиљци боли голицаву душу кнеза Горчакова. Он је волео да га хвале. Јевропа му је била позорница. Осим осетљивости ташгине, његово искуство није потцењивало ауторитет јавнога мишљења који је тежак у тренутку цењкања и сређивања.

Био је још један ближи разлог за изнуреност: то је сама тегоба рата. Турска није била количина за презирање: истина је да ђенерал Игњатијев, из Цариграда, није престајао тврдити о немоћи те царевине и објављивати њен рад при првом судару; истина је да турски ђенерали нису били кадри изаћи на крај са побунама у Албанији, Босни, Херцеговини, Бугарској, и да су имали нешто муке да сузбију врло малу Србију. Али Турчин је добар војник; за своју веру и свој народни опстанак бориће се очајнички; турска флота била је силна; она је господарила Црним Морем и доњим Дунавом, чинећи, морем, сваки саобраћај немогућним; двострука одбранбена линија Дунава и Балкана, ослањајући се на фортификације чувенога четвороугла, чинила је, у свако време, готово непролазни бедем за војске са севера.

Преко свега тога, Русија је морала да подели своју снагу. Да ли Аустро-Угарска, ћутљиви посматрач двобоја, није себи задржавала право да се на један пут умеша, било у случају победе, било у случаја пораза? Офанзивни рат, са војском као што је аустро-угарска и народом као што је мацарски, на боку, — озбиљна неопрезност! Велики кнез Никола захтевао је брз и одсудан напад свим руским силама на главноме фронту, то јест на Дунаву и Балкану; пустили су га да говори; дали су му само четири корпуса и задржали су цвет руских трупа за чување западне границе.

Ма колико да је било одушевљење којим је цео народ одговорио на позив царев, квалитет руског војника и храброст официра нису још били сасвим спокојни о заслузи шефова; сувише су били забринути финансијским питањем, према коме се осећало да је јевропска банка хладна и са тешким захтевима. Налазиле су се тешкоће од првога часа мобилизације за снабдевање, за храну; некакав латентни неред, нераздвојан од војничке бирократије, повећан још и сувише познатим неверством многобројних агената и традиционалном небригом. — Н и ч е в о.

Ти узроци слабости нису измицали из вида ни руској влади, ни њеним противницима; кобном доследношћу, они до-

неше и друге који су морали довести у питање развој и резултат рата. Никада цин, усправивши се у свој висини, у тренутку кад је пустио ратни поклич, није био изненађен и спутан у својем полету, како је то било са руским цином, пре но што је могао учинити и један корак на Балкану.

Ту операцију узела је на себе Енглеска. Енглеском дипломатијом управљао је лорд Дерби. Нешто тежак дух тога министра, његова спора и одмерена машта, била је сушта противност према живу карактеру и ватрену духу Дизраелијеву; али је његов опрезни начин такође давао своје користи. Јер, и поред све своје тежине, он се по некад враћао брже но што би се могло поверовати и хватао је згодне прилике извесном окретношћу о којој се није ни слутило То се добро увидело тек када је, у самом почетку рата, добио одсудан мах најпростијим поступком: лојалном иницијативом у згодан час.

Цар тек беше публиковао свој манифест, „тај меланхолични документ“, како га је крстио Стандард, када лорд Дерби, у исти мах кад је прокламовао британску неутралност, објашњаваше јавно држање лондонског кабинета:

„Изјављујем, рекао је у Дому лордова, на дан 7 маја, да је Русија узела на себе најозбиљнију одговорност распаливши пожар. Интереси Јевропе, интереси Енглеске, интереси Истока повређени су... Енглеска ће остати неутрална; али ће се старати да локализује и ублажи рат“...

То је био читав програм. Лорд Дерби изјави ускоро по том и опет тако исто отворено:

„Ако мора бити интервенције, боље је причекати да се противници исцрпу у рату. Ми нисмо више у 1853 години. Кабинет британски у залуд тражи; он нема савезника, не бар за овај мах. Француска ће остати апсолутно неутрална, Аустрија је врло непоуздана. Италија показује московске тенденције, а Немачка се држи резервисано“.

Ти мудри опажаји уливаху поуздања у Петрограду; били су весели што имају посла са тако одмереним противником. Енглеска неутралност, мислило се, одлучиће неутралност Аустро-Угарске; ништа се боље није ни тражило него да се споразумеју са лордом Дербијем и да олакшају свој посао: ваља умети вратити љубав за љубав разумним људима.

Уз лорда Дербија био је један руски посланик који је, као и већина дипломата акредитованих у Лондону, био под

утицајем енглеске звезде: тај је посланик имао поверење царево, пријатељство Бизмарково и поштовање британске владе: то је био гроф Петар Шувалов.[2] Разговор се заметну, захваљујући њему. То је било после циркулара кнеза Горчакова. Лорд Дерби сматрао је да му неутралност Енглеске допушта да се изјасни категорички о томе циркулару. Осуђивао га је отворено, ухватио се за реч интереси. Тврдило се да се бране интереси Јевропе; али и Енглеска је један део Јевропе. Позивају се на интересе Русије; али постоје и интереси Енглеске, и Енглеска хоће да се они не забораве, и да их други не познају боље него она сама. Ele, у име јевропских интереса, у име интереса Енглеске, енглески кабинет задржава себи пуну слободу акције; одлука руске владе није таква да би могла добити ни њену потпору, ни њено одобравање.

Поприште за дискусију било је нешто тескобно. Боље би било, (и касније су се морали љутити на лорда Дербија што раније није на то помислио) да су се ослањали на уговоре, на Париски Уговор, на лондонску конвенцију. Али је лорд Дерби испитивао земљиште. Ако се бојао да се позове на уговоре, то је отуда што би њихова интегрална примена била пуна опасности. Ограничио се дакле на то да говори о интересима: о јевропским, о енглеским интересима.

Та релативна одмереност свидела се Петрограду. Мислило се вероватно да би се, каквом концесијом, Енглеска могла одржати изван какве коалиције која је увек претила, и затражише од ње да тачно одреди шта разуме под „енглеским интересима..." Тако да се утврди између помирљивог министра и марљивог посланика споразум, чији је резултат саопштен двама кабинетима 6 и 30 маја 1877 године, који створише, после објаве рата — али пре но што је испаљен и један топ — врло чудну ситуацију у погледу права и у погледу фактичког стања ствари. Установило се, између Русије и Турске, „уговорно" стање рата са ограниченим пољем акције и ограниченом одговорношћу.

[2] Захваљујући потпуној предусретљивости г. А. Рафаловића, дошао сам до саопштења из неиздатих успомена грофа П. Шувалова о Берлинском Конгресу. Изводи које сам из њих могао навести даће маха читаоцима да оцене интерес тога документа. Али посланик није сматрао да треба да обухвати, у својој причи, део преговора пре рата, а овај је, ипак, прави корен конгресу.

Као год што Горчаков није хтео знати за оно што се догађало у Берлину, тако исто није хтео знати за последице обавеза примљених према Енглеској. Догађаји, руске победе, случај, довешће у ред све.

Ево краткога извода споразума између Шувалова и Дербија: Русија се обавезује да не замеће рат ни у Суецком каналу, ни у Египту, и ако су ти крајеви саставни део отоманске царевине. Цар понавља своју декларацију, да му није намера освајати Цариград: „Његова влада признаје да је, ма шта се десило, будућност Цариграда питање општега интереса, које би се могло решити само по општем споразуму; ако се истакне питање о томе, коме ће припасти тај град, не сме се пристати да он припадне једној или другој од јевропских сила." — „Питање о мореузима такође ће се решити помоћу општег споразума." — Како је лорд Дерби начинио алузију на друге „британске интересе," као што су Персијски залив и пут за Индију, царски кабинет потврђује „да неће проширити рат преко онога што је потребно да би се постигао јасно и јавно признати циљ који је одлучио цара да се лати оружја. Он ће поштовати енглеске интересе које је назначио лорд Дерби, до год Енглеска буде остала неутрална. Ћутало се о „руским интересима," и, у погледу објектива рата, задовољили су се овом фразом:

„Циљ рата неће бити постигнут до год хришћанско становништво у Турској не буде постављено у положај у коме би његов живот и његова безбедност били стварно ујемчени противу несносних злоупотреба турске администрације."

Горчаков се нада да се извуче из тешкоћа финоћом стилизације. Али, у суштини ствари, Русија, ухваћена између Рајхштатске Конвенције, коју је раније потписала са Аустро-Угарском[3], и између аранжмана Шувалов-Дербијева, одбачена са западног Балкана вољом германских сила, цернирана на Источном Балкану румунским, српским и грчким претензијама,

[3] У јулу 1876 г., догодио се споразум у Рајхштату, у погледу на рат, између руског и аустријског цара. Аустрија се обвезивала да остане неутрална; али Русија је напуштала Србију и остављала Аустро-Угарској право да, у згодном часу, окупира Босну и Херцеговину. Бизмарк се жали у својим Успоменама што је Немачка била „искључена из споразума; али и то је замка, коју он спрема Русији; јер, у ствари, преко Андрашија, он је држао све конце у рукама. Бизмарк додаје: „Та је конвенција, а не Берлински Конгрес, за Аустрију основа за државину Босне и Херцеговине."

стављена под присмотру у Азији, у Египту, у Цариграду, од Енглеске и Јевропе, везаних руку и ногу, — Русија улази у рат под жалосним погодбама: још тада се могло предвидети да ће јој се измаћи добити од игре, под предпоставком да је добије.

Па чак ни на Балкану „цар ослободилац“ није налазио на топле потпоре на које је мислио да може рачунати. Свако је имао своје планове, своје пројекте, своје „интересе.“ Између Русије и Турске, један појас од полу-аутономних кнежевина образовао је преграду од стечених ситуација и посебних амбиција. Да би се дошло у додир са Турском (јер се није могло ићи морем), ваљало је прећи било преко Србије, било преко Румуније. Преко Србије, Аустрија блокирала пут; остајао је дакле само онај преко Румуније.

Румунија је, према уговорима, још била под сизеренством султановим. Легално, она је морала ратовати за Турску. Али, ако би то учинила, онда би и њена територија и њено становништво поднели ужасе рата. Да ли ће она остати неутрална? Она се излагала истој опасности, без евентуалне добити, у вероватном случају турскога пораза.

Румунија, — или боље како су је тада службено звали сједињене кнежевине Влашка и Молдавија — имала је на челу кнеза Карла од Хохенцолерна, који ју је водио знатном вештином и стрпљењем од 1866 до 1876 године. Тај кнез, веран пре свега својој породици, никако није заборављао, као што је сам говорио, „да је он на предстражи германске претенсије на Истоку,“[4] по примерима његова племена, сав се предао послу око стварања војске, и чекао је догађаје.

Румунија је апеловала на силе, тражећи њихове савете па и гарантију за неутралност; у самој ствари, кнез Карло беше се одлучио да узме учешће у рату уз Русију, али је хтео што боље продати своју потпору. Берлин, који даје тон, одговори: „нека се свако чува како зна и најбоље мисли. Други унеше у одговоре више форама; али мисао је била ис-

[4] Писмо краља Карола краљу Виљему, у трепутку кад се овај прогласио за цара:“... Ја сам овде, сам, на крајњој предстражи границе према Истоку... Па ипак нисам ни тако далеко, ни тако уморан да не бих могао, из пуних груди, придружити се радосном узвику: Живео немачки цар!“ Јован Вите, Петнаест година историје (1866—1881), по Мемоарима Краља Румуније, Plon, 1905 (стр. 204.)

товетна свуда. Румунија се дакле нашла остављена сама себи. Русија је заповеднички тражила пролаз за своје трупе преко кнежевине. Од месеца септембра, Јован Браћано, послан у мисији код цара, није одрицао пролаз, али је мислио да поставља своје погодбе. Румунија је желела, у награду за своју потпору, да обезбеди себи Бесарабију и да добије повећање према Бугарској. Између кнеза Горчакова и Јована Браћана разговор је био жив; Горчаков повика: — „Ви немате да нам постављате погодбе; иначе, Русија ће, ослањајући се на уговоре по којима су Влашка и Молдавска интегрантни делови отоманске царевине, поплавити те покрајине без икаквих формалности.“ — „Врло добро, одговори хладно Браћано. Онда ћемо се ми силом одупрети наступању Руса на румунско земљиште....“ [5]

Празне претње! За Румунију није било избора. Морала је попустити. Конвенција од 16 априла 1877 г. уредила је погодбе проласка; што се тиче питања да ли ће и она узети учешћа у рату, она се још држала резервисано.

Има нечега узбудљивог у положају тога малог и храброг народа који, тек што се беше родио, беше стављен између чекића и наковња. Он чак не сме ни да претреса погодбе за своју евентуалну потпору са великим патроном који намеће своје страшно пријатељство; он не сме ни да тражи од њега да у напред учини деобу користи, у случају заједничке победе. Та мука осећа се, и поред уобичајене хладноће у дипломатским документима, у циркулару Коголничеана, од 3 маја 1867 године:

„Када Јевропа иде само за својим интересима, када се говори Румунији: Lasciate ogni speranza, наша отаџбина мора подлећи јачој сили и примити савет само од страшна положаја у који је гурнута противу своје воље.“

Тај узнемирени говор зачуђавао је Русију; чинило јој се да у њему назире да се помаља „незахвалност“ код балканских народа.

[5] Испод руке, а преко престолонаследника, Бизмарк је дао кнезу одређеније савете, из личног интереса према Његовом Височанству“ (Ibid. p. 270): „Не опирати се озбиљно захтевима Русије, позвати се на дужност према Порти с гледишта пристојности и најзад попустити сили... Питање о прелазу руске војске мора претходно бити регулисано уговором... Али ништа не жури.“ Па ипак, било је журно и закашњење је било погрешка. (Види Мемоаре кнеза Хохенлоа, том II, стр. 214).

Србија је увек слушала само своје амбиције; не слушајући никакве опомене, она је лудо улетила у метеж и изазвала догађаје. Сада, потучена и незадовољна, бурила се, прибирала се. Кнез Милан био је у исти мах једна сметња и без уважења. Царев манифест, у априлу 1877 г. известио је Србију да је она остављена у страну; жртвовали су је, још од Рајхштата, захтевима Аустро-Угарске Велики пројекат српске царевине губио се. Ни са те стране неће се наћи на одушевљење, ни на племенити полет.

Са свим је друга ствар код Црне Горе. Она је била Венијамин у породици, најудаљенија, највише изложена и највише вољена од све словенске браће. Њезин јак положај у планинама, са приступом на Јадранско море, дајући маха да се с бока подухвати цело полуострво и градећи свод од моста ка западним морима, давао је неоцењиву вредност њеној оданости. Али она је била тако мала, тако слаба, под присмотром и спутана тако чврсто аустријском узнемиреношћу, да је пре постајала као нека забуна него потпора. С њоме бар могло се рачунати на живот и на смрт. На њу се рачунало и она се није напуштала.

На другом крају полуострва био је други један „клијенат" у врло рђаву положају, то је била Грчка. Грчка се родила у Наварину. Грчка је била у праву подсетити велике сиде „на улогу, коју су јој ове при рођењу одредиле на Истоку."[6] Она је, међу првима, себе убрајала у наследнике „болесна човека." Она је представљала ствар најсимпатичнију, најславнију, најдражу срцу западне цивилизације, ствар јелинизма. Дакле, у блиској кризи и она би устала!... Не! Она је остала непомична скоро до краја рата.

Грчка је била изненађена више него Србија: један брат по вери, и ако не по крви, родио се, па, пораставши на један пут до крупна момка, угрожаваше јој део који је она себи присвајала: то је био, до јуче међу Словенима непознати, Бугарин. Цар је већ у више прилика нотификовао Грчкој да би се она имала од куда накнадити на другој страни: нису је хтели у Цариграду на чак, ако би се задовољила Солуном, нису је хтели ни у Солуну. После онако широких и онако дуго гајених нада, било је то страшно пробуђење. Грка нема одвећ много у отоманској царевини, али они држе пристани-

[6] Изјава г. Трикуписа, од 4. септембра 1877. г.

шта, градове, високе положаје, богаство. Јелинизам је пун жудње и марљивости, одушевљава се духом пропаганде и жртава који остаје, уз пркос толиких несрећа, један од најутешнијих призора енергије у историји.

Грчка, притешњена на копну, желела је проширити и консолидовати свој положај; Грчка, кћи мора, желела би владати бар на Архипелагу, на острвима, на пристаништима у којима је јелински живот преживео турско господарство. Али она је слаба, неутврђена, сиромашна, са осредњом администрацијом: она није нашла ни свога Кавура, ни свога Виктора Емануила. Изложена је нападу с мора. Она захтева или бар жели стратегијске тачке одсудне вредности али не би била кадра да их брани. Нека јој се даде Крит: да ли ће бити кадра да очува југ?

У кризи од 1877—78 године, Грчка, напуштена од Русије, окренула се плашљиво према западним силама, а поименце ка Енглеској. Ова ју је задржавала као карту коју ће одиграти у последњој игри.

Остајали су Бугари! Тај словенски народ био је тако потпуно оборен читаве векове да је, и поред великог простора земљишта које заузима, био заборављен. Када бисте, остављајући Јевропу, дошли у Софију, нашли бисте људе одевене по турски, са турбаном или фесом на глави, и поздрављали бисте Исток. Никако не бисте помислили да је то хришћански и јевропски народ. Погнути под јармом, они су ипак одржали национални инстинкат: пробудила га је сама претераност зала која су подносили. Део муслиманског становништва у Бугарској (Татари и Черкези), насељени по наредби турске владе после кримскога рата (1860 г.), још је повећао вековне патње и, од 1868 године, био је у тим покрајинама, које се налазе на Балкану и држе позадину Цариграду, бунтовни покрет у хроничном стању, који је био, са догађајима у Босни и Херцеговини, почетак догађајима из 1877 године.

Године 1875 још су тражили Бугаре. Вест о покољима, којима се хтела побуна да угуши у крви, саопштила је Јевропи да тај народ још живи, јер страда. Русија је чула глас угњетене браће. Тај народ, многобројан, одан и храбар, био је и по снази и по вољи такав да постане гвожђе и шиљак од словенског копља ка Цариграду. Уговор би брзо закључен: срца су се разумела. И Јевропа — у тренутку када се дизао глас

Гледстонов, — примила је манифест од 14 августа 1876 године, „који је народ бугарски поднео јевропским великим силама, заштитницама источних народа.“

У томе манифесту, сам бугарски народ жалио се овако:

„У јевропској Турској постоји један несрећни народ, расасут у великом броју с обе стране Балкана... Вредан и миран народ каквога је икад било, Бугари натапају својим знојем, већ пет векова, земљу коју обрађују само у готово искључиву корист својих угњетача..... Тобожње турске реформе биле су увек само једна горка обмана....“

Што се тиче догађаја који су у онако ужасној светлости показали Бугарску, они су били и сувише стварни, уз пркос сумњама које су из прва изнели британско посланство и британска влада. Анкета коју је беспристрасно водио Беринг, није у том погледу оставила никакве сумње.

„Цифра од петнаест до двадесет хиљада жртава и више од стотину попаљених села не изгледају претеране!...“ [7]

Прави узрок тих гнусоба, трпљених а можда и наређених од турске владе, био је у скорашњем напретку Бугарске створен зором наде:

„Захваљујући својим трудољубивим и моралним навикама, пише француски посланик у Цариграду, хришћанско становништво на Балкану све је више расло и богаством и наставом; по сили саме ствари, оно сваким даном осваја терен над мусломанима. Томе тако природном и легитимном напретку извесне мусломанске патриоте мисле да учине крај покољем и пожаром.“

Бугарин је марљив, чврст, упоран. Изврстан земљорадник, он вади из богатих равница које обрађује богату жетву и гаји многобројну стоку. Он зна размишљати, зна читати, уме да се бори: народ од сељака, учитеља и војника. Они који су говорили у његово име нису мислили да преувеличавају величину његове будуће судбине оцртавајући је овим речима, у манифесту, да њихово ропство датира још од Цариграда:

„Бугарски народ, верујући у своје традиције, свој географски положај, своју бројну важност, у своје особине земљорадничког и индустријског народа, има све жељене елементе да иде путем прогреса и цивилизације... Он тражи своју потпуну аутономију са народном управом, ујемченом великим силама,

[7] Жута Књига, датирана 24 јула.

заштитницама источних хришћана. . . Аутономија бугарског народа, у тим погодбама, једина би била кадра оспособити га да постане, својим властитим законима и својим властитом снагом, један од највреднијих и најиздржљивијих агената прогреса и цивилизације у источној Јевропи.“

Таква је била нова ствар коју ће Русија узети у руке на Балкану, о трошку других народа, које је најпре потпомагала. Румуни, Срби, Грци, били су једноверци, али не сви и рођаци!

У тако компликовану положају, било од Јевропе, било од двају противника који су се мерили погледом, било од заинтересованих народности, улога какве треће Силе, неутралне и беспристрасне, могла је постати знатна. Та би улога припала Француској. Али се Француска затварала не само у најпотпунију неутралност, него и у најстрожу уздржљивост. На вест о објави рата, војвода од Деказа, интерпелован у Комори (1 маја 1877 г.), дефинисао је политику владе. Жеља да се умири земља о могућној распрострањивости сукоба показала се у једној мало значајнијој фрази министрова експозеа:

„Декларација коју сам дао, говорио је војвода од Деказа, добиће у вашим очима у толико више вредности ако хоћете да запазите да силе које су нам у суседству деле са нама привилегију да се не ангажују у садашње догађаје никаквим непосредним интересом.“

Преписка војводе од Деказа утврђује, на са свим јасан начин, да је страх од француско-немачке компликације био његова стална брига, његов једини посао у тим великом питањима.[8]

Кнез Бизмарк то је знао. Па ипак једнако се бојао да ће

[8] Ако је потребно доказивати игру коју је играо Бизмарк да би одржао то осећање, довољно би било цитирати многобројна места из Мемоара кнеза Хохенлоа: „6 марта 1877. — Игњатијев објављује да је нашао овде (у Паризу) велику узнемиреност у погледу Немачке. Индискреције Игњатијева односно сумња Бизмаркових, који је мислио да се Француска оружа против Немачке, поплашиле су војводу од Деказа, и овај је протествовао против сваке ратне интервенције Француске...“ — 19 марта 1877 (у Берлину): „Ишао сам Бизмарку и тамо сам чуо ствари којима се нисам надао. Мотив због кога се неће да ја оцртавам ствари на мирољубив начин овај је... Нема начина да се одлучи цар да пошље коњицу у пограничне покрајине. Боји се да не поплаши Французе: утицај царичин све се више повећава, а иза ње је Гонто“... (Том II. стр. 209 и остале).

видети француску дипломатију да се осмелила и огледала да учини оно, што би он сам учинио на њезину месту, било да се удружи са Русијом, било да спреми заједничку и одлучну акцију западних сила са Аустријом. Једна или друга акција отргла би Француску из њене усамљености, ослободила би је, према томе, од страховања, и дала би јој улогу и савезнике, нагнавши Немачку да се изјасни било за Русију, али против Аустрије, било противу Русије, али онда у позадини иза западних сила. Можда би он још највише волео указивати своје услуге, наизменце, код обеју група. У сваком случају, он би радио.

До год је трајао рат, кнез Бизмарк је био под утицајем тога страшила. То објашњава његову нервозност, његово често питање, његов рад код партија у Француској, и оно зловољно расположење које је крио, по најчешће, на своме добру у Лауенбургу.[9]

Цео је свет осећао да је Немачка била у сагласности са Аустријом; али подземни рад тако компликоване интриге измицао је из вида. Сама енглеска дипломатија, увек тако пажљива и тако добро обавештена, није се смела апсолутно предавати. Страховита авет „савеза трију царева" још се усправљала и помрачавала све. Узајамно неповерење владало је међу кабинетима. Тражили су се али се нису могли наћи.

[9] У једном разговору са д' Убрилом, кнез Бизмарк оцртава своје унутрашње осећаје појединостима којима набраја своје тужбе, истините или уображене противу француске политике. Жали се на благовољење ђенерала Флоа код цара Александра: — „Могао би вам навести изузетан положај тога посланика који је могао рећи цару, у серклу од 1 јануара, доста гласно да би га могли чути суседи, да се „садашња криза отвара, за Француску, две године пре времена." На то је одговорило Његово Величанство: — „Истина је, за нас тако исто." После некога времена, трудио се да постави основе енглеско-немачком споразуму противу Русије, да би му биле слободне руке према Француској. На рапорту који о томе даје обавештења цару Александру, овај је написао својом руком: „Тај човек (Бизмарк) за цело је луд."

Држање Бизмарково у тој тако озбиљној кризи било је такво да је та иста реч долазила више пута на уста оних, који су га пратили а који као да се нису питали да ту није био, са свим просто, напор и затегнутост ђенија. Гонто-Бирон пише: „На рођен дан Његовог Величанства, седећи поред Бизмарка, запазих са чуђењем да су му очи једнако заводњене а лице издужено." Цар Виљем рече: — „Знате како је кнез необичан човек, јогунаст, ћудљив..." Жалио се на те чудноватости: — „Ја сам једино лице, рече цар, према коме се он савлађује." (Види целокупну преписку Гонто-Бирона у делу „Последње године", стр. 310 и остале).

У основи, у Француској, постојала је тежња за зближењем са Енглеском. Тјер, отворени анти-Рус, није се устезао, неко време пре своје смрти, да се о томе изјасни пред својим пријатељима с оне стране Ла Манша: „Јевропа је била неправична према Турцима, јер правда и права равнотежа за општи мир са њима је. Имаће када да се сажаљева јако што их овако напуштају.“ [10]

Војвода од Деказа писао је, почетком августа, маркизу од Харкурта, посланику у Лондону:

„Главно је да сви сазнају поуздано да ми никад нисмо одбијали да проучавамо са Енглеском питања која се истичу, да смо, на против, тражили у свим приликама то испитивање у заједници, држећи се са свим природно у резерви, али увек истичући да је порта отворена свим упутима, који не могу потећи од нас, али којима је сваки дочек обсећан и обезбеђен. То се мора рећи просто, као што доликује људима који не помишљају да траже савез, али у којих је врло дубоко осећање да интереси обеју земаља наређују близак споразум, и који га желе, колико из симпатија, толико и из озбиљних разлога.“

У Лондону, изгледало је да се на те осећаје одговара сличним осећајима. Принц Галски, чије су несимпатичне тенденције према Немачкој биле потпуно позната ствар, дошао је у Париз, и сам је огледао да их развије;[11] Алфонс Ротшилд их је потпомагао код Деказа: ништа није помагало и ништа се није створило. Глас, вешто протурен, о француско-руском зближењу био је довољан да помути поверење; тако исто, супротни гласови, у Петрограду.

Између Лондона и Беча који би се, логично, морали споразумети од самога почетка, још је постојао необјашњив неспоразум. Гроф Шувалов напомиње да је та политичка нелогичност много допринела да се јевропска политика заведе на странпутицу; он је приписује личној акцији грофа Бајста.[12]

[10] Писмо Henry Reeve, од 8 августа 1877 г. Mémorial diplomatique, година 1877 (стр. 591.).

[11] Још 1878 године оцртали су истописки пророчку слику његове психологије: „Принц Галски, то је млада Енглеска, храбра, живахна, која смењује стару, уздржљиву, болешљиву Енглеску... Сјајан наследник престола има још и других мисли у глави... које су све обележене неповерењем према политици кнеза Бизмарка“ (Mémorial diplomatique, 1878, стр. 184).

[12] Напомињем то, вели гроф Шувалов, јер та несагласност између Аустро-Угарске и Енглеске имала је великог утицаја на целокупан ток источне

Било како му драго, дипломатија је била обузета неком врстом немоћи и бунила. Није се хтело, и није се могло.

Одиста је необично да је онако паметан и искусан човек као војвода од Деказа имао у рукама најтачнија обавештења о значају аустро-немачког споразума и да је тај документ остао без осетна дејства на његову акцију. Писали су му из Беча, у јуну 1877 године:

„Гроф Андраши изложио је, на овај начин, погледе и ситуацију Аустрије у једном разговору са једним лицем које ужива све његово поверење: — „Догађаји који се спремају нагоне нас да се спријатељимо са идејом да ће Србија и Румунија бити слободне и независне, ако те кнежевине задрже садашњи простор своје територије, њихова слобода и њихова независност неће нам сметати.... На против, не можемо трпети да се Србија повећа на западу, Црна Гора на северу. Ако су Турци кадри да одрже Босну и Херцеговину, тим боље; а ако нису нису, онда ћемо их ми узети за себе. Те провинције остаће Турцима, или ће припасти нама. — „Бисте ли ви и ратовали за то?“ — „Да, без колебања.“ — „Рат са Русијом?“ — „Русија, разуме се службена, познаје наше интересе и сматра их као легитимне (споразум у Рајхштату); без обзира на панславистичку дреку, она неће на нас заратити да би омела анексију Босне и Херцеговине.“ — „Ако ви њој допустите да анектира Бугарску, очигледно.“ — „Службена Русија изјављује да је незаинтересована Она је потегла мач, вели, да би побољшала судбину хришћана... Она може окупирати Бугарску, организовати је, створити администрацију од урођеничког становништва. Али да не остане у њој! Независност дунавских ушћа за нас је догма Ако нас Русија превари и згази ту догму ногама, ми ћемо се тући, то је одлучено. Наш војни положај обезбеђује нам превагу,“ — „А Пруска?“ — „Пруска ће бити за нас, и можемо рачунати, у најмању руку, на благонаклону неутралност с њене

кризе. Да су се Лондон и Беч могли споразумети од почетка, да су изјавили да неће трпити рат, рат би био са свим немогућан... Предвиђао сам да споразум, који се није могао утврдити из далека, мораће да се утврди у Берлину... (Неиздате Успомене.) Те су иначе драгоцене да утврде стање забуне у коме је био дипломатски свет. Али опет изгледа да гроф П. Шувалов није знао све о односима између Беча и Лондона, или боље, да није све погодио.

стране. Сигурни смо са њеним расположењем.“ У томе је тајна мирноће и ведрине са којима је гроф Андраши дотле пуштао да се развија Источно Питање“.

Пошто је прочитао тај документ, који објашњава и открива све (аустро-немачки споразум, рајхштатску конвенцију и т. д.); по што му је сам утврдио интерес, француски министар поново се нашао у колебању и страховању, не знајући да утврди правац својега држања и не смејући да учини ни корака.

Француска је могла бирати. Она је имала своје богаство, своју опорављену снагу, своју источну клијентелу; све то вреди нешто. Оно на што се циљало, били су уговори који су били њено дело. Она је имала могућности било да их брани, било да их мења. Немачка, као ни Француска, није желела нови рат у времену када би, на сваки начин, имала противу себе више од једнога противника. То је остављало нашој дипломатији, чак и миролубивој, стварно поље за рад.

Француским министрима нису недостајали ни разумевање ствари, ни обавештења, него само мирна и јасна одлука. Тада је била у јеку криза од шеснаестог маја. Унутрашњи послови привлачили су све погледе, распаљивали све страсти. Ако се влада бојала за земљу, бојала се и за себе, онако заплетена у једну тако опасну авантуру, нагнана да се бори за своју ствар пред иностранством. За што је требало да се приватна преписка војводе од Деказа, тако занимљива и тако часна са многих гледишта, затвори у онај пледоаје pro domo који упућује у августу 1877 г. Гонтоу-Бирону?

„Зар се дакле нема шта да уради да би се обавестили духови о ономе што ми хоћемо и радимо да би се разбио онај фатални неспоразум који нас притискује? (Реч је о кабинету.) За ово четири године уложио сам све своје бриге, пристао сам на све жртве, испио до дна пехар свих горчина да бих успео да продре у иностранство истина са свим јасна у мојим очима и коју бих могао јавно проповедати са свим искрено, на име да је конзервативна Француска искључиво одана политици стишавања и одмерености, да се одриче свакога гњева и сваке мржње, да се одриче сваке помисли на реванш и репресалије, да она једина, најзад, може донети општи мир и да га она једина хоће.... Дакле, мора се признати да су њене трудбе биле узалудне, да су јој жртве биле бескорисне и да

нам монархијска и конзервативна Јевропа претпоставља — кога? — за име Бога! радикале!...

Гонто-Бирон био је убеђен и њему се није морало доказивати. Што се тиче кнеза Бизмарка, да ли каквом индискрецијом поште, он сазнаде за то писмо, написано у главноме на његову адресу, те се морао чудити што у њему не налази јаку игру својега противника из 1875 године.[13]

II.

Рат је већ био објављен 23 априла 1877 г. Премда се Руси беху одлучили још у новембру, нису били довољно спремни; али Турци су још мање то били. Почеци рата беху спори, с једне и с друге стране. Дипломатија се још у то мешала. Ђенерал Фло писао је још 7 јуна:

„Цар и његов канцелар ватрено желе да би могли избећи сваки војни и политички акт који би их одвео да се замере Енглеској и да тако пруже којој било јевропској Сили разлог или и најмањи повод за неповерење. Они не желе да уђу у обавезу да, због тока војних операција, морају прелазити преко Балкана, и мисле да би прва победа руске војске на десној обали Дунава за велике силе била природна прилика за пријатељско посредовање, коме би као непосредна последица морао бити један конгрес.“

Рачунало се дакле на двобој код прве крви, за којим би се одмах пришло судијама. Али два рата, заметнута једновремено, један у Јевропи, а други у Азији, бејаху плодни у изненађењима. У Јевропи Турци не показаше никакав озбиљан отпор на десној обали Дунава. Две руске војске, које су обрисале на 300 километара растојања, прва под командом Цимермана на Доњем Дунаву, а друга под командом великог кнеза Николе Николајевића, брата царева и главног команданта,

[13] О дубокој забуни војводе од Деказа и његових другова пред Јевропом ништа јаче не сведочи од прве главе књиге: „Последње године посланиковања у Немачкој Гонто-а-Бирона“, од Андрије Дре-а. Видите, на пр., страну 19, 37. и остале. — Као контрола, једно место из Мемоара кнеза Хохенлоа (6 септембра 1877 г.): „Говорили смо са Бизмарком о изборима у Француској и канцелар ми рече да му се чинило потребно да учини, за време изборне периоде, нешто што изгледа као претња.... и т. д.“ (Том II. стр. 220).

на средњем Дунаву, беху се примакле реци и прешли је без отпора. Цимерман код Галца, а велики кнез код Зимнице, близу Свиштова.

С оне стране Дунава балкански је ланац једина одбранбена линија турске царевине. Цимерман, задржан четвороуглом Варна — Шумла — Рушчук — Силистрија, зауставио се. Турска флота, и ако је њоме командовао један енглески официр, Хоберт-паша, који је важио као спреман човек, свела је своју улогу на то да забрани Русима употребу мора. Уништење двају монитора руским торпедњачама беше деморалисало немрнарско особље отоманске флоте. Дунавски ток био је запречен препреком од торпеда између Никопоља и Рушчука.

Велики војвода Никола, не наилазећи ни на какве препреке, бејаше упутио, под заповедништвом Гурка, авангарду од 15000 људи, са задатком да иду право напред до год могу; Гурко, пун полета, ишао је преко Трнова до подножја Балкона. Он зађе у планину, продре у теснац Канкиој, потисне једини турски батаљон који је бранио пролаз, сиђе јужним падинама, дохвати се Казанлика 14. јуна, Ески-Загре и најзад важнога кланца Шипке, нападнув га с југа. Тим неочекиваним заобиласком он је слободан да избије у долину Марице, која води ка Једрену. Дакле, ни Дунав, ни Балкан, нису заштитили Турску. Они чак нису Русима пружили прилику ни за ону одсудну битку која треба да задржи њихово победоносно оружје. То је и сувише лака победа и чија сама лакост садржи у себи опасност.

Турци се никад не журе. Они су страсно желели рат а рђаво су га спремили. Имајући, до душе, да бране врло простран фронт, они су га покрили трупама, од крајње Јерменске до Јадранског мора, слабо разбијајући себи главу о томе да би погодили где ће бити нападнути. Јединства није било ни у војној команди ни у влади. Абдул-Керим, који је био главни командант, не уме да нагна на послушност своје поручнике. Свако ради на своју руку и иде куда хоће.

Међу тим, из дубине Азије и Африке, војници стижу у масама. Наоружани на брзу руку и готово голи, они су одлазили на границе и износили импозантне ефективе. Султан, у тренутку објаве рата (крајем маја 1877 г.), својом прокламацијом трупама изазвао је код њих дивље одушевљење: „Ви полазите у свети рат противу непријатеља вере. Ви носите

не само отоманску заставу, него и заставу Ислама. Ваше праверне сабље отвориће вам рај."

Кад је Гурко био тако близу Једрена, пренуше се. Сада се знало да је рат био озбиљан, разумело се да се ваља борити, победити или умрети. Одлучише се да концентришу напоре, који су дотле били растурени. Сулејман паша би позван од Црне Горе и са јачим снагама буде истакнут на супрот Гурку. Овај не смеде ићи даље у напред; затим устукну али спреми одбрану Шипке. Кад је то учинио, морао је поново прећи Балкан и повући се ка Дунаву. Тамо, опет, ствари се беху необично компликовале за великог кнеза Николу.

Централна војска, она којом је он командовао, образовала је троугао чији је врх био Гуркова авангарда. У колико се тај троугао јаче издуживао, у толико му је већа опасност претила боковима. Лево, ка доњем Дунаву, Цимерман је задржавао пажњу турског ђенерала Абдул-Керима, кога у скоро замени Мехмед-Али паша. Ради већег поуздања главни руски командант повери царевићу два војна корпуса са задатком да одбаце далеко од Рушчука турску војску у формацији на Лому и која може загрозити позадинама. Десно, у сличној намери, нареди ђенералу Круденеру, команданту 9 кора, да иде и да се утврди на путу за Видин, да би држао у шаху војску Осман паше.

Али овај га беше предухитрио. Осман паша, инжињерски официр, који је први пут ратовао у суровој школи рата „Сецесије",[14] имао је присебности и тачности погледа. Дошавши сувише касно да би ослободио опсађени Никопољ, он се заустави на висовима изнад мале вароши Плевне, где се стичу многобројни путови, и који са те стране држе кључеве од царевине.

Свестан о томе шта може захтевати од својих трупа, он стаде копати, окружи брежуљке које је заузео низом редута и импровизованих утврђења која образоваху троструку ватрену линију вешто прикривену. Двадесетога јула, без претходна извиђања, Круденер наиђе на тај положај. Он нападе, буде одбијен. Сутра дан, како је био примио појачања, нападе опет, буде поново одбијен и до ноге потучен. Пораз га је стао 6000 људи.

За Русе није више питање да иду за Гурком и прелазе Балкан. Троугао је попустио с десна; ваља га причврстити, примаћи се операционим базама. Сам велики војвода потучен

[14] Рат за ослобођење црнаца у сев. Америци год. 1860—1865.

је са огромним губицима. Немају довољно трупа да би блокирали Осман пашу; овај је умео сачувати своје комуникације и добива људе и намирнице. Његова војска, одржана на цифру од 45,000 људи, држи у шаку 150,000 непријатеља и нанела му губитак од 50,000. Била је јесен.

На азијској страни, срећа је такође била колебљива. Лорис Меликов, са лепом војском, предузео је офанзиву против Муктар паше. Овај је био вешт и искусан ратник, који је умео чекати и маневровати. Руси су имали за објектив Ерзерум, који је покривао град са утврђењима првога реда, Карс. Судбина Карса пресудиће о рату у азијској Турској. Руси деле своју снагу на четири упадне колоне, раздвојене непроходним брдима. У исто време, опседну Батум, који су штитиле турске оклопњаче. Најпре продиру без препрека, заузимају Бајазит, Ардикан, опседну Карс. Али се Муктар повукао на добар положај испред Ерзерума; ту добива поткрепљења, и сада он узима офанзиву и наизменце одбива разне руске корове. Карс је ослобођен опсаде 10 јула, у тренутку кад Круденер, по други пут, претрпи пораз код Плевне.

У Јевропи је настало неисказано изненађење и узрујаност, када су стигле те вести. Све је то било противно ономе што се очекивало. У августу Русију су већ сматрали као потучену. Компетентни људи и, у првоме реду, маршал Молтке, изјављиваху да Руси неће изаћи на крај са Турцима у једном једином рату, да ће рат трајати најмање две године, под претпоставком да не понестане људи и новаца. У Лондону моћ руску сматрају као уништену. Лорд Биконсфилд рачуна да ће диктовати мир и даје разумети да ће, у скоро, одмерени елементи као лорд Дерби, имати само да оставе министарство. У Пешти припремају илуминације на вест о турским победама. Кнез Бизмарк излази из своје повучености и срета се у Салцбургу са грофом Андрашијем. Цар Александар оставио је дунавску војску и одлази на аустријске маневре, где се састаје са царем Фрањем Јосифом.

Да ли је добио какву безбедност са те стране? Било како му драго, догодио се један важан чин. Румунија се одлучи да узме учешћа у непријатељствима (24 августа.) Кнежева прокламација, датирана 27 августа — 11 септембра, објављивала је апсолутну независност Румуније. Не тврди се да ли је Ру-

мунија, више него у почетку рата, обезбедила себи плод заједничке победе.[15]

Кнез Карло добије главну команду над савезничким трупама пред Плевном. Румунска војска бројала је 50,000 људи и 180 топова.

У исто време потпоре су стизале из Русије. Одлучише да огледају нов напад са потпором Румуна 14 септембра: опет буду одбијени. Морало се одустати од напада силом. Стари ђенерал Тотлебен, јунак од Севастопоља, буде позван добио је пуну слободу рада. Он узе на расположење царску гарду. Он окружи Плевну опкопима; нареди да се заузму путови ка Софији и Видину, од куда се Осман снабдевао намирницама па, опколивши чврсто место, не хотећи да жртвује ни једног човека, чекао је. Већ оштра зима мучила је савезнике. Они су трпили све што су некада трпиле војске које су опселе Севастопољ, све што је Всеволод Гаршин испричао.[16] Осман, оставши без хране и муниције, огледа да разбије гвоздени обруч који га је окружавао. Одбијен, рањен, он се предаде са 40.000 људи (10 децембра 1877 године).

Турци нису умели да се користе временом које им је неочекивано дала дивна одбрана Плевне. У Азији положај им није био ништа бољи. Муктар паша, после својих првих успеха, место да се појача снажном офанзивом, задовољио се да само узнемирује непријатеља: овај се беше реформовао; велики војвода Михаило и Лорис Меликов беху добили јаке потпоре. У октобру, нападну на турског ђенерала, који се био ушанчио пред Карсом; потуку га и потисну у Јерменску. Карс је оп-

[15] У мају Горчаков је још изјављивао у ноти румунској влади „да Русији не треба потпора румунске војске, да ће ова ратовати, ако нађе да треба да се у њ умеша, на свој ризик и опасност.“ Не изгледа да је било ичега одређенијег од обична разговора између кнеза Карла и Горчакова у Плојешту, почетком јуна. „Канцелар је признавао да су Румунији потребна дунавска ушћа за њен економски и политички развитак; али је захтевао за Русију рукавац Килију (у Бесарабији), који је уговор од 1856 г. био уступио кнежевинама. Кнез одговори да није дошао тренутак да се покрећу та питања: тек после славнога рата могло би бити говора о проширењу граница.. (Witte, стр. 229.) Од месеца августа Руси су, на против, тражили да се Румунија одмах умеша. Министри румунски били су мишљења да се још одлаже; кнез, енергично помогнут Братијаном, пресекао је ствар и примио одговорност за ступање у рат (стр. 312.).

[16] Рат, предговор од Ги де Мопасана (1889.)

седнут по други пут; за месец дана, после читавог низа испада који исцрпише посаду која је бројала на 20.000 људи, ова огледа да умакне; буде опкољена и заробљена. Сама варош за коју се мислило да се не може узети, узета је јуначким јуришем. Турци се повуку ка Ерзеруму. Муктар паша буде опозват у Јевропу са једним делом трупа. Пад Ерзерума био је само питање времена кад наступи примирје.

Зима није прекинула рат у Јевропи. Кад је Плевна пала, ништа већ неће задржавати кретање у напред руских војсака. Поред страшних искушења, поред леда, снега, изузетно оштре хладноће, по цену нечувене патње и оскудице, оне пређоше Балкан на свима прелазима.

То вам је величанствен покрет на целој ширини полуострва. На западу Црногорци гоне Турке пред собом; заузимају Бар 10 јануара и опседну Скадар; више у напред српска војска која је ушла у борбу добива победу код Пирота и осваја Ниш; још више у центру, ђенерал Гурко је победилац код Ташкесена и прелази планинску линију првих дана јануара. Радецки, комбинујући свој покрет са Мирским и Скобељевим, опколи и зароби Весел-пашу који је бранио кланац Шипку са 30.000 људи.

„Нећемо, вели један сведок очевидац, описивати одушевљење, које је избило у главноме стану кад је стигла та вест. Велики војвода изађе из свога стана вичући ура! и објављујући велику вест. Хиљадама гласова одјекнуло је на те узвике и убрзо настаде огромна вика у коју су се мешале песме и узвици, док је музика свирала народну химну: „Боже царја храни!“ (9 јануара).

То је био нагли и готово неочекивани свршетак толиких страховања и толиких мука. Сви путови ка Цариграду отворили су се у исти мах. У исто време Грчка је узела учешће у непријатељствима и њена војска улазила је у Тесалију.

Турска, која је рачунала до краја на оружану интервенцију Сила а нарочито Енглеске, била је остављена на милост и немилост непријатељу. Султан затражи примирје. Велики кнез Никола пристаје да преговара само тако ако примирје постави основе за прелиминаре мира. Руски поход у напред убрзава се. Ради се на томе да се дипломате доведу пред свршене чинове. Већ 15 децембра 1877 године лорд Дерби саопштитио је на писмено грофу Шувалову да ће се Енглеска одупрети уласку

руских трупа у Цариград. Гурко наставља своје успехе и ако су преговори били започети: после боја од три дана он смрви војску Сулејман паше, последњи ослонац Сулејманов, код Филипопоља (15 јануара).

Мехмед-Али паша није ни помишљао да брани јако утврђено Једрене. Он побеже. Јануара 20 пуковник Струков уђе у варош на челу једног одреда коњице. „Паника је била толика да су се турске старешине оставиле сваког отпора; мислили су само да спасу главу".

Сва руска војска формира се на шиљак да би општим напором грунула на Једрене. У тај мах победа је неодољива.

Авангарда је по снегу и блату и уз то борећи се извршила марш од 350 километара. Губитци су били огромни. Од 5000 људи колико је пошло из Софије једва је 2500 стигло у Једрене, без обуће и униформе.

Јануара 31, када је потписано примирје у Једрену, руске војске покриваху приступе ка турској престоници од Радоста до Силиврије. Тај победни марш испуњавао је радошћу и поносом Русију, која је, у једном тренутку, била задрхтала за своју моћ и за своју величину.

Сада војници су уступали место дипломатима.

Сва та искушења, све оне неизмирне жртве,[17] да ли ће све то отићи у ветар? Да ли ће ко огледати да победиоцу отме плен? Свети објектив рата, то је била Света-Софија; цар беше рекао великом војводи: „Цариград!..." Да ли ће се поправити заблуда од четири столећа, да ли ће хришћани на Истоку бити ослобођени? Ко би устао противу речи цара ослободиоца и победиоца?

У Јевропи Силе се беху превариле, и биле су раздражене. Али нико ни да се макне. Мора се забележити и стицај догађаја у Француској: републиканци долазе на власт; у Италији Криспи. Виктор Емануил умире, у брзо за тим и папа. Кнез Бизмарк ћути, али ради. У тај мах води преговоре о путу Гамбетину у Берлин. Он задржава Аустрију, узнемирену оним што се догађа. Није без веза са Енглеском. У првим данима 1878 године гроф Минстер, посланик Немачке у Лондону, дух врло позитиван и врло хладан, гост је код лорда Дербија на пољском добру: дуги разговори. Мидат паша је у Лондону. Лорд Дерби, по својој методи; једнако је стрпљив: не би хтео

[17] Губитке у мртвима код руске војске цене на 80.000 људи.

да се истиче сам. Чека да Аустро-Угарска, којој још не верује, крене напред.

Јавно мњење у Енглеској љутито је. У природи је ствари да британски парламенат распламти пожар. Јануара 15, када су турски пуноћници остављали Цариград да би отишли у руски главни стан, започне се дебата у Доњем Дому. Једно страшно дете, које је често било претеча, сир Чарлс Дилке, предлаже да Енглеска, без икаква снебивања, узме учешћа у пљачкању и себи присаједини Египат. Такав предлог изгледа скандалозан: сир Чарлс Дилке врло је рђаво примљен.[18] Лорд Биконсфилд изговори једну горду беседу, која је била готово претња. Међу тим лорд Дерби мисли да се још може преговарати.

(Наставиће се)

[18] Mémorial diplomatique, година 1878 (стр. 47)

ОКО ПРИЛЕПА И ВЕЛЕСА

— ЧЕТНИЧКЕ УСПОМЕНЕ —

II.

Под Златоврхом.

.... Мало прљаво арнаутско кече, црна издрпана кошуља преко које вишаху искрпљена парчета гуња, исцепане широке чакшире, кратке поречке вунене чарапе и сељачки опанци пуни блата и воде створили су од мене правог арнаутског дрвара, који је залутао у ове крајеве носећи од оружја једино чвороњату неокресану мотку. Ишао сам потоком крај малих камених и дрвених кућица чији жут земљани леп беше опао од влаге, те поређане греде личаху на ребра каквог костура. Деца провириваху плашљиво кроз кућна врата посматрајући ме раширених очију, а жене се склањаху из авлија крај којих сам пролазио. Из очију свију читао сам мисли њихове, које се врзаху око краја мога живота рачунајући, да су ме морали где ухватити и сада ме спроводе на осуду. Сељаци ме мрко гледаху не говорећи ни речи са мном, а чим бих ја прошао мимо њих питаху шапатом мога курира где су ме нашли.

Силно блато из кога сам једва извлачио ноге натера ме да сам морао гледати преда се, те се прилично изненадих кад после дужег хода кроз Маргаре спазих крај себе лепо окречену кућицу на чијим су се прозорима виделе завесе. Зауставих се, да запитам курира чија је кућа, кад за мојим леђима чу се оштар глас: „Не мрдај!“ Окретох се: два четника са напереним пушкама трчаху к мени.

Мој чичица заустави се био за мном, па видећи четнике

где трче, покуша да вiче из потока, али се од свега чуло нејасно и смешно преплетање гласова.

Четници ме познадоше одмах, и док се један упути са мном ка Глигору и Бабунском, други отрча свом конаку да јави осталима да сам дошао. Увек је овакав дан био значајан и пун радости за све четнике. Дочекујући доцније друге, ја сам посматрао колико одушевљење и веселост облада свима, кад се појави ма ко из Србије, да увећа број усташа. Ако је дошао стари четник, тада се прекинуто другарство наставља, као да се никада није раздвајао од њих; ако је нов, тада се охоло држање и поношљиви погледи његових другова којима се придружио лагано из дана у дан губе, док после прве борбе не ишчезну са свим.

Идући низ поток у разговору с оним четником, одједном ми паде на ум опомена наших људи у Скопљу, који ме саветоваху да не идем овамо. Некако одмах по мом доласку у Скопље, послао сам Пећанцу писмо преко студента Петковића, у коме сам му јављао о неким стварима о убиству српског војводе Спасе Призренца, који је још 1905 године по наређењу комитета убијен у скопској Црној Гори. Спасу је заступио Пећанац, а Пећанца четовођа Петко. Коста, не знам из ког узрока, не могаше никако одобрити убиство Спасино и непрестано протестоваше. Кад је Петко стигао у скопску околину, у Београду се чуло да је ископао Спасине кости и бацио не знам где. Међу тим, ја се бејах распитао и сазнао да је заиста Спаса ископан, али да је опет сахрањен крај једног манастира. То је урађено због Турака којима је неко открио ово убиство.

То писмо после неколико дана дође у руке ућумату у Скопљу, премда сам ја добио одговор на њега од Пећанца. Пошто у њему беше написано и право и лажно моје име, полиција се одмах да у потеру. Захваљујући неумешности једног турског полициског чиновника коме беше наређено да ме ухвати, ја се склоним код наших људи и сачекам полазак за Пореч. А баш тих дана дође извештај из Гостивара који јављаше да је један Костин друг послао Глигору поруку да се чува од мене, јер ја долазим с намером да га убијем. Тада су ме у Скопљу саветовали да се вратим у Београд, али сам се ја на њихове озбиљне опомене смејао, знајући Глигора као озбиљна и паметна човека. О томе онда нисам више хтео ни да мислим, и све сам био го-

тово заборавио. Сада пак, што сам се више приближавао, било ми је све нелагодније, јер се осећах некако и сувише усамљен. Одлучих да се, ако шта било опазим, одвојим од Глигора и одем војводи Трбићу, с којим сам живео као с братом.

Стигосмо до конака Глигоровог и Бабунског. Брзо сам устрчао уз басамаке и упао у њихову собу. Глигор сеђаше на кревету од поређаних дасака а крај њега Бабунски писаше писмо на чантри (кожној торби). Он ме први спази и скочи радосно изненађен, те се пољуби са мном а са Глигором се руковах. Четници спаваху око плехане пећи на средини собе, хрчући, бунцајући и преврћући се жуљени од патронташа који се никад не скидаху са појаса.

Донесоше ми одмах одело, које обукох ма да беше све крваво и натопљено карболом. Било је дотле једног четника рањеног у владиловачкој борби на неколико дана пре мога доласка. Њега намераваху да оставе у Маргарима на лечење те га пресвукоше у сеоске хаљине.

Док сам скидао дроњке, које донесох из Скопља, и облачио се, одговарао сам на два на три Глигору, Бабунском и осталим четницима који се избудише и радознало ме опколише, јер сви беху жељни да чују шта је по Србији. У разговору Бабунски ми рече како је сада баш написао писмо за др. Гођевца у коме га моли, да се заузме и обрати пажњу надлежнима на чете и њихово снабдевање. Ни новаца, ни помоћи, ни муниције не беху одавно послали, да су се већ презадужили код сеоских каса, за набавку хране, одела и опанака, а већ се реденици и патронташи беху у пола испразнили. Прочитам писмо које беше као нека очајна молба, да сам се чисто збунио мислећи шта ће све бити ако се тако продужи. Потписах се и ја, поздрављајући доктора, па Бабунски сави писмо, написа још једно за Скопље, у коме јављаше да сам дошао и да су примили 25 наполеона које донесох за чете, и испрати га по сељацима.

Благодарећи старим друговима, који радо одвојише за мене по неколико шаржера, часом напуних патронташ са 180 метакова. Мрак је био већ у велико пао, кад се сетисмо за вечеру. Решили су били да остану и сутра у Маргарима па зато, после вечере, дуго не хтеде нико лећи.

Готово око поноћи полегасмо, али ја не могах заспати никако. Онај рањени четник непрестано јаукаше. Устајао сам не-

колико пута, дајући му воде и попуштајући завоје око рана. Један га куршум беше ударио кроз прсте, прошао кроз шаку и изашао на зглавак од руке, други је ушао под грудним кошем а изашао ка слабини.

Мало сна што сам уграбио пред зору беше довољно, да ме окрепи и освежи. Пробудио сам се у сами излазак сунчев. Кроз четвртасто прозорче падаху први зраци преко уморних четника, откривајући безброј зрнаца прашине, која се играше у сјајном снопу. Рањеник спаваше мирно, кад-кад би само уздахнуо дубоко шкрипећи зубима. Плехана се фуруна одавна угасила, али у соби беше пријатна топлота. Пред вратима шеташе наш стражар дувајући с времена на време у прозебле руке.

Равномерно дисање четника, монотони кораци стражареви и ова чудна тишина занесе ме мислима далеко, далеко. Мени се чињаше као да је оно што је до сад било само леп сан и да тек сада гледам јави у очи. Заспао сам изнова наваљен на пресавијену вунену сакму, и кад сам отворио очи, крај себе спазих учитеље Спасоја Фишића и Николу Димитријевића.

Они не могаху чисто доћи до речи.

— О Драги, ô! О, Драгиша, а! — понављао је Спасоје непрестано гледајући ме у онаквом оделу.

„Једва сам чекао да се пробудиш! Јавише ми ноћас да је дошао некакав господин из Србије, па ти ја одмах запех кроз блато. На тебе сам прво помислио, који је други господин могао бити?...“

Док он непрестано причаше, Никола стојећи крај нас посматрао ме озбиљно. Хтео је да унесе и своју радост међу нас, али се устручавао, не знајући како да почне. Спасоја сам познавао одавно, а њега тек сада видех; али још чим се чуло да ћу доћи, Спасоје је све што је знао о мени испричао и Николи. Не потраја много а ми отпочесмо најсрдачнији разговор, као да смо другови од детињства.

Забачени далеко од питомине, друштва и живота потребног образованом човеку, опкољени дивљином, преким погледима и ћефовима појединаца, они се као бејаху изгубили, преобразили и постали нешто горе него и оно робље са којим живљаху а које толико и не разумеваше свој положај. На лицу им место слободе, ведрине и безбрижности, која се не одваја од човека свесног својих права и безбедности, бејаше оцртана

преплашеност и бојажљивост. А оне боре које параху њихова млада чела као да је оставио страх од смрти.

Готово свуда учитељи беху главни радници четничке организације. То им је сада био главнији посао него просвета. Цела администрација, колика је могла бити, ишла је преко њих. Они отправљаху писма, јављаху нам о потерама, набављаху из вароши ствари, ношаху муницију, дочекиваху турску војску, приређиваху пијанке официрима, упућиваху сељаке у њиховим расправама и пресудама и на крају спремаху и учаху ђаке да пишу и читају. Било је више села где сем учитеља нико није знао да чита; а где није имало учитеља, носили су у друго и треће село док нађу кога да им објасни шта је написано. А колико смо непријатности имали због овога довољно је на пример помислити шта је бивало кад наредимо такоме неписменом селу, да одмах наоружани изађу где у заседу против Бугара за које бисмо сазнали да ће нападсти и запалити село.

Али колико учитељи беху од користи у неким крајевима, толико ометаху рад у другим. Обично се одмах после познанства са војводама и четничким радом јављала огорчена завада између њих и војвода, који већином беху простаци. Довољна је била мала несугласност, и већ претње, псовке, доставе и тужбе морадоше досадити нашим људима у Скопљу, Велесу, Прилепу и Битољу и даље, који не знађаху како да се нађу у таквим приликама.

Војводе се сматраху као какви суверени владаоци у својим рејонима, и не могаху трпети никакво туђе мешање у њихове ствари; а учитељи као образованији рачунаху да су позвани и надлежни чиниоци без којих се не сме радити ниједна ствар, која нема везе са пушкарањем и борбом. Једно такво питање ако искрсне, и већ је све готово. Тада је оштро једна страна пратила поступке друге, и наравно, како су и једни и други грешили, тужбе су биле пуне свакојаког материјала.

Ни Спасоје, ни Никола нису измакли од осталих. Обојица не могаху видети Глигора и војводу Јосифа. Све што је ко могао предузимао је по неколико пута, и сада се склањаху и чуваху један од другог. Мој их долазак необично обрадова, бар су се могли слободно истужити. Становали су заједно у Маргарима где је учитељ био Никола, а Спасоје у оближњем селу Зрзи.

Немајући никаквих послова, дигосмо се са Бабунским и војводом Нацетом да обиђемо четничке конаке. Свратили смо прво у стан наших учитеља где се заложисмо подоста, па онда сиђосмо у Нацетов конак. Наце је родом из ресанског краја. Шта је радио пре четовања не знам, али знам да је четник одавно. Испрва је као и Глигор био бугараш, па је отресавши се Бугара прешао на нашу страну, где га је Глигор произвео за четовођу и војводу за ресански крај. Имао је свега три четника: Коцета, Трајка и Влајка, који бејаху готово најкрупнији и најбољи четници.

Обишли смо после и друге конаке у којима беху распоређене чете војводе Бабунског и Глигора.

Бабунски је родом из села Марковца под Бабуном у велешкој кази, свршио је нашу учитељску школу и дуго година био учитељ у Велесу.

Ту му је после неких убистава био онемогућен опстанак, и он пређе у Србију где образује чету и са капетаном Рајковићем у почетку 1905 године пређе границу и преко Вардара дође у Пореч. Испрва, ненавикнут, беше прилично неспретан, али вредни Рајковић видећи у њему одлучност и вољу, ишао је са њим из окршаја у окршај. Мало по мало и Бабунски се истаче бистрином, држањем и јунаштвом. Својом скромношћу он задобиваше толико исто колико и јунаштвом. Док су се кукавице кинђуриле отимајући се славе и хвале, коју језиком хтедоше задобити, дотле Бабунски уз припомоћ верних другова ћутке сузбијаше најезде бугарске, топећи крвљу своје стопе. Па ипак нико њега не знађаше, нити помињаше. Задовољан је био што се напредује, а народ нека слави онога кога и он налажаше да треба да уздиже. После дугог напорног рада он дође у Србију на лечење, ту смести жену и децу, па 1906 године јула месеца крене са Глигором поново за Пореч са 63 четника. Тада сам и ја био с њима и с њима се вратио после неуспешног покушаја да се пређе Вардар, јер се нађосмо са турском војском код села Бајловца и потукосмо. После неколико месеци уграби згодну прилику и преко Косова и Скопске Црне Горе дође са Глигором и дваестином четника у велешку казу. Ту му се придружи и војвода дримколски Василије Трбић, кога он остави на своје место па се по наређењу придружи шефу штаба Глигору, који истина бејаше писмен, али самоук, те не могаше сам вршити све дужности.

Глигор је био родом из села Небрегова. Оца му Сокола неки Турчин сачека на заседу и убије, док је Глигор још мали био. Порасгавши, он око шеснаесте-седамнаесте године оде у Бугарску и тамо је био, као и многи Маћедонци, ћерамиџија. Ту га је затекла бугарска четна организација, и он је као врховист провео скоро осам година у Маћедонији. После неуспешног устанка 1903 године, бугарски се комитет растури због народног огорчења и Глигор дође у Србију са још пет наоружаних четника, међу којима беше и војвода Јосиф.

Србија је тада била заузета „пречим пословима“, те није узимала учешћа у устаничком покрету, па ипак не само што одушевљено прими избегле усташе већ их помагаше чак и новчано. Сваки је био срећан какву било корист да учини маћедонским борцима. Глигор је дочекан као и остали, и како је био рањен у главу, јави се д-р Гођевцу за помоћ преставивши се као „блгарски војвода“. Рана је била од некаквог удара. Д-р Гођевац није могао одредити да ли је задата кундаком или каменом. Глигора није ни питао од куда је, већ преко Јосифа сазна, да је то добио у борби са Бугарима на бугарској граници код Патарице, после чега су они прешли у Србију. Више није могао ни доктор сазнати.

У то се време наши великошколци братиме са Бугарима, и бугарски студенти размилеше се по Београду купећи прилоге за „светото дело“ и агитујући у корист Бугара. Кад се Бугари вратише кући, у Београду остадоше три бугарска студента Прилепчанца. Задржали су се још четири дана па и они одоше. После неколико дана дође Глигор Гођевцу, да га пита за савет. Они су се студенти, говораше он, због њега задржали позивајући га да се врати у Бугарску, и он не зна шта да ради сада.

За срећу и наши тада оживеше мало. Образова се одбор, народ радо прихвати покрет, и чете кренуше да сузбију лажљиве бугарске смерове, који успеше да под маском братске заштите организују много крајева намећући им бугарско име.

Прва четири месеца Глигор се у Поречу као српски војвода на терену држао мирно. То његово држање тумачило се различито. Сумњало се у његову искреност али и претпостављало да је организација наша млада и недовољна да нагло стане на супрот Бугарима па да Глигор неће да у лудо упропасти цео рад.

А кад капетан Рајковић дође и отпоче да кида са бугарштином, и Глигор не изостајаше иза њега. Победа за победом упропашћаваше Бугаре, који не беху у стању да спрече навалу српских усташа. Глигорово име постаде страх за њих, те се ниједна њихова борба не свршаваше другојачије већ срамним бегством.

После годину дана бављења по прилепској, поречкој и велешкој околини Глигор се врати у Србију на одмор. Кад се нашао са д-р Гођевцем, прве су му речи биле извињење што је сумњао у истинитост и искреност Гођевчеву. Некад је стално мислио да Србија силом хоће Маћедонију за себе, и ако она Бугарима припада. Оне приче о Марку Краљевићу, цару Урошу, Милутину, Душану и другима којима га у Србији доктор уверавао сматрао је за измишљене.

„Чим сам отишао тамо, говорио је Глигор, одмах уђох у један манастир па станем да гледам иконе. Хтео сам да полудим од радости, кад сам видео слику цара Лазара, цара Уроша, светог Саве, Стевана Немање и друге. Тада тек видим да ме нисте лагали“.

Образовања никаквог нема, али се природна интелигенција толико развила у њему, да би се многи преварио у овом самоуку. По природи тих, али по јунаштву редак, истакао се брзо радећи неуморно, и ако већ беше зашао у годинама.

*

Обишли смо све конаке па се вратисмо Глигору. Њега затекосмо где седи на ниском троношцу а око њега чуче сељаци пилећи му нетремице у очи. Видећи нас, скочи на ноге смејући се и нудећи да седнемо.

„Бујрум даскали! Ајде, господин Бабунски! Наце! Седи, Драгиша! викаше он весело. Ево теби, господин Бабунски, и једно писмо из Прилепа; види шта пишу па ако треба одговори одмах“. Бришући дланом кундак и цев од пушке, он настави гледајући преко гомиле сељака: „Видите, сељани, ево ово је господин од Србија, сад је дошо. Нов је за нас, за прилепско, ама је стар четник. Беше со мен и во кумановско и го раниш в бајловачка борба!“

„Знајете шта је то великошколец? То је поголемо од попато и даскала. Из та се школа става за конзула и кајмакамина.

Ето видите, поче сада оштрије, дошо да се тепа и да го јадит белки због вас. Србија, еј, цела Србија ће дојде, ако сте само није људи, а не мискини и шпиуни. Србији таки не требат, ја сам и мој штикот (нож) за тији кучићи". Сељаци су слушали и бојажљиво гледали час мене час Глигора, не знајући коме сад треба веће поштовање одавати и кога се бојати.

Бабунски прочита писмо па га пружи мени, а он priђе Глигору да му објасни шта пишу.

У писму јављаху да се бугарски војвода Стеван Шундула бавио ових дана око села Мажучишта (сат од Прилепа) и да је јуче отишло једно одељење коњице и пешака у потеру за њим. Упозоравали су нас да се чувамо од изненадног напада. На крају беше додано како ће Шундула сигурно поћи к нама уз Прилепско поље, ако није окренуо ка Тројацима.

*

Ручали смо сви заједно па после ручка спремисмо се за пут. Ноћићемо у Зрзи и сутра у вече поћи ћемо низ Прилепско поље. Војвода Долгач, Јосиф и Бошко били су у оближњем селу са леве стране Маргара, те и њима јависмо да сутра у вече сиђу у село Слепче где ће се састати са нама.

У први мрак по вечери скуписмо се, опростисмо са учитељима и по мокром и блатњавом земљишту упутисмо у реду ка Зрзи. Пут који води све подножјем Мовнатеца не трајаше ни два сата и ми уђосмо у сеоце. Зрза је сиромашно село али не онако као она поречка. Куће су лепше и свака је ограђена било камењем било плотом. Мали воћњаци виђаху се свуда по селу.

Поделисмо се на конаке и растурисмо по селу на преноћиште. Ја сам са Глигором и Бабунским отишао у Спасојеву школу, која уједно беше и стан домаћина чија је кућа.

Кад се уђе кроз ниска а широка врата у мрачну избу на чијој средини стално гори ватра у огњишту ископаном у земљи, човеку се чини да је у каквој кошари.

С десне стране пола куће заузела је стока: овце, козе, коњи, магарци, говеда, а с леве једна велика жута асура означавала је место где укућани спавају. Из „куће", како се то одељење зове, кроз уска вратанца улази се у мрачан собичак — „школу", где преко дана ђаци уче а ноћу се по клупама суше обојци, чарапе и опанци а на празном простору спавају они за које нема места у „кући".

Клупе због нас беху нагомилане у једном крају собичка, а цео патос беше застрт асурама исплетеним од сламе.

Сви полегаше одмах, а ја како ми се још не спаваше, остадох да место једног четника будем стража у соби, јер поред опште страже око села сваки је конак имао стражара било у соби било пред кућом. Дању је смена на два а ноћу на један сат. Под самим прозором шумио је набујали поток, који обасјаваше дивна месечина. На школском долапу, где беху ђачки прописи, нађох неке старе црквене књижурине са корицама и листовима црним од прљавштине и масти, те се дуго занимах читајући. Једна беше исписана руком некога калуђера из манастира изнад Зрзе који је сада затворен. Слова већ потамнела али ипак јасна могаху се добро разумевати. Жао ме је што сам заборавио када је писана и од кога.

Кад ми је већ досадило читање, пробудих другог четника, ја савих сакму, наместих је згодно под главу, поред осталих.

Рано изјутра стиже нам глас да је Долгач дошао у Зрзу и да је било свађе између њега и Јосифа.

Глигор плану и нареди да Долгач одмах дође, и сељаци отрчаше брзо те га дозваше. Висок, мало погурен, незграпан, са дугим пуним брковима, Долгач је представљао од главе до пете средњевековног ратника, коме се у грдним ручетинама место штита и копља сијала брзометка.

Дивљак је цео. Родом је из села Кошина у Сланском. Прво се занимао отмицама па је после предузео кирицијски занат преносећи оружје и муницију и најзад се ода са свим хајдучији. Где има изгледа на добар ћар ту је јединствен насртљивац и крволок.

Кад је Крушево, за време устанка 1903 године, запаљено, учествовао је и Долгач, али не као бугараш већ као „практичен“ човек. Ту су се устаници одржали 15 дана. За то време, Долгач прича: „За један сатот 32 степа; клај му главата на плоча па сас копачка (мотиком) тун — ајд' со здравје.“

Стања је већ био веома имућног, али се ни после не хтеде оканити арамилука. Тако га је затекла 1905 г. Дошавши са четом у Пореч, Рајковић одмах увиде да ће имати мука са њиме; зато наста и успе те домами Долгача и постави га за војводу. Вазда је неприлика имао савлађајући дивљачку природу његову, али ипак се лагано и он дотериваше у ред.

После је већ и Долгач долазио у Србију и одлазио натраг као и Глигор.

Трбић га беше прозвао „Мицомиљама“ па га тако и сви четници зваху поред обичног назива „чича Долгач“. Једино што му Глигор придаваше титулу „Господин Долгач“, а то је овоме много ласкало. Нарочито је вредело видети кад се имало што саопштити сељацима, па Глигору досади да говори и он се озбиљан окрене Долгачу са речима: „Господин Долгач, молим вас кажите им ви!“ Овај би се тада наоштрио, искашљао, завио десни брк за уво и отпочео намргођено: „Еј, вије, селани, ако сакате да не ве колам како пилци, ће ме слушате што зборуам. Господин Глигор ме ополномоштава да ви кажем две три речи, а вије да се узмете на умот, јер ће ви земам здравјето, фанатици једни!...“ Док је он викао и доказивао сељацима шта треба, Глигор би извањен пушио цигару и говорио онима око себе: „Паметан је мој Долгач, много је паметан.“

Глигора је необично ценио; овај је могао са њиме да ради шта хоће, он се не би никад паљутио и протестовао.

Улазећи сада кроз ниска врата, Долгач се као још више погрбавио, оклебесио бркове па дува на нос погледајући нас испод густих обрва потуљено.

„Како сте?“ пита он.

„Овамо ти матори, — какво је то писмо?“ осече се Глигор на њега узевши му поцепан коверат из руке и извадивши писмо из њега. Наредисмо да сељаци изађу из собе, да не би гледали шта се ради.

Глигор ми даде да прочитам писмо, које беше од прилике ове садржине: Драги војвода Глигоре, вечерас се позавадише Долгач и Јосиф. У мало што није било туче и крви. После свађе Долгач је отишао некуда а Јосиф је овде. Молим те јави ми шта да радим. Нити сам пристао са Јосифом нити ми се седи овде. Поздравља тебе и све остале војвода Бошко.

„Шта је ово, господин Долгач?“ питаше Глигор. Па онда читајући на поцепаној коверти своју адресу, он се још више разјари.

Долгач се бранио, завијајући како је ретко ко могао, те се Глигор мало смири и отпоче најзад да га грди другарски за глупости којима омета рад наш.

„Ама, Глигуре, ти мене знајеш, гунђаше Долгач, за смеј

нисам, шала со мен не се игра. Јосиф не ми требат више, со њега не одим да ме заколаш. Од сега не се двојим од теб.“

„Ђаво може со тебе и со коња Јосифа“ заврши Глигор натежући стакло са ракијом и дајући га после Долгачу и осталима.

....По заласку сунца скуписмо се сви на крај села где доведоше и шест коња на које натовариише четничке сакме и тагарчета[1] и испратисмо са два слабија четника да иду право у Дреново а наш је пут ишао у Долњане.

У дугом низу према јасној месечини спустисмо се у Прилепско поље, оставивши за собом мирну планину у снегу и магли.

Снег се кравио по брдима и натапао је цело поље са безброј поточића разливајући се на неким местима у велике баре које морадосмо газити скоро до колена.

У Слепчи дођосмо потпуно мокри, али нас ту дочека топла вечера, коју на брзу руку узесмо, и настависмо пут удружени са Јосифом и Бошком.

Ишли смо све друмом низ равницу. Овде онде синуо би под бреговима огањ или се зачуо удаљен лавеж паса.

После два сата хода били смо близу мете. Иза једне мале узвишице на сред поља било је згомилано село Долњане.

Долњанци су још раније примили нашу чету, вечерас је требало да извршимо организацију и изберемо управу сеоску. Њихови изасланици, првaци сеоски, дочекали су нас још у Слепчи пуни радости што нас виде у толиком броју. Било нас је близу шездесет.

Што смо се више приближавали селу, све смо већи размак остављали један од другог, образујући дуг ланац који опасиваше село у полукруг.

Од једном у селу припуцаше пушке, чу се галама и урлик узбуњених паса. Наша извидница опази према месечини неке прилике на раскршћу где се одвајао пут за Долњане од главног друма за Прилеп.

„Ко је то?“ огласише се наши.

Неколико пуцња и фијук танади преко наших глава беше одговор. Припуцасмо и ми у правцу где се оне сенке изгубише у ноћ преко орања. Дођосмо на раскршће и ту крај баре нађосмо један кожух изрешетан куршумима. У исто време пиштаљка

[1] Кожа од дивљих коза која служи место ранца и торбе.

писну с доње стране села, и плотун одјекну кроз ноћ праћен фијуком куршума високо изнад нас. Уплашени Дољанци објашњаваху како је то јамачно Шундула ушао у село, а ово су страже четничке. Осусмо плотунима на место одакле су пламтеле њихове пушке и туча се претвори у читаво врење. Бугара бејаше много; то се видело по линији коју захватаху држећи се заклона од кућа и камених ограда. Бојећи се да не убијемо кога Глигор нареди да наш трубач засвира у трубу. Ово је дејствовало. Бугари, мислећи да смо турска војска, осуше још већу и пажљивију паљбу у правцу одакле се чуо глас трубе. Морадосмо полегати по орању, које нас засипаше од удара куршума. Један део наших обилажаше за то време село од сенокошке стране, да би препречио бегство Бугарима.

Борба трајаше скоро два сата, и Бугари ипак успеше, користећи се тмином, да измакну из села ка Сенокосу. Појурисмо за њима, трчећим кораком опасасмо мало село Сенокос и упадосмо у њега претресајући куће, вајате и сена. Из даљине се чуло звиждање. То се растурени бугарски четници дозиваху. Нисмо хтели даље да их гонимо, већ настависмо претрес знајући да рањеници и сенокошки иљави[1] морају бити ту.

Разместивши стражу око села, ја се вратих у кућицу где су биле војводе. Бејаше већ пуна сељака који су се збили у један кут. Око њих стајаху четници чије се оружје и бајонети светлуцаху кроз густи дим.

На огњишту је горела слама коју један четник ревносно бацаше, чим би ватра почела да се гаси, крај ње сеђаху према вратима на ниским троножним столицама војводе Глигор и Бабунски. С десне стране њихове један жмиркав чичица иза кога стајаше уплашена гомила жена и деце. Кроз отворена врата четници непрестано дотериваху сељаке.

„Кажи, чичо, кажи, говорио је Глигор, боље је за све вас, каде су четници, каде су пушке?...

„Видиш ову војску, док само викнем, оде ти село. Говори све што знаш. Од нас ти реч и вера, ништа лошо да не направимо. Знајеш ли?! Оно куче брадато, да му пљујеш на дугачка метла (браду), оно ли се зове војвода? Тако ли се село чува?

[1] Младићи који по наредби војводиној иду извесно време као четници са четама.

А а̑ а̑.. што черек пре не стигосмо па да му видиш куфчето и кожу.

„Ајде, стари, говори! Ко има пушку? Ајде не се моли, ели чичко Глигор зна и друго...“

Старац се пренемагао кршећи прсте и мрдајући уснама све док Глигор скочи љутито изговоривши последње речи.

Деца и жене завришташе обесивши се о нас преклињући. Четници откочише пушке пошавши ка вратима намрштени и озбиљни, док гомила преплашених сељака претрну дршћући и бацајући унезверене погледе преко нас.

„Аман, господин Глигур! завапи старчић, немој така, не се прави тако! Браћа сме, једна крв сме! Што мислиш со нас? Што сме није криви? Како стока сме, е̑ј..., како стока сме. Куд нас потераш ће одиме; арно да речеш, арно ће прајиме; да речеш лошо, — по лошо ће стане. — Куд ће челата ова, куд ће пилца гола кога и на лива̑ду оставиш?!

„Аман, Глигуре, не се праји така!...“

„Шта, не се праји тако, осече се Глигор и сам узбуђен, сакаш ли да кажеш што те питам, а како се праји ја знам по арно од тебе... Момци, ајде сламу и ватру у руке, све нек гори!“

Гомила сељака промешкољи се. Чу се пригушен дрхтав шапат: „Кажи, дедо Станко, кажи!“

„Да кажем?“ пита старац премро од страха окрећући се у пола к њима.

„Кажи, чичко, кажи!“ одазваше се сви мукло.

„Е, што сакаш да ти кажем?“ промрмља старац па га ноге издадоше, и он седе на земљу крај огњишта. Лице му дошло грђе од оне полутруле, блатњаве сламе коју бацаху у пламен, а очи пуне суза које се једна за другом котрљаху низ збрчкане образе и падаху на суве руке. У њему као да је била читава бура, и он чисто не знађаше за себе.

„Колицина беху ноћас?“ питао је Бабунски.

„Шундула со четрнајест четника и шесетина пљавиња.“ одговараху сељаци.

„Где замина Шундула?“

„Кој га знаје! Избегаше како зајци низ поље.“

„Беше ли и од вас ко са Шундулом? Кажите слободно, ништа вам нећемо; што беше — беше. Ви сте од сад Срби со име Господа. Ко вас прави капле за оно што сте били!“

„Да ти кажемо, што да кријемо одговорише сељаци — беше нас неколицина!“

„Доста сад ви, прекиде Глигор Бабунског, хоћу ја старца да питам,“ и он се окрете њему који сеђаше као кип крај ватре не скидајући очи са ње.

„Стари, сад пази добро што говориш! Чујеш шта говоре сељаци, и немој да лажеш... колико пушака имате у селу?“

„Седам“. одговори старац дижући главу и погледајући на сељаке.

„Добро, кажи ко има од њих. А ви, обрнувши се сељацима, да се издвојите одмах на страну“.

„Ете тај, ете тај, па тај“... ређао је старац, а означени излажаху из гомиле један за другим прелазећи на другу страну.

„По два четника са сваким, нареди Бабунски, па одмах да се донесу пушке овде!“

Настаде тишина. „Један, два, три, бројао је Глигор издвојене сељаке, а кроз отворена врата допираше лупа кундака о слаба сеоска врата праћена лавежом паса и виком: „Домаћине, домаћине, отварај врата! Чујеш ти, отварај да не разбијамо! Дај бомбу!...“ Затим би зашкрипела врата и гласови постајали нејаснији.

„Старче, још један нема! Кога си заборавио? Види добро“, опомену га Глигор.

„Не видим“, изговори сигурним гласом старац и као да се напреже да распозна кога.

„Види, види, како да не познајеш!“

„А, ич не видим, да ме утепаш сад“.

„Кога нема?“ окрете се Глигор сељацима.

„Милан, син на чичка Станка,“ одговорише сељаци готово једногласно, а старац јаукну грлећи колена Глигорова. Дуго јадник не могаше доћи до речи од плача који га је гушио. Муке смо имали да га уверимо како му сину неће бити ништа; и ако га поведемо с нама, биће једино зато да их Бугари не би казнили због предаје оружја.

Четници који одоше са одвојеним иљавима вратише се брзо носећи муницију и пушке још готово вруће и огарављене од ноћашње борбе.

Било је скоро два по поноћи. Требало је да се жури. Нађоше

конопце и четници повезаше ноћашње сенокошке борце па се онда опростисмо са сељацима тешећи колико се могло уплашене и расплакане рођаке који се опраштаху са својима као на самрти.

Сачекасмо страже, па ускоро изгубисмо из вида Сенокос, који се завијен мраком дуго не могаше умирити због ове наше ноћашње походе.

Д. М. С.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

XVII

Степан Аркадијевич, са пуним џепом серија, које му је за три месеца унапред дао трговац, оде на горњи спрат. Ствар са забраном свршена је, новац је у џепу, тјага је била дивна и Степан Аркадијевич био је у најлепшем расположењу духа, услед чега му се особито прохтело да растера рђаво расположење, које је Љовина обузело. Он је хтео да за вечером заврши дан онако исто пријатно, као што га је и започео.

Заиста, Љовин је био нерасположен и, без обзира на све своје старање да буде љубазан према свом драгом госту, није могао себе савладати. Извешће о томе, да се Кити још није удала, почело је помало да дејствује на њега.

Кити се није удала и болесна је, болесна је од љубави према човеку, који ју је оставио. Та увреда као да је и на њега падала. Вронски је презрео њу, а она је презрела њега, Љовина. Према томе, Вронски је имао право да презире Љовина, и зато му је био непријатељ. Али све то није мислио Љовин. Он је нејасно осећао, да у томе има нешто увредљиво за њега и почео се љутити, не на оно што му је реметило расположење, него на све што је пред њега излазило. Глупа продаја забрана, превара у коју је улетео Облонски и која се извршила у његовој кући, просто га је дражила.

— Но, јеси ли свршио? — рече он, сретајући горе Степана Аркадијевича. — Хоћеш ли да вечераш?

— Хоћу... Ала имам апетит у селу, дивота! А што ниси Рјабињина понудио.

— А, нека га ђаво носи!

— Збиља, како се ти то понашаш према њему! — рече Облонски. — Ниси му ни руку пружио. Зашто да се не рукујеш с човеком?

— Зато, што ја лакеју не пружам руку, а лакеј је сто пута бољи од њега.

— Ала си ти неки ретроград! А сједињење сталежâ? — рече Облонски.

— Коме је пријатно да се сједињује — на здравље му, а мени је одвратно.

— Ти си, како ми изгледа, прави ретроград.

— Ја никад нисам мислио, ко сам ја. Ја сам Константин Љовин и ништа више.

— И Константин Љовин, који је врло нерасположен, — рече, смешкајући се, Степан Аркадијевич.

— Да, ја сам нерасположен, а знаш ли због чега?.. Због твоје, извини ме, глупе продаје...

Степан Аркадијевич се добродушно намршти, као човек, кога, ни крива ни дужна, вређају.

— Та батали! — рече он. — Кад је било, да неко нешто прода а да му одмах после продаје не кажу: „то много више вреди“? А међу тим, док се продаје, нико ништа не даје.... Не, ја видим, да ти имаш просто пик против овог јадног Рјабињина.

— Може бити и да имам. А знаш ли зашто? Ти ћеш рећи опет да сам ретроград или још неку страшнију реч; али ипак криво ми је и вређа ме, кад видим са свих страна осиромашавање племства, коме и ја припадам и, без обзира на сједињење сталежâ, врло ми је мило што припадам... И то осиромашавање није услед луксуза. То није ништа; проживети господски — то је племићски елеменат, то само племићи умеју. Сад сељаци око нас купују земљу — није ми криво. Господин ништа не ради сељак ради и потискује доконог човека. Тако треба да буде. И ја се од срца радујем. Али мене вређа, кад видим, да то осиромашавање бива услед некакве, не знам како да речем, невиности. Овде арендатор Пољак купио у пола цене од госпође, која живи у Ници, дивно имање. Онде дају трговцу под аренду за

рубљу десетину земље, која вреди десет рубаља. Сад си ти, без икаквог узрока, поклонио овоме лупежу тридесет хиљада.

— Па шта, да бројим свако дрво?

— Да бројиш јакако. Ето, ти их ниси бројао а Рјабињин је бројао. Деца Рјабињинова имаће срестава за живот и образовање а твоја, може бити, неће.

— Извини ме, што морам рећи, али баш има нешто мизерно у томе бројању. Ми имамо своје занимање а они своје, и њима треба зарада. Уосталом, ствар је свршена и крај!.. А, ево и моје омиљене кајгане. Агафија Михајловна даће нам, без сумње, опет онај дивни травник....

Степан Аркадијевич седе за сто и поче се шалити са Агафијом Михајловном, уверавајући је, да одавно није имао такав ручак и такву вечеру.

— Ви бар похвалите — рече Агафија Михајловна — а Константин Дмитрич, што год му даш, макар и кору хлеба, поједе и оде.

Ма како да се старао Љовин да себе савлада, ипак је био туробан и ћутљив. Потребно му је било да зада Степану Аркадијевичу једно питање, али се није могао одлучити и није налазио ни подесне форме ни згодног времена да то учини. Степан Аркадијевич већ је сишао доле у своју собу, свукао се, опет се умио, обукао ноћну кошуљу и легао, а Љовин се све нешто скањивао у његовој соби, говорећи о разним ситницама и немајући смелости да упита, шта је хтео.

— Како то дивно праве сапун — рече он, разгледајући и развијајући миришљави комад сапуна, који је Агафија Михајловна спремила за госта, али који Облонски није употребио. — Погледај само, та то је прави уметнички производ.

— Да, све ти је сад доведено до савршенства — рече Степан Аркадијевич, влажно и блажено зевајући. — На пример, позоришта и разни забавни.... а-а-а! — зевао је он. — Електрично осветлење свуда... а-а!

— Да, електрично осветлење — рече Љовин. — Да... А где је сад Вронски! — упита он одједном, остављајући сапун.

— Вронски? — рече Степан Аркадијевич, зауставивши зевање. — Он је у Петрограду. Отишао је наскоро после тебе, и од тада више није долазио у Москву. Знаш шта, Косћа, право да ти кажем — настави он, налактивши се на сто и наслонивши на руку своје лепо румено лице, из кога су сијале, као

звезде, масне, добре и сањиве очи. — Са̂м си био крив. Уплашио си се од супарника. А ја, као што сам ти и тада говорио, не знам, на чијој је страни било више изгледа на успех. Зашто ниси покушао, па куд пукло да пукло? Ја сам ти говорио тада, да.... Он зевну само вилицама, не отварајући уста.

„Да ли зна, да сам је просио?“ помисли Љовин, посматрајући га. „Да, има нешто лукаво, дипломатско на његовом лицу“, и осећајући, да је почео да црвени, гледао је ћутећи право у очи Степану Аркадијевичу.

— Ако је тада штогод и могло бити код ње, то је било просто усхићење спољашњошћу — продужи Облонски. — Овај, знаш, потпуни аристократизам и будући положај у свету није утицао толико на њу, колико на њену матер.

Љовин се намршти. Увреда отказа, кроз коју је прошао, као свежа рана опекла га је у срцу. Али он је био код куће, а код куће зидо̂ви помажу.

— Стани, стани, — рече он, прекидајући Облонског. — Ти кажеш: аристократизам. Али допусти ми да те упитам: у чему се састоји тај аристократизам Вронског, или ма кога другог, такав аристократизам, по сили кога се презирем ја? Ти сматраш Вронског за аристократу, али ја не. Човек, чији се отац из ничега увукао у свет помоћу сплеткарења, чија мати, Бог зна, с ким није била у љубавним односима... Не, извини, али ја сматрам за аристократу себе и људе мени сличне, који се у прошлости опиру на три-четири честита поколења породица̂, које су стајале на највишем ступњу образовања (таленат и ум, то је друга ствар) и које никад и ни пред ким нису вршиле подлости, којима никад нико није био потребан; као што је живео мој отац и мој деда. Ја знам још много таквих. Теби изгледа ниско, кад ја бројим дрвета у шуми, а ти поклањаш тридесет хиљада Рјабињину; али ти ћеш добити аренду и још, шта ти ја знам, а ја нећу, и зато ценим и чувам наслеђено и зарађено... Ми смо аристократи, а не они, који живе само од милостиње силних овога света, и које можеш купити за двадесет копејака.

— Ама, кога ти то? Ја сам сагласан с тобом — говорио је Степан Аркадијевич искрено и весело, ма да је осећао, да Љовин под именом оних, који се могу купити за двадесет копејака, подразумева и њега. Оживљење Љовиново искрено му се свидело. — Кога ти то?.. Ма да много што шта и није истина

што говориш о Вронском, али ја не говорим о томе. Кажем ти отворено: ја бих, да сам на твоме месту, пошао са мном у Москву и....

— Не, ја не знам, да ли ти је познато, или не, али мени је све једно. Рећи ћу и ја теби: ја сам је просио и добио сам отказ, и сад је Катарина Александровна за мене једна тешка и срамна успомена.

— Зашто? Ала је то глупо!

— Нећемо говорити више о томе. Извини, молим те, ако сам био груб према теби — рече Љовин. Сад, пошто је изговорио све, што је хтео, он опет поста онај, који је био изјутра. — Љутиш ли се на мене, Стиво? Молим те, не љути се — рече он и, смешкајући се, узе га за руку.

— Та не, ни најмање! Зашто имам да се љутим? Мени је мило, што смо се објаснили. Знаш шта? Јутарња тјага бива добра. Да пођемо, а? Ја не бих ни спавао, него бих право са тјаге на станицу.

— Дивота.

XVIII

И ако је сав унутрашњи живот Вронског био испуњен његовом страшћу, ипак је његов спољашњи живот стално и неуздржљиво јурио по старим навикнутим путевима светских и пуковских интереса. Пуковски интереси заузимали су важно место у животу Вронског, и због тога, што је он волео пук, и још више због тога, што су га у пуку волели. У пуку не само што су волели Вронског, него су га поштовали и поносили се њиме, поносили су се тиме, што је овај човек, огромног богаства, одличног образовања и способности, са отвореним путовима ка сваком успеху и частољубља и сујете, пренебрегавао све то, и од свих животних интереса најближе примао к срцу интересе пука и другарства. Вронски је био свестан тога мишљења другова о њему и осим тога што је волео тај живот, сматрао је за обавезу да подржава то мишљење, које се о њему створило.

Разуме се само по себи, да он није говорио ником од другова о својој љубави, није се изговарао ни у највећим пијанкама (усталом, он никад није био тако пијан, да је губио власт над собом), и умео је запушити уста оним лакомисленим друговима, који би правили какве било алузије на адресу његове

љубави. Али и поред свега тога, његова љубав била је позната целој вароши; сви су, мање или више, нагађали о његовим односима према Карењиној; већина младића завидела му је баш на ономе, што је било најтеже у његовој љубави — на високом положају Карењина и, услед тога, на истакнутости те љубави према свету.

Већина младих жена, које су завиделе Ани и којима је већ давно досадило то, што је зову правичном, радовале су се својим претпоставкама о њој и чекале су само, да се потврди преокрет друштвеног мњења, па да се окоме против ње свом тежином свога презрења. Оне су већ спремале оне лоптице од блата, којима ће се бацити на њу, кад дође време. Већини старијих људи и великодостојника није био по вољи тај друштвени скандал, који се неизбежно спремао.

Мати Вронскога, сазнавши о његовој љубавној вези, била је с почетка задовољна, једно стога, што, по њеним појмовима, ништа тако није истицало младога гиздавца, као љубавни односи у вишем свету, а друго стога, што је Карењина, која јој се допадала и која је тако много причала о своме сину, била иста онаква, као и све лепе и ваљане жене по појмовима грофице Вронске. Али у последње време она је сазнала, да је њен син одбио понуђени му, важан за каријеру полажај, само зато, да би могао остати у пуку, где је могао да се виђа са Карењином; сазнала је, да тим његовим поступком нису задовољни великодостојници, и зато је променила мишљење. Није јој се допадало такође и то што, по свему што је она чула о тој љубави, то нису били они сјајни, грациозни светски односи, какве би она могла одобрити, него некаква Вертеровска, очајничка страст, како су јој причали, која је могла да га наведе на глупости. Она га није видела од онога времена, кад је изненадно отпутовао из Москве, и сад је преко старијег сина захтевала да дође к њој.

Старији брат био је такође незадовољан млађим. Он није разабирао каква је то љубав, да ли велика или мала, страсна или нестрасна, грешна или невина (сам пак он, имајући деце, издржавао је балерину, и зато је био снисходљив према томе); али он је знао да се та љубав не допада ономе коме треба, и зато није одобравао поступак брата.

Осим света и службеног занимања, Вронски је био страстан љубитељ коња̂.

Ове године објављене су биле официрске трке с препонама. Вронски се пријавио за трку, купио је крвну енглеску кобилу и, поред све своје љубави, био је страсно занешен предстојећим тркама...

Те две страсти нису сметале једна другој. Напротив, њему је било потребно такво занимање, које би било независно од његове љубави, помоћу којега би се освежавао и одмарао од сувише јаких и узбудљивих утисака.

XIX

На дан трке у Красном Селу, Вронски је раније него обично дошао у пуковску менажу, да поједе бифтек. Њему није било потребно да особито строго себе издржава, јер се тежина његовог тела потпуно равњала утврђеној за трку тежини од четири и пô пуда[1]; али потребно је било и да се не угоји, те је због тога избегавао теста и слаткише. Он је седео са раскопчаним мундиром, налактивши се обема рукама на сто и, очекујући поручени бифтек, гледао је у књигу француског романа, која је лежала на тањиру. Он је гледао у књигу само зато, да не би морао разговарати са официрима, који су улазили и излазили, и мислио је.

Он је мислио о састанку, који му је Ана обећала данас после тркâ. Али он је није видео већ три дана и, услед повратка њеног мужа из иностранства, није знао да ли је то могућно данас или не, и није знао како да се извести о томе. Последњи пут видео се са њом у летњиковцу своје рођаке Бетси. На летњиковац пак Карењиних он је ишао што је могуће било ређе. Сад је хтео да иде тамо и премишљао је: како то да учини?

„Разуме се, да ћу рећи, да ме је Бетси послала да је упитам хоће ли она доћи на трке. Наравно, поћи ћу“, решио је он у себи, подижући главу од књиге. И представивши живо радост и срећу, што ће је видети, његово лице одједном засија.

— Пошљи кога мојој кући, нека јави да одмах упрегну кола са три коња — рече он слузи, који му донесе бифтек на сребрном врелом тањиру и, примакнувши тањир, поче јести.

У суседној соби чуло се куцање кугала на билијару, говор и смех. На спољним вратима појавише се два официра: један

[1] Пуд 16 кгр.

млад, са слабим танким лицем, који је скоро из пажског корпуса ступио у њихов пук; други punačак, стари официр, са гривном на руци и подбулим малим очима.

Вронски погледа на њих, намршти се и, направивши се као да их не види, гледајући попреко у књигу, поче јести и читати у исто време.

— Шта, поткрепљујеш се за рад? — рече пуначки официр, седајући поред њега.

— Видиш, — одговори Вронски натмурено, бришући уста и не гледајући у њега.

— А не бојиш се да отежаш? — рече онај, окрећући столицу младоме официру.

— Шта? — рече срдито Вронски, правећи гримасу одвратности и показујући своје честе зубе.

— Не бојиш се да отежаш?

— Келнер, вина! — рече Вронски, не одговарајући и, преместивши књигу на другу страну, настави читање.

Пуначки официр узе ценовник и окрете се младом официру.

— Изабери са̂м шта ћемо да пијемо — рече он, пружајући му ценовник и гледајући у њега.

Па готово рајнског — рече млади официр, плашљиво погледајући Вронског и старајући се да ухвати прстима брчиће, који тек што беху порасли. Видећи, да се Вронски не окреће, млади официр устаде.

— Хајд'мо у билијарну собу — рече он.

Пуначки официр покорно устаде и они се упутише ка вратима.

У то време уђе у собу висок и стасит коњички капетан Јашвин и, климнувши главом презриво у вис двојици официра, приђе Вронскоме.

— А, ево га! — викну он, ударивши га силно шаком по погону. Вронски се срдито окрете, али одмах његово лице засија својственом му чврстом и спокојном милоштом.

— То је паметно, Аљоша, — рече капетан јаким баритоном. — Омезети и попиј једну чашицу.

— Не једе ми се.

— Баш нераздвојни! — додаде Јашвин, с подсмехом гледајући на двојицу официра, који у то време изиђоше из собе. И он седе поред Вронског, савивши под оштрим углом своје одвећ дугачке према висини столице ноге у уским панталонама.

— Што ниси јуче свратио у красњенско позориште? Нумерова је била са свим добра. Где си био?

— Задржао сам се код Тверских, — рече Вронски.

— А! — одговори Јашвин.

Јашвин, картарош, пијаница и не само човек без икаквих правила, него човек са неморалним правилима, — тај Јашвин био је најбољи пријатељ Вронског у пуку. Вронски га је волео, и због његове необичне физичке силе, која се већим делом испољавала у томе што је могао пити као бачва, не спавати и бити све један исти, и због његове велике моралне силе, коју је исказивао у односима према старешинама и друговима, изазивајући страх и поштовање према себи чак и при картању, где је играо на десетине хиљада и увек, без обзира на попијено вино, тако фино и чврсто играо, да је сматран као најбољи играч у Енглеском Клубу. Вронски га је волео и уважавао особито зато, што је осећао, да га Јашвин воли не због његовог имена и богаства, него због њега самог. И само њему једином Вронски би могао поверити тајну свога срца. Он је осећао, да само Јашвин, без обзира на то што је овај, како је изгледало, презирао сваки осећај, — само он, чинило се Вронском, могао је разумети ону силну страст, која је сад испунила сав његов живот. Осим тога, он је био уверен, да Јашвин не налази задовољства у сплеткама и скандалима и да ће разумети тај осећај онако како треба, то јест, да зна и верује да љубав није шала, није забава, него нешто много знатније и озбиљније.

Вронски му није говорио о својој љубави, али је знао, да он све зна, све разуме како треба, и било му је пријатно видети све то по његовим очима.

— А, да! — рече он на то, што је Вронски био код Тверских, и синувши својим црним очима, дохвати леви брк и стаде га, по својој рђавој навици, ћушкати у уста.

— А шта си ти јуче учинио? Јеси ли добио? — упита Вронски.

— Осам хиљада. Али три су слабе, мучно да ће их дати.

— Онда можеш на мени и изгубити, — рече Вронски смејући се. (Јашвин је држао велику опкладу за Вронског).

— Ни у ком случају. Само је Махоћин опасан.

И разговор пређе на очекивања данашње трке, о којој је Вронски само и могао сада мислити.

— Хајд'мо, ја сам готов, — рече Вронски, диже се и пође к вратима. Јашвин такође устаде, исправивши своје огромне ноге и дугачка леђа.

— Мени је још рано да ручам, а хтео бих да попијем штогод. Ја ћу сад доћи. Еј, вина! — викну он својим, знаменитим у командовању, густим гласом, од кога су се прозори тресли. — Не, не треба, — викну он одмах затим. — Ако ћеш кући, и ја ћу с тобом.

И он оде с Вронским.

XX

Вронски је становао у једној великој и чистој, преграђеној на двоје, финској соби. Петрицки је био заједно са њим и у логору и у стану. Петрицки је спавао, кад Вронски и Јашвин уђоше у собу.

— Устај, шта спаваш, — рече Јашвин, прешавши с ону страну преграде и дрмусајући за раме Петрицког, који се беше зарио у јастуке.

Петрицки одједном скочи на колена и обазре се.

— Твој брат је долазио, — рече он Вронском. — Разбудио ме, ђаво га носи; рекао је да ће опет доћи. — И он опет, навлачећи покривач, баци се на јастук. — Та остави, Јашвине — говорио је, љутећи се на Јашвина, који је свлачио с њега покривач. — Остави! — Он се окрете и отвори очи. — Боље реци, шта би се могло попити, тако ми је бљутаво у устима, да...

— Ракија је најбоља, рече Јашвин у басу. — Терешченко! дај ракије и краставаца господину, — викну он, очевидно, задовољан својим гласом.

— Ракије, велиш, а? — упита Петрицки, мрштећи се и трљајући очи. — Хоћеш и ти? Ако ћеш заједно, ја пристајем! Вронски, хоћеш ли? — рече Петрицки, устајући и увијајући се испод руку у тигров покривач.

Он изађе на врата од преграде, подиже руке и запева на француском: Био неки краљ у Ту..у..ли. — Вронски, хоћеш да пијеш?

— Море одлази, — рече Вронски, облачећи мундир, који му лакеј придржаваше.

— Где ћеш? — упита га Јашвин. — Ево и тројке, — додаде он, спазивши кола, која се приближаваху.

— У коњушницу, а треба ми отићи и до Брјанског због коња, — рече Вронски.

Вронски је, заиста, обећао Брјанскоме, који се налазио на десет километара од Петерхофа, да ће доћи и донети му новац за коње. Али другови се одмах досетише, да он неће само тамо.

Петрицки, продужујући певање, намигну оком и напући уста, као да је хтео рећи: знамо ми тога Брјанског.

— Пази, да не одоцниш! — рече само Јашвин и, да би променио разговор, упита, гледајући кроз прозор на коња, кога беше продао Вронском:

— Како мој зеленко, служи ли добро?

— Стани! — повика Петрицки Вронскоме, који је већ одлазио, — Брат ти је оставио једно писмо и своју цедуљицу. Чекни, где ли су?

Вронски застаде.

— Па где су?

— Где су? Ту је питање! — рече свечано Петрицки, метнувши кажипрст на врх носа.

— Та говори, мани се глупости! — смешећи се рече Вронски.

— Камин нисам ложио. Овде је негде.

— Море не лажи? Где је писмо?

— Не, збиља, заборавио, сам. Или сам, може бити, сањао? Чекни, чекни! Та шта се љутиш! Да си ти јуче, као ја, попио четири бутеле, ти би заборавио, како ти је име. Чекни, сад ћу се сетити!

Петрицки оде иза преграде и леже на свој кревет.

— Стани! Овако сам ја лежао, а тако је он стајао. А-а-а. Ево га! — и Петрицки извади писмо испод душека, где га је био сакрио.

Вронски узе писмо и цедуљицу од брата. То је било баш оно, које је очекивао — писмо од матере са прекорима за то, што не долази и цедуља од брата, у којој јавља, да има нешто с њим да разговара. Вронски је знао, да је све то о оном истом. „Шта се њих тиче!“ помисли Вронски и, згужвавши писма, ћушну их између дугмета од мундира с тим, да их путем, пажљиво прочита. У ходнику сретоше га два официра, један из њиховог а други из другог пука.

Стан Вронскога увек је био збориште свих официра.

— Камо ћеш?

— Морам у Петерхоф.

— А коњ, је ли дошао из Царског?

— Дошао је, али га још нисам видео.

— Кажу, да Махоћинов Гладијатор рамље.

— Глупости! Како ли ћете само трчати по овом блату? — рече други.

— Ево мојих спаситеља! — спазивши ову двојицу, повика Петрицки, пред којим је стајао посилни, са ракијом и киселим краставцем на služавнику. — Јашвин каже да пијем, те да се освежим.

— Баш нам досадисте јуче, — рече један од ове двојице — целу ноћ нисмо спавали.

— Али како смо тек завршили! — причао је Петрицки. — Волков се попео на кров и говори како га обузима туга. Ја викнем: дај музику, свирај жалосни марш! И он ти лепо заспа на крову уз звуке жалосног марша.

— Пиј, пиј ракије, то је добро, а затим селтерске воде и што више лимуна, — говорио је Јашвин, стојећи над Петрицким, као мати, кад нуди дете да узме медецину, — а затим мало шампањца, тако једну флашицу.

— Е, то је паметно. Чекни, Вронски, да попијемо.

— Не, збогом господо, ја данас не пијем.

— А бешале, да не отежаш? Онда ћемо ми сами. Дај селтерске воде и лимуна.

— Вронски! — повика неко, кад је он већ био у ходнику.

— Шта?

— Требао си и косу ошишати, сувише је тешка, особито на ћели.

Вронски је, заиста, пре времена почео да ћелави. Он се весело насмеја, показујући своје честе зубе, намаче шапку на ћелу, изиђе из ходника и седе у кола.

— У коњушницу! — рече он и извади писма, да их прочита, али се предомисли и остави их за доцније, пошто прегледа коње. — „После!...“

XXI

Привремена коњушница од дасака била је направљена поред самог иподрома, и ту је морала бити јуче доведена његова кобила. Он је још није видео. Последњих дана није је сâм

изјахивао, него је то поверио тренеру, и сад сасвим није знао, у каквом је стању његова кобила. Тек што је изашао из кола а његов коњушар (грум), тако звани дечко, познавши издалека његова кола, позва тренера. Сувоњави Енглез у високим чизмама и кратком жакетићу, са праменом длака, остављеним само под брадицом, невештим жокејским ходом, ширећи лактове и љуљајући се, изађе му на сусрет.

— Како је Фру-Фру? — упита Вронски на енглеском.

— All right, sir — све је исправно, господине — негде у средини грла чу се глас Енглеза. — Не идите к њој, — додаде он, скидајући шешир. — Метнуо сам јој корпу на уста, па је узбуђена. Не идите, боље је, јер то дражи коња.

— Не, ипак идем. Хоћу да је видим.

— Хајд'мо, — не отварајући опет уста, намрштивши се, рече Енглез и, машући лактовима, пође напред својим рашрафљеним ходом.

Они уђоше у мало двориште пред бараком. Дежурни, гиздав, у чистој блузи, отресити дечко, са метлом у руци, срете их и пође за њима. У бараци било је по засебним одељењима пет коња, и Вронски је знао, да ту мора бити данас доведен и да се већ налази његов главни супарник, алатасти Гладијатор Махоћинов. Још више, него ли свога коња, Вронски је желео да види Гладијатора, кога није видео; али Вронски је знао, да по законима пристојности у коњском спорту, не само што се не може видети, него је непристојно и распитивати се о њему! У то време, кад је он ишао по ходнику, дечко отвори врата од другог одељења с леве стране, и Вронски спази алатастог, крупног и путастог коња. Он је знао, да је то био Гладијатор, али са осећајем човека, који окреће главу од туђег отвореног писма, он се окрену и приђе одељењу, где је била Фру-Фру.

— Овде је коњ Мак... Мак... никад не могу да изговорим то име, — рече Енглез, показујући преко рамена палцем, са прљавим ноктом, на одељење Гладијаторово.

— Махоћина? Да, то је мој озбиљан супарник, — рече Вронски.

— Кад би га ви јахали, — рече Енглез — ја бих се кладио за вас.

— Фру-Фру је нервознија, а он је јачи, — рече Вронски, осмејкујући се на похвалу његову јахању.

— Код трке с препонама сва је ствар у јахању и у pluck, — рече Енглез.

Pluck-а, то јест, енергије и смелости, Вронски не само да је осећао у себи довољно, него је, што је много знатније, био тврдо убеђен, да нико у свету нема тога pluck-а више него он.

— А ви јамачно знате, да није било потребно велико знојење.

— Није потребно, — одговори Енглез. — Молим вас, не говорите јако. Коњ се узбуђује, — додаде он, климајући главом на затворено одељење, пред којим су стајали, и где се чуо по слами топот коњских ногу.

Он отвори врата и Вронски уђе у слабо осветљено одељење. У одељењу, мрдајући ногама по слами, стајала је врана кобила, са корпом на устима. Разабравши се у полусветлости одељења, Вронски опет нехотице баци један општи поглед на све форме своје љубимице. Фру-Фру је била средњег раста и по формама не беспрекорна. Она је била сва уских костију; ма да се грудни кош јако истицао напред, ипак су јој груди биле уске. Сапи су јој биле мало нагнуте, а у ногама, особито задњим, била је знатна кривина. Мишице задњих и предњих ногу нису биле особито крупне, али у колану била је необично широка, што је особито падало у очи сад, после потребне тренаже и спалог трбуха. Ножне кости испод колена нису изгледале дебље од прста, кад се гледају спреда, али зато биле су необично широке, кад се гледају са стране. Цела она, осим ребара, изгледала је као згњечена с бокова и истегнута у дубину. Али она је имала једну особину, која је чинила, да се сви недостаци морају заборавити; та особина била је крв, она крв која се испољава, како би се Енглез изразио. Силно истакнути мускули испод мрежице од жила, разастрте под танком, покретном и глатком као атлас кожом, изгледали су чврсти као кост. Мршава глава, са испупченим сјајним веселим очима, проширивала се код уста у истакнуте ноздрве са опном изнутра, наливеном крвљу. У целој њеној фигури, а особито у глави, видео се одређен, енергичан и у исто време нежан израз. Она је била једна од оних животиња које, чини ти се, не говоре само зато, што им механичко устројство њихових уста то не допушта.

Бар Вронскоме се учинило, да је она разумела све, што је он сада, гледајући на њу, осећао.

Чим је Вронски ушао, она дубоко удахну у себе ваздух укоси своје испупчено око тако, да се беона закрвави, са супротне стране поче их посматрати, машући корпом и еластично стајући с ноге на ногу.

— Ето, видите, како је узбуђена, — рече Енглез.

— О, мила моја! О! — тепао је Вронски, прилазећи и умиљавајући јој се.

Али, што се ближе он примицао, она је више била узнемирена. Тек кад је он пришао њеној глави, она се одједном стиша и мускули јој заиграше под танком нежном длаком. Вронски је помилова по тврдом врату, поправи јој прамен гриве који беше прешао на другу страну врата и примаче своје лице ка њеним раширеним, танким као крило слепог миша, ноздрвама. Она звучно удахну и испусти ваздух из напрегнутих ноздрва, уздрхтавши, прињуби оштро уво и опружи чврсту црну усницу ка Вронском, као да је хтела да га ухвати за рукав. Али сетивши се корпе, махну њоме и опет поче премештати се с ноге на ногу.

— Буди мирна, буди! — рече он, погладивши је руком по сапима и радостан, што је коња нашао у најбољем стању, изађе из оделења.

Узбуђење коња прешло је и на Вронског; он је осећао, да му је крв јурила к срцу, и да је исто тако, као и коњ хтео да се креће и да уједа; и весео је био, и осећао је као неки страх.

— Дакле, ја се уздам у вас, — рече Енглезу — у шест и по да будете на месту.

— Све је исправно, — рече Енглез. — А где ћете ви, милорде? — упита он изненадно, употребивши овај назив my-Lord, који он готово никад није употребљавао.

Вронски зачуђено подиже главу и погледа, како је он умео да гледа, не у очи, него у чело Енглезово, дивећи се смелости његов питања. Али разумевши да је Енглез, управљајући такво питање, гледао на њега, не као на газду, него као на жокеја, одговори му:

— Идем до Брјанског, кроз један сат бићу код куће.

„Колико пута ми данас задају то питање!“ рече он у себи и поцрвене, што је са њим ретко бивало. Енглез га пажљиво погледа. И као да је знао камо Вронски иде, додаде:

— Најглавније је, бити спокојан пред трком, — рече он, — будите орни и ничим не кварите расположење.

— All right, — смешкајући се, одговори Вронски и ускочивши у кола, нареди да вози у Петерхоф.

Тек што је одмакао неколико корака а облак, који је још од јутра претио кишом, наиђе и пљусну киша.

„Не ваља!“, помисли Вронски, дижући кров од кола“. „И овако је влажно, а сад ће се сасвим раскаљати. Седећи усамљен у затвореним колима, он извади писмо материно и цедуљицу братову, и прочита их.

Да, све је то било једно, те једно. И мати, и брат, и сви, налазили су за потребно да се умешају у његове срдачне ствари. То мешање изазивало је у њему злобу — осећај, који се ретко у њему јављао. „Шта се њих тиче? Зашто сваки сматра за своју дужност да се брине о мени? Због чега се чепају око мене? Због тога што виде да је ово нешто, што они не могу да појме. Кад би ово била обична подла светска љубавна веза, они би ме оставили на миру. Они осећају, да је ово нешто друго, да ово није играчка и да ми је ова женска дража од живота. И баш то им је непојмљиво, и зато им је криво. Ма каква била наша судбина, ми смо је створили и ми се на њу не жалимо“, говорио је он, у речи ми подразумевајући себе и Ану. „Не, они хоће да нас науче, како да живимо. Они немају ни појма о томе, шта је то срећа, они не знају да без ове љубави за нас нема ни среће, ни несреће — нема живота“, мислио је он.

Он се љутио на све за њихово мешање баш зато, што је у души осећао да су они били у праву. Он је осећао да љубав, која га је везивала с Аном, није тренутни занос, који ће проћи, као што пролазе светске везе, не оставивши ни код једног ни код другог других трагова, осим пријатних или непријатних успомена. Он је осећао сву тегобу свога и њеног положаја, сву тешкоћу скривања своје љубави, при оној истакнутости на погледу целога света, у којој су се они налазили, тешкоћи лагања и обмане; и још лагати, обмањивати, лисичити и стално мислити о другима онда, кад је страст, која их је везивала, била тако јака, да су обоје заборављали на све друго, осим своје љубави.

Он се јасно сећао свих оних случајева неопходности лажи и обмане, који су се често понављали и који су били тако одвратни његовој природи; сећао се особито живо опаженог

више пута код ње осећаја стида за неопходност обмане и лажи. И у њему се пробуди осећај, који је понекад наилазио на њега, од како се упознао са Аном. То је био осећај гнушања према нечему, — да ли према Алексију Александровичу, да ли према себи, или према целом свету, то он није тачно знао. Али он је увек терао од себе тај чудновати осећај. И сад, стресавши се, настави ток својих мисли.

„Да, она је пре била несрећна, али горда и мирна; а сад она не може бити мирна и достојанствена, ма да и не показује то. Да, то треба окончати“, реши он у себи.

И њему први пут дође у главу јасна мисао о томе, да је неопходно прекинути ову лаж, и што пре, то боље. „Да оставимо све, и ја и она, и да се склонимо негде, где ћемо бити сами са својом љубављу“, рече он у себи.

XXII

Пљусак није дуго трајао, и кад се Вронски приближавао у највећем касу средњака, који је повлачио побочне, који су већ без дизгина галопирали по блату, сунце се опет показало, и кровови летњиковаца, старе липе вртова с обе стране главне улице сијали су се мокрим блеском, и са грана је весело капала а са кровова текла вода. Он већ није мислио о томе, како ће пљусак покварити ИПОДРОМ, него се радовао што ће је, благодарећи овој киши, сигурно затећи саму код куће, јер је знао да Алексије Александрович, вративши се недавно из бање, још није долазио из Петрограда у Петерхоф.

Надајући се, да ће је затећи саму, а да би мање обратио на себе пажњу, Вронски, као што је увек чинио, сиђе с кола, не прелазећи преко мостића, и упути се пешке. Он није пошао на улаз са улице, него уђе у двориште.

— Је ли допутовао господин? — упита он баштована.

— Није. Госпођа је код куће. Изволите на спољни улаз, тамо има момак, отвориће вам.

— Не, проћи ћу кроз врт.

И убедивши се да је сама, а желећи да се појави изненада, пошто јој није обећао да ће данас доћи и она сигурно није мислила, да ће он пред саму трку то учинити, он се упути, придржавајући сабљу и опрезно корачајући по песку путање, засађене с обе стране цвећем, ка тераси, која је излазила у врт.

Вронски сад заборави све, што је путем мислио о тешкоћама свога положаја. Он је мислио само о томе, да ће је сад видети и то не у уображењу, него живу, сву, каква је у самој ствари. Он се већ пео по стрмим степеницама терасе, кад се одједном сети онога, што је увек заборављао, а што је било најтеже у његовим односима према њој — сети се њеног сина, са његовим питајућим, одвратним, како се њему чинило, погледом.

Овај дечак, чешће него ико други, бивао је сметња њиховим односима. Кад је он био присутан, ни Вронски, ни Ана, не само да нису смели говорити о нечему, што они не би могли поновити и пред свима, него чак нису допуштали себи да говоре и алузијама о ономе, што дечко не би разумео. Они се нису о томе договарали, али се то ипак само по себи установило. Обмањивање тога дечка они би сматрали као увреду себи самима. У његову присуству разговарали су међу собом као познаници. Али и поред те обазривости, Вронски је често видео управљени на њега, пажљиви и пун недоумице поглед детињи, као и чудновату плашњу, неједнакост, час милошту, час хладноћу и стидљивост овога детета према њему. Као да је дете осећало, да између овога човека и његове матере постоји некакав важан однoшај, чији значај оно не може да појми.

Заиста, дечко је осећао, да он не може да појми тај однос, напрезао се и није могао да протумачи себи онај осећај, који он мора имати према овом човеку. Са детињском осетљивошћу у испољавању осећаја, он је јасно видео да отац, гувернанта, дадиља и сви, не само што нису волели, него су са одвратношћу и страхом гледали на Вронског, премда ништа нису говорили о њему, а да је мати гледала на њега као на најбољега пријатеља.

„Шта ли то значи? Ко је он? Како треба њега волети? Ако ја не разумем, ја сам крив, или ја сам глуп или рђав дечак“, мислило је дете; и отуда је долазио онај упитни, испитујући, делимице непријатељски израз, и плашња, и неједнакост, што је тако устручавало Вронског. Присуство овог детета увек је изазивало у Вронском онај чудновати осећај одвратности, који се у последње време у њему почео јављати. Присуство овог детета изазивало је у Вронском и у Ани осећај, сличан осећају морепловца, који види по компасу, да се правац, којим се он брзо креће, много разилази са правцем, којим треба ићи, али да он није у стању зауставити кретање, да га сваки минут

удаљава све више и више, и да је признање, да он одступа од истинског правца, исто што и признање да иде пропасти.

Ово дете са својим наивним погледом на живот било је компас, који им је показивао степен њихова одступања од онога, што су знали, али нису хтели да је знају.

Овог пута Серјоже није био код куће, и она је била потпуно сама; седела је на тераси, очекујући повратак сина, који је отишао у шетњу и кога је киша ухватила. Она је послала момка и девојку да га траже и седела је, очекујући их. Обучена у белу широку хаљину, она је седела у углу терасе иза цвећа и није га чула. Оборивши своју црно-кудраву главу, она је прислонила чело на хладну канту, која је стајала на огради и обема својим дивним рукама, са тако познатим му прстењем придржавала је канту. Лепота целе њене фигуре, главе, врата, руку, сваки пут је, као неочекиваношћу, поражавала Вронског. Он застаде, посматрајући је са усхићењем. Али тек што је хтео да крочи још један корак, да би јој се приближио, она већ осети његово приближавање, одгурну канту и окрете к њему своје загрејано лице.

— Шта вам је? Ви сте слаби? — рече он на француском, прилазећи јој. Он је хтео да јој притрчи, али сетивши се, да ту може бити још некога, обазре се на врата од балкона и поцрвене, као што је увек црвенио, осећајући да мора да се боји и обазире.

— Не, здрава сам, — рече она, устајући и стискајући његову опружену руку. — Нисам се надала... теби.

— Боже мој, како су хладне руке! — рече он.

— Ти си ме уплашио, — рече она. — Ја сам сама, очекујем Серјожу, он је отишао у шетњу; одовуд ће доћи.

Али и поред свега старања да буде спокојна, усне су јој ипак играле.

— Опростите, што сам дошао, али ја нисам могао провести дан, а да вас не видим, — настави он на француском, како је увек говорио, избегавајући оно ледено ви и опасно ти на руском језику.

— Шта да опростим? Мени је тако мило!

— Али ви сте слаби или огорчени, — настави он, не пуштајући њену руку и нагињући се над њом. — О чему сте мислили?

— Све о једном истом, — рече она с осмејком.

Она је говорила истину. ~~Кад би је кад било и ког било тре~~-~~нутка~~ упитали, о чему је мислила, она је без погрешке могла одговорити: о једном истом, о својој срећи и о својој несрећи. Ево о чему је она мислила сад, кад ју је он затекао саму: она је мислила, зашто је другима, на пример Бетси (она је знала за њену скривену од света љубавну везу с Тушкевичем), све то било лако, а њој тако тешко? Сад ју је ова мисао, из неких разлога, особито мучила. Она га упита о тркама. Он јој одговори али видећи, да је узбуђена и старајући се да је разоноди, поче јој причати најпростијим тоном подробности припремâ за трку.

„Да ли да му кажем, или не?“ мислила је она, гледајући у његове мирне умиљате очи. „Он је тако срећан, тако је заузет својим тркама, да неће разумети, како треба, неће појмити сав смисао за нас овог догађаја.“

— Али ви ми нисте казали, о чему сте мислили, кад сам ушао, — рече он, прекинувши своје причање, — молим вас кажите ми!

Она је ћутала и, погнувши мало главу, гледала га је испод обрва својим очима, које су сијале иза дугачких трепавица. Рука њена, која се играла откинутим листом, дрхтала је. Он је видео све то, и његово лице изразило је ону покорност, ропску преданост, која ју је тако поткупљивала.

— Ја видим, да се нешто догодило. Могу ли ја бити макар и један тренутак спокојан, знајући, да сте ви у невољи, коју ја с вама не делим? Тако вам Бога, реците ми! — умољавајући, понављао је он.

„Да, нећу му опростити, ако не појми сав значај овога. Боље и да му не говорим, зашто да га кушам?“ мислила је она, гледајући га исто онако и осећајући, да се њена рука с листићем све више и више тресе.

— Тако вам Бога! — понови он, дохвативши јој руку.

— Да кажем?

— Да, да, да...

— Ја сам трудна, — рече она тихо и лагано. Листић у њеној руци задрхта још јаче, али она не скидаше с њега својих очију, старајући се да види, како ће он то примити. Он пребледе, хтеде нешто да каже, али застаде, испусти њену руку и обори главу. „Да, он је разумео сав значај овог догађаја,“ помисли она и благодарно стиште му руку.

Али она се преварила у томе, да је он схватио значај овог

извешћа онако, како је то она, женска, разумевала. Чувши ову вест, он са десетоструком јачином осети наступ оног чудноватог осећаја одвратности према некоме; али у исто време он је појмио, да је криза, коју је желео, сад наступила, да се не може више крити од мужа и да је неопходно на неки начин што пре прекинути овај неприродан положај. Али осим тога њено узбуђење физички је прелазило и на њега. Он је погледа умилним, покорним погледом, пољуби јој руку, устаде и ћутећи прође се неколико пута по тераси.

— Да, — рече он, одлучно прилазећи јој. — Ни ја, ни ви, нисмо гледали на наше односе, као на играчку, и сад је наша судбина решена. Неопходно је свршити, — рече он, обазирући се — са овом лажи, у којој живимо.

— Свршити? Како да свршимо, Алексије? — рече она тихо.

Она је сад била мирна и њено лице сијало је нежним осмејком.

— Оставити мужа и сјединити наш живот.

— Он је сједињен и овако, — једва чујно одговори она.

— Да, али сасвим, сасвим.

— Али како, Алексије, научи ме, како? — рече она са тужним подсмехом своме безизлазном положају. — Зар има излаза из оваквог положаја? Зар ја нисам жена свога мужа?

— Из сваког положаја има излаза. Треба се одлучити, — рече он. — Све је боље, него ли тај положај, у коме се ти налазиш. Ја видим, како тебе мучи све, и свет, и син, и муж.

— Ах, само не муж, — рече она са простим осмејком. — Ја не знам за њега, не мислим о њему, њега нема.

— Ти говориш неискрено. Ја знам тебе. Тебе мучи и он.

— Та он и не зна, — рече она, и одједном јасно руменило појави се на њеном лицу; образи, чело, врат поцрвенише и сузе стида појавише се на очима. — Али немојмо говорити о њему.

XXIII

Вронски је неколико пута покушавао, премда и не тако одлучно, као сад, да је наведе на размишљање о своме положају, и сваки пут наилазио је на ту површност и лакоћу у суђењу, којом је она сад одговарала на његово изазивање. Као да је у томе било нешто, што она није хтела себи да престави, као

да је, чим је она почињала говорити о томе, она, права Ана повлачила се негде у саму себе, а на место њено појављивала се друга, чудновата, туђа женска, коју он није волео, које се бојао и која му се одупирала. Али сад се решио да јој искаже све.

— Зна ли он, или не, — рече Вронски својим обичним, чврстим и спокојним тоном — нас се то ништа не тиче. Ми не можемо... ви не можете тако остати, особито сад.

— Па шта да се ради? — упита она с оним истим лаким подсмехом. Њој, која се тако бојала, да он не схвати олако њену трудноћу, било је сад криво, што је он изводио из тога неопходност да се нешто предузме.

— Казати му све, и оставити га.

— Врло добро; рецимо да ја то учиним, — рече она. — Знате ли, шта ће од тога бити? Ја могу унапред све испричати — и зла светлост засија се у њеним за тренутак пре тога нежним очима. — „А, ви љубите другог и ступили сте са њим у преступне односе? (Представљајући мужа, она је исто онако, како би учинио Алексије Александрович, нагласила реч преступне). Ја сам вам предочавао све последице у религијском, грађанском и породичном смислу. Ви ме нисте послушали. Сад пак, ја не могу да срамотим своје име... — и свога сина, хтела је рећи, али она није могла да збија шалу са сином... — да срамотим своје име,“ — и још нешто, томе слично, — додаде она. — Уопште, он ће рећи са својственим му државничким маниром, и јасно, и тачно, да ме он не може пустити, него ће предузети потребне мере да осујети скандал. И учиниће мирно и акуратно све оно, што каже. Ето, шта ће бити. — То није човек него машина, и машина пакосна, кад се наљути, — додаде она, сећајући се Алексија Александровича, са свима подробностима његове фигуре, начина говора, и окривљујући га за све, што је могла у њему наћи рђавог, не опраштајући му ништа због ове страшне кривице, којом је пред њим била крива.

— Али, Ано, — рече Вронски убедљивим, меким гласом, старајући се да је умири, — ипак је неопходно рећи му, а после ћемо се управљати према ономе, шта он буде предузео.

— Па шта, да бежимо?

— А зашто не? Ја не видим могућност продужавати овакав живот. И не ради себе — ја видим, да ви страдате.

— Да, побећи и постати ваша љубазница, — рече она пакосно.

— Ано! — са нежним укором проговори он.

— Да, — настави она — постати ваша љубазница и упропастити све...

Она опет хтеде рећи: сина, али није могла да изговори ту реч.

Вронски није могао да појми, како је њена силна и честита природа могла да сноси овај положај обмане и да не жели изласка из њега; али он се није досећао, да је главни узрок свега тога била она реч син, коју она није могла изговорити. Кад је она мислила о сину и његовим будућим односима према матери, која је одбегла од његова оца, њу је било тако страх од онога што је учинила, да није била у стању озбиљно размишљати, него је, као женска, старала се да умири себе лажним мислима и речима, е да би све остало, као што је било, те да би могла заборавити страшно питање: шта ће бити са сином.

— Ја те молим, ја те преклињем, — одједном сасвим другим, искреним и нежним тоном рече она, дохвативши га за руку — не говори никад о томе са мном!

— Али, Ано...

— Никад. Остави то мени. Ја знам сву ниskост и сав ужас свога положоја, али то није тако лако решити, као што ти мислиш. Остави мени и слушај ме. Никад са мном о томе не говори. Обећаваш ли ми?... Не, не, обећај ми!...

— Све ти обећавам, али ја не могу бити миран, особито после овога, што си ми казала. Ја не могу бити миран, кад ти не можеш бити мирна...

— Ја? — понови она. — Да, мени је тешко понекад; али то ће проћи, ако никад не будеш говорио са мном о томе. Кад говориш са мном о томе, тада ме само то мучи.

— Не разумем, — рече он.

— Ја знам, — прекиде га она — како је тешко твојој честитој природи лагати, и ја те жалим. Ја често мислим, како си ради мене упропастио свој живот.

— Ја сам то исто сад мислио, — рече он — како си ти због мене жртвовала све. Ја не могу себи никад опростити то, што си ти несрећна.

— Ја несрећна? — рече она, приближавајући му се, и са

умилним осмејком љубави гледајући га. — Ја сам као гладан човек, коме су дали да једе. Може бити да му је хладно, да му је одело поцепано и да га је срамота, али он није несрећан. Зар ја несрећна? Не, ево моје среће...

Она чу глас сина, који се приближаваше и, прегледавши хитрим погледом терасу, брзо устаде. Поглед јој се запали познатим му огњем, она хитрим покретом диже своје лепе, покривене прстењем руке, узе га за главу, погледа га дугим погледом и, примакнувши своје лице са отвореним, насмејаним усницама, брзо га пољуби у уста и оба ока, и одгурну га. Она хтеде да иде, али је он задржа.

— Када? — рече он шапатом, гледајући је са усхићењем.

— Данас у један сат, — прошапута она и, тешко уздахнувши, пође својим лаким и хитрим кораком на сусрет сину.

Серјожу је ухватила киша у великом парку, и он се са дадиљом склонио био у павиљону.

— Ну, до виђења, — рече она Вронскоме. — Треба скоро и на трку. Бетси је обећала да сврати, па ћемо заједно.

Вронски погледа на часовник и журно оде.

С руског преводи

М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ПЛАВОЈКА

РОМАН

— МАРКО ПРАГА —

Мила моја Бијанка,

Хвала ти на саветима које ми дајеш. Твоја страховања су нов доказ колико ме волиш. Али не бој се. Већ су три месеца откако се виђамо готово сваки дан, и нисмо биле ни у каквој опасности, и нико није посумњао нити ће икад ко посумњати штогод а најмање Џемс и... она друга.

Наш однос је нешто особито, друкчији него сви други. Он не само што не мења ништа у нашем животу, него, што је још важније и што је теже објаснити, ни у нашим осећајима.

Ох, дабогме! Те још како је тешко објаснити!

Какав прост човек или нека проста жена, кад би им рекла да имам љубавника, али да не мрзим и не занемарујем — ни у којем погледу — свога мужа, не би ме разумели: закључили би, може бити, да сам покварена и да не волим ни једнога ни другога.

Али ти, ти која си ме пратила корак по корак од детињства, ти која познајеш мој живот, ти која познајеш моју душу и моју мисао, ти ме свакако разумеш. Разумеш ме, зацело, и стога што си образована жена.

Кад сам почела одлазити у друштво, сећаш ли се? рекла сам ти: ово ће бити добро за мене а и за мога мужа. Неко би, може бити, на то онда могао рећи да га занемарујем. Међутим, то је било добро за мога мужа, јер сам се кући свакад враћала весела и задовољна, и он је у томе уживао.

Сада пак (ти ћеш појмити, да ја овде нећу да мудрујем и да не тражим извињења, јер не знам шта би ми она требала)

сада пак осећам, да ће и овај нови догађај, који ме већ три месеца занима, бити од добрих последица по мога мужа.

Никад нисам могла разумети како то да љубав према једном човеку мора имати за последицу мржњу према другом.

Моја је љубав тако узвишена, тако племенита, тако ведра, хоћу да кажем тако идеална, да се не дотиче ничега што је земаљско, не квари душу и не убија дух. Због ње не заборављам своје дужности, своје обавезе. Напротив, она ме подсећа, даје ми снаге, одважности и воље да их вршим. Њена племенитост, њена узвишеност поправља ме, чини ме добром, оплемењава ме, уздиже ме.

Мој муж? Није прост човек; али може бити по природи, или по сили прилика, или што је његов дух удубљен у рад који је велики проблем његова живота, мој муж изискује од мене само да будем добра домаћица. А ја то јесам. Није ми тешко да то будем! Не стаје ме ни моралног ни материјалног труда. Весело вршим све своје дужности, све до једне, сасвим весело и задовољно: јер знам да су то дужности, јер знам да их морам вршити. Душа и тело имају у мене два различита живота.

Тако је Џемс срећан. Он благосиља, после више од годину дана брака, онај дан у који ме је узео.

Видиш, Бијанка, да се немаш шта бојати, и да за мене нема опасности.

Твоја **Аделина**.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

17. јула 1888.

Два реда само, на брзу руку, Бијанка моја. Сутра полазим у Сен Мориц. Идем са тетком. Џемс ме је такође терао да идем, јер ме врућина просто уби, и мислим да бих се разболела кад не бих једно дваестак дана удисала мало свежији ваздух. Данас сам први пут слагала Џемса: рекла сам му да ме је позвала тетка. Међутим у истини ја идем о свом трошку. Новца имам од својих уштеда. Тотова гривна донела ми је осам стотина лира. За мене доста.

Нагнала сам тетку Ермелинду да се окане предрасуда и да пође у Сен Мориц, где ће доћи Тото. Сад је изгубила сваку наду на удају; четрдесет и шест јој је година, те не мора бити

тако осетљива према предрасудама светине. Имала сам муке док сам је убедила.

Можеш замислити зашто сам баш хтела да идем у Сен Мориц.

Иде Еуђенио с њом.

Али сам му се заклела да ћу бити добра.

Пиши ми тамо.

Аделина.

Сен Мориц, 22. јула.

.....Она је овде сама. Муж, банкар и милионар, има и сувише посла у Милану.

Јутрос је стигао Тото и он је једне другима приказао пре но што је дошао Еуђенио, који стиже сутра. Јер Тото је његов друг у Ђуљелмијевој банци; и кад је сазнао да је овде пријатељева жена представио јој се, потом је, о ручку, представио мене и тетку.

Она ме је предусрела врло учтиво. Да ли сумња? Не знам.

Развила је кнежевску раскош.

Изблиза није лепа, нити је млада. Али, не може се порећи, умиљата је, а то се, у своје време, морало допасти Еуђенију.

Могу да замислим како ће се он изненадити сутра, кад дозна да смо се упознале.

Сиромашак! Провешће двеестак суморних дана, који ће бити мука за њ. Али ја нисам могла да поднесем ту жртву, да га толико времена не виђам. Па онда, заклела сам му се да ћу бити добра. И бићу.

Овај крај је величанствен. Али шта ме се то тиче?

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Сен Мориц, 3. августа.

.....Одиста она ме не може трпети. Понаша се према мени с висине, неуљудна је. Зацело не зна ништа, али мисли — (и Еуђенио ми је дао на знање да ствари тако стоје) — мисли да сам ја заљубљена у Еуђенија и да покушавам отети јој га. И бори се. Бори се лукавством, подмуклошћу, да би што открила; бори се нежношћу, елеганцијом и раскоши да би га одржала уза се.

Не бој се, Бијанка. Мирна сам: Заклела сам се себи самој и њему да нећу компромитовати себе ни њега.

Остављам је да развије свој раскош (замисли, за ових петнаест дана није два пут обукла једну исту хаљину!) и нећу зацело покушавати да се с њом борим на том пољу.

И не претерујем. Знам да се он не може дуго задржавати са мном; знам да га уходе, дан и ноћ. Мислим да та надувена гуска лута ноћу по хотелским ходницима, да би га ухватила на делу! За ових петнаест дана могла сам га само једанпут загрлити.

Стрпљења! Боље је и тако него да будем далеко од њега.

И ја сносим њене неуљудности. Замисли, она која није била ништа држи се према мени као према каквој паланчанки; а само милиони њенога мужа дају јој могућности да живи као кнегиња и да своје просто име Ђованина измени у Жана!

Шта ме се тиче? Еуђенио ме воли: и сасвим је друкчији тон његова гласа када се, и пред светом, обрати њој и рекне јој: Госпођо Жано, — од тона кад мене зовне: Госпођо Дели, Дели како ми он то дивно тепа. Његов глас дрхти, кад изговара моје име...

Сен Мориц, 10 августа.

...Елем нисам јој дала да ме победи!

Изгледало је да ће се овде бавити најдаље до 12. о. м. Али је чула да ће 20. бити велика игранка; телеграфовала је у Милан да јој пошаљу нову хаљину, нарочито спремљену за тај случај, и мисли да ће то вече бацити у засенак све госпође из места. Па онда, може бити, да јој се свидело да ми пркоси, да ми покаже да она — а с њом и он — остаје још десетину дана, докле ја одлазим.

Тада сам рекла тетки: „Останимо и ми још недељу дана“. — Морала сам је дуго молити, али је напослетку пристала. Кад је већ ту и кад су је сви видели, све једно јој је: осам дана више, осам дана мање, то је неће компромитовати.

Кад сам убедила тетку, ваљало је да створим средства и оружје за своју борбу. И, поред тога, није требало да изгубим из вида ни свога мужа. Тркнула сам часком до Милана, рекавши тетки Ермелинди како је боље да одем до Џемса и молим га да продужи моје одсуство. Џемс је био тронут том мојом пажњом.

— Доста је било да ми пишеш, — рекао ми је он.

— Рђавко! Била сам рада да те загрлим! — одговорила сам.

Као што видиш, Бијанка моја, невоља изоштрава таленат!

Потом сам отишла кројачици. Каква дивна женица та моја кројачица! Не само што ми је обећала да ће за 19. довршити белу хаљину која ће бити прекрасна, не само што ми не тражи одмах новац, него је била чак толико добра и племенита да ми да̂ мали зајам од 500 лира, који сам јој с лепим изговором заискала.

И тако сам сад овде са свим оним што је потребно да почнем бој!

Ах! Жано, душо моја, напшла си на женицу која ти је дорасла!

Што се тиче ситних подужица што са̂м их починила, наћи ћу начина да их поисплаћујем. Ово бављење у Сен Морицу једини је раскош којем сам се одала. Кад се вратим у Милан, одаћу се својој штедњи. Просто нисам имала срца да новаца тражим од свога мужа. Знала сам да не би имао, или да би се, ако би ми хтео дати, морао излагати непријатностима. Затим нисам хтела да га ни у чем узнемиравам. Могла сам чак изазвати, на тај начин, код њега какве сумње, и...

Реци ми, Бијанка моја, нисам ли ја разборита женица?

Шта мислиш о мени?

Збогом, душо; срећна сам!

Аделина.

Сен Мориц, 21 августа.

...Ја и тетка полазимо сутра. Тото је отпутовао јутрос.

Како ми је тешко, како ме боли, што сутра морам ићи, докле она и Еуђенио остају сами још два дана!

Тешим се помало што ћу га за четири дана опет видети у Милану; а она неће бити, ако буде Божја воља! Јер мора да иде у свој летњиковац на језеру, а Еуђенио ће остати у Милану. Он ће је обићи два пут или три пут, у септембру и октобру. Неће више, обећао ми је.

Остаће овде до понедељника и заједно ће доћи у Милан. И та надувена луда не стиди се ни од шта. Имала је одважности да га моли — комедија, наравно — у друштву, ономад у вече: „Ђовенцани, хоћете ли бити мој каваљер до Кома?“ Боже, смождила бих је!

Синоћна забава била је величанствена. Нисам се бог зна како провела, јер... једила сам се. Сиромах Еуђенио још се мање провео но ја. Био је на трњу. Између две ватре, замисли!

Пиши ми у Милан, на пошту, као и увек.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Бијанка, Бијанка моја, кад би знала како патим! Ох, што ниси овде, крај мене? Што ниси уза ме у овом ужасном тренутку мога живота? Једино ти могла би ме утешити којом речи; ти једина могла би ми учинити добро; ти једина могла би, може бити, да ме спасеш да не полудим.

Шта да радим? Шта ће бити са мном?

Све је свршено! И за увек! За увек, дакако, јер Еуђениова честитост спречиће му сваки уступак, сваки заборав, сваку слабост.

Он је отпутовао, јутрос, и рекао ми је да се нећемо видети никада више. И одржаће реч! Отпутовао је и молио ме да му опростим.

— Рекао сам ти, — казао ми је, — нанео сам ти бол и против своје воље. Опрости ми, Дели.

Немам снаге, немам одважности, Бијанка, да ти испричам редом шта се догодило. Довољно је да ти кажем ово: она, Ђуљелми, открила је све, и изненадила нас је, прекјуче, у Еуђениjевој кући. Дошла је тамо први пут, јер у његову кућу није хтела никад улазити, бојећи се да се не компромитује. Састајали су се на другом месту. Али прекјуче је дошла, као што долази изневерен муж да на делу утврди браколомство.

Боже! какав призор! Кратак, ужасан по својој простоти, по умерености свога колорита. Права комедија, али у жалосној стварности!

Ћаскали смо у салончићу као што смо, по неколико сахата, радили сваки дан. Наједанпут чусмо у побочној соби неко узрујано шапутање, као нечије наваљивање да уђе. Потом се врата широм отворише и уђе она, сва бледа и дрхтећи као прут.

Ја се запрепастих кад то видох. Еуђенио наједанпут устаде и пође к њој. Али она га једним знаком задржа, као да хоће да рекне: „Не бојте се; нећу правити скандал.“ — После неколико тренутака промрмља му:

— Дакле, била је истина. Имате љубавницу.

Затим, после малог одмора:

— Требало је, барем, да будеш одважан и да ми кажеш!

И неисказаним тоном пуним ироније и мржње, презрења и љутине рече му:

— Не бих била тако дивља да вам забрањујем!

И оде.

Шта је било после између мене и Еуђенија? Не знам, не сећам се више ништа. Али он је отпутовао јутрос, пошто ме је молио да му опростим.

То није човек који би могао остати у таквој тешкој ситуацији која га понижава и чини смешним. Не могући ништа учинити за ту жену према којој је, у својој честитости, примио — како он вели — свете обавезе и дужности за цео живот, којој се приближио не с планом, не из лакомислености, него нагнан фаталношћу која је из нас двоје створила двоје заљубљених, остајало му је само да напусти мене, да напусти срећу која је вређала ту жену.

Ја се бејах жртвовала као и она; ја бејах ставила на коцку оно што и она; обе бејасмо погазиле наше поштење због једног истог човека. Али она је била прва од мене. То сам знала: казао ми је он. — „Бојим се да вас не унесрећим!“ — И слутња се обистинила. И ја морам да данас погнем главу, да се подам судбини.

И растајемо се, за увек, заљубљени више по онога дана кад смо, нагнани неком надчовечанском силом, пали једно другом у загрљај.

И свршено је!

Због чега још да се живи? у ком циљу?

Бијанка, Бијанка како си ми данас потребна ти, твоја милошта, твоје лепе речи!

Дођи, дођи. Нађи пута и начина да дођеш до Милана. Подај ми тај доказ пријатељства и љубави.

Кад бих ја могла доћи к теби! али не могу, не могу!

Аделина.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

8. фебруара 1889.

... И она тријумфује! И смеје се свима и свакоме! Да ли га је икад волела? Она ће знати — вероватно — где је Еуђенио. Мислиш да му пише, да га тражи? Којешта! Мисли како ће да се проведе, да развије што луђи раскош. У Скали је

свако вече и иде на сваку игранку. Листови спомињу њено име. Веле да јој се мушки удварају.

Да ли га је икад волела? Да га је волела, зар би се могла утешити онако лако? Би ли могла заборавити онако лако?

И има света који њено држање назива достојанственим. Будалаштине! Ја, да сам у њеној кожи, а заљубљена овако као што сам, убила бих га...

Где је Еуђенио? Ко зна?

Ох! како бих била рада да му пишем! Како бих била рада да одем за њим кад бих могла!

Кад бих знала где је, нашла бих пута и начина да му одем; и пала бих пред његове ноге, и преклињала бих га да ме задржи код себе... за цео живот!

Твоја су писма, Бијанка, добра и нежна, али не могу да ме умире. Можда би ме могле умирити твоје речи. Али не можеш доћи! не можеш!

Не бој се за мене. Мој муж је добричина, и ништа више. Не разуме ништа. Кад дође кући и нађе постављен сто, не тражи ништа више. Да, загрли ме понеки пут. И ја се пустим да ме грли: зажмурим и мислим на све друге само не на њега.

То је пијанство, занос. Надајмо се да ће проћи, иначе учиниће крај животу...

Кад бих имала дете, барем!... Али не, моја сурова судбина лишила ме је и те радости. Осећам да би ми то сад била утеха, лек, може бити...

13 марта 1889.

...Свеједно! Ако је тако суђено, нека тако и буде!

Намучила сам душу и тело за ова два месеца. Туга је сваки дан све већма расла место да опада. Омршавела сам, нисам јела, нисам спавала. Напослетку је то опазио и мој муж. И помислио је да сам болесна, те ми је препоручио да поново почнем живот од лањске зиме; да идем у друштво, да се разонодим.

— Твоја је природа, Аделина, таква, да се не можеш прилагодити сувише мирном животу — рече ми он. — Потребно ти је да се крећеш, да удишеш чист ваздух и да си на светлости. Што ћеш непрестано у кући? Зашто не идеш више ка тетки, ка Клелији, или ка Росијевој? Па у позориште, понеки пут? Видећеш, пријаће ти.

— Да, пријаће ми.

И послушала сам савет. Има петнаест дана, Бијанка моја, како живим махнитим животом. Хоћу да се угледам на Ђуљелмијеву. Управо хоћу с њоме да се такмичим.

Одлазила сам Клелији, али ми је тамо било досадно. Нема више њега! Растужује ме онај салончић. Одлазим ка Роспијевој. Код ње има много света, много женских, много младића. И удварају ми се! Један између њих, коњички поручник — маркиз Ђентомонти — један Наполитанац, глуп као и његова сабља, рекао ми је да је смртно заљубљен у мене.

Па онда водим тетку у позориште. За Скалу узимам ложе за свој новац, а она мисли да то плаћа Џемс, који опет и не сумња да их не плаћа тетка.

Проводим по неколико сахата код кројачице, којој рачуне исплаћујем меницама. Како ће се платити те менице, сам ће Бог знати.

Не мари ништа! За мене је главно да успем предати све заборави. Ако постигнем циљ, једног лепог дана исповедићу све свом мужу (у погледу финансија, разуме се!), и, као покајница вратићу се свом простом животу који сам оставила, ти то знаш, не из каприса, не из таштине, не из лакомислености, него по сили зле коби, оне зле коби што ме у стопу прати.

Чини ми се да сам се до сад мало излечила. Опијам се, морално, свако вече. И враћам се кући весела, узрујана, веома узрујана. То се веома допада моме мужу... који се радује што моје здравље почиње напредовати.

А ти, Бијанка, молим те, немој ме једити својим писмима која, од неко време, почињу постајати досадна. Остави ме да радим оно што хоћу. У најгорем случају, крај Џемсове постеље непрестано виси револвер.

Твоја **Аделина**.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

31. марта 1889.

.... Њега или кога другог, зар не? Боље њега који је глуп и маркиз, говори са „рр“ и носи свилене гајтане. Дотле сам дошла! И кад се обазрем, видим да сам превалила врло брзо пут и да сам отишла даље но што сам мислила. Удала сам се нема ни пуне две године!

Не чудим се много, и не плашим се. Кад бих хтела да се правдам у својим очима, рекла бих да је тако хтела судбина.

Мршаво оправдање, али зар га имају бољег жене које греше? Признајем да тако звани честити свет има потпуно право да ме осуђује. Али ме се то ништа не тиче. Толико сам постала неосетљива, да се подајем човеку којега не волим: замисли, дакле, да ли могу марити за суд који би се изрекао о мени!

Чиниће ти се да има претеривања у овоме што ти пишем. Не. Љубавница сам маркиза Ћентомонтиа, јер је... то хтео он. Између њега и мога мужа, више волим мога мужа. И тиме се објашњава зашто Џемс није посумњао у моју верност никад, нити сумња сад, сад још мање него икад; није могућно да он сумња да на свету има човека који би ми се допадао више но он. Само што мој муж има ту махну што је цео дан ван куће. Дан је много дуг. И кад се намучим по неколико сахата мислећи на моју прву и једину љубав, на Еуђенпа, и то мучење постане пароксизам, онда ме у очајању, што ме обузме, нека надчовечанска сила, коју не покушавам да сузбијем јер знам да је несавладљива, нагна да се обучем, да јурим по пољу, ка кројачици или модискињи, потом у салончић које пријатељице где виђам жене које имају љубавника, мужева који издржавају балеткиње, изневерених жена, људи који знају.... и који пуштају да ствари теку како теку. И првом коњичком поручнику који ми се приближи и прошапуће: „Дао бих вам живот!“ — одговорим: — „Ох! не треба ми толико! разоноћавајте ме по два сахата дневно од оних дванаест бескрајних сахата за време којих се мучим и трпим досаду... и бићу вам захвална.“

Морално осећање се изгуби, нестане га, тако да после греха, нема чак ни кајања.

Па чак и моји утанчани и аристократски укуси губе се мало по мало. Некада сам тражила у човеку отменост. Али отменост интимну, урођену, дубоку, потпуну, у мисли и облику; отменост душе и тела; у речима и осећајима; у интелекту и понашању. Сад је више не тражим. Задовољавам се спољашношћу: каквом маркиском круном на балчаку од сабље; каквим мало бољим мирисом на рупцу. И најлуђе бљутавости не драже ме више, па ма биле и са „рр“ изговорене.

Као што видиш, срљам у пропаст.

Нећу да оставим Ћентомонтиа. Зашто да га оставим? Досадиће се њему, пре или после; или ће променити гарнизон. За њим ће, вероватно, доћи други. Ко зна, можда се тада нећу обазирати ни на отменост спољашних форми?

И тако ступам напред у овом очајању у коме тоне и последња мрвица поштења.

Једино још што ми је добра остало то је ова одважност да се тако разголићавам пред тобом. Само бојим се да та одважност није немање стида!

И једино поштење које ми остаје у томе је што не црпим никакве користи, чак ни посредне, од овог греха који ми је разонођење и утеха. И у том претерујем преко сваке мере. Ђентомонти ми шаље свако јутро цвећа. (Тај облик удварања је, зацело, сазнао из „Упутства за љубавнике!“) Једно јутро послао ми је цвеће увезано плавом врвцом која бејаше притврђена малом копчом окруженом брилијантима, предметом који је вредео сто лира. Вратила сам му је... ма да сам знала да ће ме назвати простакињом.

Нудио ми је ложе у позориштима. Увек сам одбијала.

Изјутра, чешће, кад ме намуче тужни снови, изиђем мало, одем у колима на ново Војно Вежбалиште. У моди је. Иду госпође да се диве смелим коњаницима и њиховим тркама. Ту се уче, може бити, кретањима и обучавају се, на примерима, у прескакању препрека. Ђентомонти ме је нудио да ми он пошаље кола. Одбила сам и платила сама.

Мој муж мисли да ја идем са служавком на пијацу.

Све то: возање на колима, позоришне ложе, тоалете, увећавају моје дугове. И то ми је још једна врста разонођења. Изучила сам финансијску науку. Правим чуда у исплатама и обнављањима; залажем, продајем, мењам .... и пишем менице које се примају и без мужевљег потписа, јер се зна да имам мужа. Нашла сам једну женицу код које вршим залагања, која ми је сензал, банкар, све и сва. Понеки пут, када видим како ми се на крају сваког месеца увећава дуг, уплашим се за часак. Тада ме она охрабри: „Ох! госпођо! видела сам ја горих прилика. Даће Бог. Наћи ће се пута и начина да се плати.“ — И даје ми, gratis, лутријске срећке...

... Осем свега овога имам две новости. Прва је да сам прекинула потпуно и коначно са Галијевима. Одржавала сам однос с њима из обзира према Џемсу, и, напослетку, помало и из признања, сећајући се да сам у тој кући нашла мужа. Али од неко време показивали су се хладни према мени. Враћали су ми посете у дугим размацима; све су се нешто устручавали; мајка се више није усуђивала да остави на само са мном

Клару и Вирђинију; напослетку, изгледало је као да су тражили све могућне начине да ме избегну као неко опасно створење! Замисли!

Друга је новост да сам опазила и уверила се да је Тото заљубљен у мене. Помишљала сам да ли да се љутим, али сам одлучила да ће бити најбоље слатко се смејати. Долази чешће да ме обиђе и увек бира време кад нема никога. И свакад ми рекне:

— Немојте причати тетки да сам био овде. Ја долазим к вама као старој пријатељици коју познајем као дете и коју волим. — Осећам се тако пријатно, кад неколико часова проведем покрај вас. Шта ћу? Али ваша тетка је... знате... некако чудна жена... има неке чудне идеје...

— Шта, да није љубоморна? — додам ја смејући се.

Кад је он код мене, не бавим се много о њему. Радим посао који имам, ходам по кући, читам, пишем. Он остане седећи у једном углу. Прича и ја му не одговарам. Гледа ме оним смеђим очицама пуним пожуде... и ја га оставим да ме гледа, и смејем му се. Потом устане.

— Зар идете?

— Да. Доћи ћу опет.

— Браво. До виђења.

Ствар доста одвратна, али веома смешна.

Једног дана ми рече:

— Хоћете ли, малешна (малешна је тепање што га је његова старачка памет умела створити за мене), хоћете ли да вам се нешто исповедим?

— Исповедите се.

— Кад сте били девојка, у euтеткиној кући, толико сам пута помишљао да вас тражим за жену. Али се нисам усуђивао.

— Добро сте учинили што нисте, јер бих вас била одбила.

Тако он са мном разговара, а тако му ја одговарам.

— —

Кад се сетим оног првог дана после мог венчања, оног јутра кад сам се наслонила на прозор, обасјана мајским сунцем, и посматрала децу и дадиље што иђаху у парк... и тада зажелела да и ја имам деце!... Лепих жеља сам имала тог јутра!...

То није било давно, и каква промена отада!

Јесам ли крива?

Или: јесам ли за све крива?

Да сам нешто Еуђенијева жена!

Ето једне реченице коју, може бити, изговарају све жене, спомињући место Еуђенија име драгана... првог драгана. И искрене су у том тренутку кад то рекну, као што сам сад искрена ја. А ако пак та фраза скрива лаж, лицемерство или обману, да ли је то баш увек и једино наша кривица? Мислим да није. Немој мислити да ја овим хоћу да себе извиним или правдам.

Аделина.

То је било последње писмо. Затим је дошла једна депеша, она што је покренула Бијанку Карадели да остави Париз.

Париз—Милан, 12 априла (89) сах. 10.50 пр. п.

Бијанка Карадели — Boulevard Poissonières.

Дођи одмах, одмах — за мене си увек Бијанка — и боља си од мене — чекам те — телеграфуј ми час доласка.

Аделина.

Ту Аделинину депешу изазвало је једно врло дугачко, необично и неочекивано писмо од Бијанке. У њему је Караделијева причала и откривала цео свој живот, почевши од дана када је, девојком, оставила Милан и настанила се с мајком у Паризу. Откривала га је у свима страховитим појединостима, пошто је најпре молила пријатељицу да јој опрости што ју је лагала за тих пет година што су се дописивале. Лагала ју је, у почетку из природне бојазни да прича такве стидне ствари једној девојци; а после из стида од себе саме.

Мајка ју је довела у Париз под изговором да виде неког старог стрица који не беше познат Бијанки. Али после, мало по мало, до ње је допрла болна истина. Девојка је дознала, на свој јад и своје запрепашћење, да њена мајка није била поштена жена, као што је она мислила и као што је мислило оно неколико лица — Аделина и тетка, између осталих — што долажаху у њену кућу. Била је, од више година, откако је постала удовица (Бијанка је тада још била дете), љубавница неког адвоката који ју је издржавао. Једнога лепог дана тај адвокат мораде, због неких ни мало лепих ствари, да остави Милан

и да потражи среће у Паризу, том великом центру у који се стичу бегунци из целог света. Али после неколико месеца узалудних и очајничких покушаја признао је да је побеђен и убио се.

Бијанкина мајка остала је тако, без икаква ослонца, у беди и невољи у том великом и непознатом граду. И како је била још снажна и допадљива жена, то се беда могла одагнати с прага златом које би какав декадент у љубави понудио тој лепоти што беше на заходу.

Њена кућа постала је, за кратко време, једно од оних шарених средишта у којем космополитско друштво проводи ноћ у хазардним играма. И Бијанка, лепа, млада, бујна и необуздана, постала је једног дана, и против своје воље, али не опирући се, жртва околине, нова Фернанда којој недостаје Клотилда из комедије. Затим, кад јој је умрла мајка, сишла је низ велике степенице пропасти, пошто је донела на свет девојчицу, не знајући ко би јој између толиких многих удварача могао бити отац.

Онога дана кад се родила та девојчица, Бијанка је плакала од туге и нежности. Осетила је љубав први пут у животу. И та прва и силна љубав била је њена кћи. Наденула јој је име Естера, име покојне мајке, као неки опроштај дат у тренутку милостивне нежности која све предаје забораву.

Јер било је нешто што ју је очувало добру у дну душе; нешто што јој није дало да се сасвим поквари, да заборави целу прошлост која је била у толико јакој противности са садашњошћу; милу и ведру прошлост поштене девојчице, која је поштено одрасла, и којој највећи и једини грех бејаше пријатељство, управо љубав према једној другарици у заводу. И то нешто што ју је везивало за прошлост, беше баш успомена на то пријатељство — у коме је била једна мала тајна због које би, може бити, сад руменела, да јој је судбина била друкчија — и које јој се сад, у животу којим је живела против своје воље и по сили кобних прилика, чинило последњи остатак невиности и чистоте осећања што га је очувала у силној борби свога живота.

Та веза није се прекидала никада сасвим, због дописивања које је — неки пут и против своје воље — морала одржавати са Аделином. Никад није била кадра да га прекине, а, међутим, имала је снаге да лаже. И то чудно дописивање, које

трајаше пет година, било је увек за њу мука а и утеха. Готово сваки дан стизало јој је од Аделине по једно писмо, које ју је подсећало на прошлост; и сваки дан проклињала је та писма која су јој отварала у срцу љуту рану; али их је затим благосиљала, јер јој се чинило да јој не даду да потпуно пропадне. Она, та писма, беху јој свако јутро убод ножа, али јој изгледаху и као даска на пучини, за коју јој се само треба дохватити па да се, ако хоће, врати на обалу.

Осећала је, сваки дан, силну тугу кад седне да одговара на та писма, јер је морала варати милу пријатељицу из детињства, причајући јој о мајци која морално бејаше умрла пре но што је спуштена у гроб, о мужу који није никад постојао; искрена бејаше само онда кад је говорила о својој силној љубави према свом детету. Али је сваки дан осећала и велику утеху кад седне за сто да пише пријатељици. Чинило јој се као да је један сунчани зрачак тренутно осветлио таму њеног живота, као да је издржала морално купање које јој је уздизало срце и препорађало душу, после јутарњег купања у млеку, у коме је кокота по моди разнежавала своје месо.

То дописивање чинило јој се нека врста десинфекције.

Бијанку је болело, задавало брига и дирало то све веће кварење Аделинине душе. Желела је да она буде срећна и поштена.

Али најпре оно искрено саопштење о љубави према Еуђенију, па онда оно дрско откриће недостојних Аделининих односа са Ђентомонтијем, бејаху је уплашили. Предвиђала је пропаст. И покушава је да је саветује да се тргне, да се врати свом мужу и својој кући. Она, париска кокота, одавала се с одушевљењем том препорођајном делу! Из ње искрено говораше непромењена љубав према пријатељици, и остатак стида и поштења које живот није уништио, и она је — сад — протестовала у име других, јер у своје име више није могла протестовати.

Аделина јој је одговорила: „Немој ми проповедати морал, ти! Лако је теби бити поштена жена, кад се око тебе смеши, кад ти је све по вољи, кад си имала срећу удати се за човека кога волиш, и кад се свако јутро будиш и свако вече успаваш са задовољеним жељама!...“

И Бијанка је остала дуго с тим писмима у руци, докле

су јој се усне горко смешиле, а из очију јој очајнички текле сузе.....

За пет година било је свашта. Мода, тамо где се проналази не штеди никога, и свуда коси своје жртве. Потребан јој је утврђен број за свако годишње доба: кад их не нађе у обичајима и ношњи, тражи их међу женама. Тако је Бијанка провела добрих и рђавих часова. Знала је она шта је и добро и зло. Возила се на четири коња, а и давала је у залогу и последњи накит.

Једнога дана разболе јој се девојчица. То су биле страховите муке. А како се у Бијанки више по икада пробудила мајка и како више није имала пољубаца и осмејака ни за кога другог осем за болесну кћерчицу, мало по мало и кућа је једног дана била празна. Пријатељи нису долазили у њену кућу да ту траже материнску љубав. И кад је мала умрла, јадна мајка морала је продати накит да би цвећем окитила мртвачки ковчег.

И тада, тога дана, после тужног погреба, осети силну, неодољиву потребу да се неком изјада, потребу, коју осећамо сви, кад нас снађе каква велика несрећа или доживимо велику радост. И писала је Аделини, саопштила јој је очајничку и страховиту истину, молећи је да јој опрости.

Аделина јој је одговорила: Дођи, боља си од мене.

Бијанка, дошавши у Милан, мислила је да се неколико дана не појављује, да се настани у некој гостионици где би долазила Аделина да проведе с њом више часова. Она би јој причала толике друге ситне догађаје из свога париског живота које у свом дугачком писму, ма колико да је било опширно, није имала кад нити смела да прича. А Аделина би је тешила. Управо, Бијанки се чинило да би јој утеха било само то што би поново видела свој град и добру пријатељицу из детињства, што би неколико дана живела животом из прошлости.

Затим би се вратила. Њена судбина ју је вукла у велики град где се извршио несрећни преокрет у њеном животу, где је једино, и нигде другде него ту, морала и могла наставити — без румени стида — лаку борбу за опстанак.

Јер Бијанка се није била родила за тај живот. Уведена у њ и против своје воље, она није била од оних жена, које у тај живот улазе не бунећи се и не противећи се, и које првог

дана кад се подаду подигну немилосрдну брану између прошлости и будућности, заборављајући све из прошлости, као да су постале друго биће и као да је чак новој куртизанки ускраћена моћ сећања.

Али Бијанка се сећала прошлости, сећала је се непрестано; а из сећања се рађаше гнушање и туга. Због тога — а не због лакомислености, не због необуздане таштине, као што су мислили њени пријатељи — она није никад уносила практичног смисла у своју професију, никад није успевала да себи постави какав циљ, који би требало да постигне: богатсво. Никад није ништа остављала на страну, ма да је била у могућности да то чини. Више пута, у најнеутешнијим тренутцима, трошила је добивени новац на најглупље ствари. Хтела је да живи од данас до сутра, добро или зло, како јој донесе срећа или случај.

И живела би тако и даље, јер јој је усуд досудио такав живот; и не би тежила да, живећи животом куртизанке, стекне нешто па да — као многе њене друге — купи поштење и поврати поштовање света.

Мисао да се обогати није јој никад падала на ум; или, ако је кад и долазила, улевала јој је ужас. Злато, које би је подсећало сваки час како је стечено, понижавало би је више него оно ти, којим су је условљавали пријатељи.

Вратила би се дакле у Париз, да отпочне свој живот, још неутешнији, још гнуснији но пре. До сада јој је нешто мило, добро, чисто веселило кућу: њена кћерчица. Више пута, кад год није била обвезана силом околности да се обуче, накинђури и прима, кад год је могла одати се тој раскоши да затвори врата од свију, она би се по неколико сахата а кад и кад по цео дан повукла у једну собу, одвојену од осталих одељења, и предала се уживању што је само мајка. Та соба бејаше њен храм. Нико ту није крочио: чак ни мирис нити одјек корупције нису допирали тамо. Ту је била њена кћерчица, ту је био њен живот. И љуљушкала је, и певала јој старе песмице, и цупкала је на колену, у бескрајној нежности. Ако би јој, тренутно, дошло да намршти чело из једа који јој задаваше изглед за будућност тог створења без оца, она је убрзо затим отурала сваку тужну мисао, задовољавајући се данашњим блаженством: те је још већма волела мало створење које јој

је изгледало њено у толико више што није имало никога другога.

Али девојчица је умрла.

— Ох! не волиш ме, не волиш ме више; не осећаш више према мени љубави, не осећаш више према мени пријатељства. Не волиш ме више, ето! — говорила је Аделина Бијанки. — Зашто да се враћаш у Париз? Шта ћеш тамо да радиш? Зар можеш да одеш тамо где си, пре петнаест дана, осетила највећи бол у свом животу? Остани овде, покрај мене. Живећемо као оно некад, заједно. Остани, Бијанка моја.

Бијанка ју је гледала и била као изван себе. — Зашто да се враћа у Париз? — И хтела је одговорити јој: А зашто да останем овде? Али се није усуђивала.

Одиста: шта би радила ту? Оно што би радила и у Паризу? Па онда? А Аделина?

И покушавала је да јој то објасни. И рекла јој је:

— Овде нећу: познају ме, мисле да сам она која сам била; не треба да знају која сам.

Али Аделина није марила ништа, није се сећала ништа, нити је расуђивала и о чему. Наваљујући на Бијанку да остане она није премишљала о значају речи што су јој излазиле из уста, није оцењивала какве ће бити последице ако та молба буде примљена. Она се није плашила. Бијанкино откриће тронуло је, али није на њу имало утиска, и она јој је искрено рекла: „Ти, куртизанка, боља си још од мене, поштене жене“. И сад кад је Бијанка била ту, она се, — брижљиво и грозничаво тражећи све оно што би је могло забавити, дати јој нов правац мислима; у оној неодољивој потреби што је осећају срдачне природе да имају покрај себе личност за коју се нема тајне, којој се казује све што се ради и осећа, која је друго наше ја, на коју хоћемо да свалимо један део одговорности свога живота, — она се очајнички прибијала уз пријатељицу, и чинило јој се да је то готово права срећа што су њене прилике такве, што зна њену тајну која јој беше јемство да ће јој пријатељица бити поузданија, поверљивија, кориснија; што би она, осећајући се поквареном, у толико лакше, без стида и зазора, откривала сваку мисао жени коју је познавала. У инстинктивном недостајању поштовања према Бијанки, порасло би поверење и искреност, којих је код ње нестало још од пре го-

дину дана откако се почела претварати према свом мужу и према свету.

— Јеси ли заљубљена? Имаш ли кога у Паризу, за ким мариш?

— Не.

— Па онда: остани овде.

И Аделина није мислила, није хтела да мисли на питање о Бијанкијевом животу. Кад би мислила, нашла би, може бити, инстинктивно, фатално, ово лако и природно решење: живела би у Милану као што би живела и у Паризу. Главно је да само нико не сазна ништа; да од Бијанке створи милу и срдачну пријатељицу; да њен муж, коме ју је приказала, не посумња у њу никад и да је поштује као поштену жену достојну да буде нераздвојна другарица његове жене; да, напослетку, Бијанка може остати повереница, саучесница, може бити, коју је желела и која јој је била потребна... то је, дакле, било главно, а све друго није је се тицало ни најмање. Кад је прочитала Бијанкино откриће, њени се осећаји нису узбунили, она није поцрвенела што је пријатељица једне куртизанке; није се колебала да јој одговори: дођи, чекам те; и загрлила ју је; и поново је саслушала њену исповест, при чем је осетила само саучешће према њој. Ти осећаји не би се изменили ни у будућности, у то је била уверена! Никад се она не би кајала што ју је молила да остане!

Бијанка, добро и слабо створење, да би задовољила њену ватрену молбу, остаде, одлажући од дана до дана, од недеље до недеље, свој полазак. Пошто је потрошила новац који је донела са собом, распродала је у Паризу, преко једног пријатеља, све што је имала од одела, намештаја и накита. Добила је десетак хиљада динара.

Аделина ју је тада нагнала да узме под закуп кућу у Милану и да је намести. Кућа је била потребна, како би другарицу могла представити старим познаницима и познаницама. И сви су мислили, да је Бијанка разведена од мужа.

Она је пристајала да лаже из љубави према Аделини и уживајући у мисли што ће живети животом о којем је сневала девојком. То је било право душевно уживање, задовољавање срца. Али она је знала да то неће трајати дуго, највише дотле док не потроши новац. Потом ће отпутовати.

Овде не, никако. Овде, где је одрасла, где је живела де-

војком, где су је поштовали и сматрали као поштену али и несрећну жену неће ни по што трговати самом собом. Са последњих пет стотина лира вратиће се у Париз и отпочети свој жалосни живот. Али у овај мах барем — за време тог одмора — уживаће што је онаква каква би желела да је. И волела је да то потраје што је могућно дуже: месец или годину дана. То би јој била добит: то би били часови, које је откинула од оног живота, којега се стидела и гнушала и због којега је при самој помисли црвенела. Добра и поштена у души, Бијанка се усхићавала тим препорођајем што јој га је случај донео, и жалила је само што то не може трајати целог века, и јетко је помишљала на дан кад ће се морати кренути на свој кобни пут.

Првих дана, у извесним часовима, кад би остала сама у својој кући, пошто оду посетиоци, обузела би је неизмерна туга. Стидела се и страховала од онога што је чинила: да ли је она имала право да обмањује добар и поверљив свет? Да ли није био још бестиднији њен садашњи живот од живота којим је досад живела?... Кад би те своје бојазни и страховања саопштила Аделини, она би се смејала и храбрила је, називајући је лудом.

Цео свет је варалица! Они које се бојиш да не превариш, варају те на свој начин. Примаш жене које се сматрају као поштене а које имају по десет љубавника, и људе, за које се мисли да су цвет од врлина, докле немају ништа добра у свом јавном и приватном животу. И сви се они подсмевају ближњему, којега варају. Ти се опет подсмеваш, на свој начин, њима.

Бијанку те речи нису могле лако убедити, али она је уживала у оном поштовању, којим су је окруживали, уживала је у толико већма што дотле није још знала шта је то поштовање једне жене. У оргијама оних ниских часова она је за удвараче била мила Бланша, Баба, или Лулу, или Тити. А овде су је називали госпођом.

И сад, пошто је плакала од стида и страха, почела је плакати од нежности, увиђајући да је добра, да кривице није било до ње, и да би била ваљана супруга, нежна мати, уважена жена да јој је то дала судбина. И у тим тренутцима интимне нежности, после исповести учињене себи самој, Бијанка је створила овај прости план: да се онога дана, кад новац буде исцрпљен, начини да је економски пропала и да потражи ма каква рада: да буде помоћница у некој трговачкој радњи, шваља, да глача

рубље или буде ма и проста служавка; да ради какав му драго поштен посао, те да буде честита жена.

То бејаше добра и врло проста намера. Али Аделина ју је у свом вртоглавом падању вукла са собом.

Једнога дана дојури у Бијанкину кућу Аделина сва задихана, очију које су севале, усплахирена и страшно узрујана.

— Шта је? Шта је било? Треба ли ти још новаца?

— Ах! не, не! Шта ће ми? Друго нешто. Читај.

И даде јој једне новине. То бејаше „Коријере ди Наполи". Један мали одломак био је обележен црвеном писаљком. Тај одломак је гласио: „Еуђенио Ђовенцани је међу нама. То име неће бити непознато читатељкама које воле лепу књижевност. Његов роман „La Sfida" изазвао је пре три четири године највеће интересовање и топло и одушевљено примљен од нежног пола, који је у тој књизи нашао тако лепог, јаког и деликатног оцртавања једног милог женског карактера. И зацело се многа од обожаватељки Еуђенија Ђовенцанија питала: шта је с нашим омиљеним писцем? Јер ломбардски књижевник бејаше ишчезао из уметничког света и из аристократских салона, који га беху изабрали за свога љубимца.

„Годину и по дана није се знало ништа о њему. Чак ни најприснији његови пријатељи нису знали који је он скривен кутак — ко зна у каквом тајном циљу — изабрао за своје обитавање. Сад се, напослетку, Еуђенио Ђовенцани вратио. Али, на жалост, у рђавом стању. После дужег путовања по Малој Азији, Хиндустану и Црном Континенту, добио је у Египту маларијску грозницу. Овде се искрцао пре три дана и одсео је у „Хотел Везуву." Пут морем погоршао је његову болест, те сад мора лежати и озбиљно се лечити; лекари нису могли крити од његових пријатеља, који су се забринути окупили око његове постеље, да их стање болесниково веома узнемирава. Нека би дао Бог да завичајни ваздух поврати здравље младом и омиљеном уметнику."

Ко ли је послао Аделини те новине?

Она није знала. Ко зна? Може бити сама Ђуљелмијева? Може бити какав пријатељ напуљски, који је у грозничном бунилу чуо болесникову исповест.

— Да путујемо, довече.

— Да путујемо? — упита Бијанка зачуђено.

— Да. Ваљда ми нећеш саветовати да не би требало да похитам ка Еуђенијевој постељи. Али како да путујем без тебе?

— Аделина.....

— Неколико речи само. Може се измислити нека сестра, чини ми се; нека сестра тешко болесна у Напуљу. Ти хоћеш да похиташ да је негујеш, али немаш снаге да идеш сама. И молиш ме, и преклињеш ме да те пратим.

— Али ако би твој муж сазнао, открио?

— Шта? Како да открије?

— Па онда треба новаца....

— Ја их немам. Али имаш их ти. Позајми ми. Вратићу ти, кунем ти се.

— Ох!

— Свршавајмо. Иди Џемсу да га молиш.

— Али...

— Нећеш? Бојиш се да не изгубиш свој новац?

— Ох! Аделина!

— Па онда?

— Али кажи ми, кажи ми: зар не помишљаш на оног другог?....

— На кога?

— На Ђентомонтија.

— Шта ме се тиче он?

— Требало би да га известиш.

— Боже сачувај. Каква он има права?

— Она која му дајеш ти.

— Ја? Нисам му дала ниједно. Дала сам му себе саму, не знам чак ни зашто. Сад се повлачим.

— Али кад те воли, гледаће да сазна узрок твом одласку. Пратиће те. Откриће. Могао би се светити.

— Пре свега не воли ме. Добио ме је зато што је била најлакша ствар на свету добити ме. Али зацело му је милија Кати, његова кобила. Чак ће му се допасти то што ме се на тако јевтин начин ослободио...

— Та, Аделина, зар ти о себи тако говориш?

— Наравно. Чудиш се? Боље је да се чудиш што досад нисам имала стотину љубавника место једног.

— Место два.

— Место оне досадне будале Ћентомонтија.

— А Ђовенцани?

— Ах! оно није љубавник. Оно је љубав.

Бијанка виде да је немогућно убедити ту жену. Још мање је било могућно проповедати јој морал!

И зар је то могла чинити она, баш она, Бијанка?

Отпутовале су, још то вече, у Напуљ.

С талијанског
Мих. Добрић.

— Свршиће се —

НАУЧНА ХРОНИКА

КОЗМИЧКА ТЕЛА И АТОМСКИ ДЕЛОВИ

(Необична сличност бескрајно великога са бескрајно малим)

У априлу ове године одштампан је један врло интересан и поучан напис из пера немачкога природњака Dr. Artur-a Fürsta, у коме су, згодним рецитовањем, схватљиво објашњени и такви апстрактни појмови, до којих се управо врло тешко долази којим другим путем, ако не позитивном науком и њеном строгом логиком. Знајући, пак, да се и у нас таква питања често пута лансирају, и да наша читалачка публика радо о њима разбира, па често пута и довољно необавештена или незналачки упада у њихову дискусију, — изнећемо у краткоме приказу насловно питање у што простијем и схватљивијем обележју, ма да унапред верујемо, да су се многи читаоци овога часописа са тим питањем бавили, не једанпут него и више пута.

*

Они необично велики бројеви, вели Dr. Artur Fürst, за које бисмо често пута рекли да брује кроз наше уши и мозак, када бисмо покушали да учинимо неко поређење земаљских телâ или величинâ са сунчевом величином и његовом даљином, — управо су несхватљиви у обичним приликама, на које смо редовно свикли; стога није ни чудо, што често пута и не можемо са њима никако да вежемо ма какву становиту представу, јер иду у бесконачност. По нашем обичном схватању, без мало, те не бисмо рекли, да сунце и његов положај у васиони већ обележавају нешто најудаљеније, нешто последње, управо међу небеска твòрêња.

Колико смо пута посматрали онај ситни прах, што постаје од најситнијих делова малених тела, помишљајући на његово

лако пливање и нечујно тарење у сунчаним зрацима. Па тек што би минула она оштра светлост сунчевих зракова и њих би одмах нестало испред наших очију, као да их прогута недогледна област нашега чула вида. И онда, кад у светлости видимо такав развејани прах, ипак не можемо да запазимо облик у овпх ситних тела, не можемо никад рећи, да ли су округла или ћошкаста; и ако их под прстима непрекидно притискујемо у огромним масама, не осећамо никакав физички отпор и не чине нам никакву сметњу, да уз њихов рој и гомилање испред наших очију читамо најситнији рукопис; ова нам се тела привидно чине, као да су без одређена облика, без сопствене тежине, — управо као нека „безтелесна“ или нематеријална тела, која, зар, као таква могу се замишљати на крајној међи материјална твòрêња.

Након таква размишљања бацићемо сада поглед на астрономију и науку о атомима.

Наше сунце, тај урнек материјалне величине, тај импозантни колос наше системе светова — у самој ствари такво је козмичко тело, као што су и милиуни других у непрегледну васионском простору. Централна тачка наше сунчане области у самој ствари изгледа, као неки незнатан кỳт у ма какву запећку огромна козмоса. Човек, који је тако дуго и тако јогунасто заступао хомоцентрички систем у васиони, замишљајући себе сâма као средсредну и полазну тачку у васионску твòрêњу, који је морао потад да напусти и геоцентрички поглед на ово питање, јер по његову ранијем мишљењу, земља је била центар свуколикој васиони, — тај управо горди човек увидео је, напоследак, да је његово колосално и јединствено сунце једва толико у васионскоме простору, колика је и каква је људска индивидуа у овој непрегледној вреви и насељености земљиних становникâ те расе.

Онај ситни прах, што нам, овда онда, на осунчану ваздуху, прелеће испред óчију тихо и лако, који једва запажамо на крајњој међи својега догледа како се развејава и тиска, изгледа под микроскопом као нека огромна гомила крупних тела, састављених из разноврсних материја органска и неорганска порекла. Кад бисмо свако од ових посамитих тела једно од другог одвојили и неко од њих и даље згодно уситнили у његове најмање делове, који су такве незнатне величине, да потад небисмо могли ни замислити да ћемо их моћи угледати ни кроз

најјачи микроскоп, — најновија открића ипак нас утврђују, да су и такви најмањи делићи састављени из врло многих оделитих облика материје, да свако од њих преставља за се неки универзум, засебни свет у материјалној природи.

Само један летимичан поглед на ноћно звездано небо открива нам огроман рој непребројних звезда. Све што у томе простору видимо, изузев неколико планета нашега сунчаног система и њихових пратилица, трабаната, — све друго су сунца и то сунца других удаљенијих васионских светова. Већем броју оних звезда, што их видимо голим оком, тачно знамо путе и законе њихова кретања. Најпоузданијом тачношћу знамо, које и какве путеве прелазе и на коме ће се месту када затећи након неколико одређених данâ, минутâ и секунадâ. Па уз све то, ипак су се такви непрегледни путеви, како по њиховој огромној дужини тако и необичној удаљености, на којима се непрекидно крећу та козмичка тела, могли запазити и посматрати са површине наше малене планете. Ако н. пр. речемо, да се планета Сириус креће тако и тако, значи да само њен пут, који она учини према земљину путу или, највише, према одређеној тачци прелази наш сунчани систем.

Па шта би се, токорс, противило и такву мишљењу, да у заједници са свима оним познатим звездама џиновским кретањем непрекидно прелетамо у одређеноме правцу или у некоме затвореном елиптичном путу кроз бескрајни васионски простор? Шта бисмо, такође, могли изнети против такве замисли или тврђења, да тај укупни звездани свет, тај џиновски рој, представљен у милиунима милиуна сунаца и милијарде пратилица, укупно узети, понова представљају цигло један козмички свет, каквих има безбројно у васионскоме простору, и да се такав хиперсистем循 становито находи у некоме заједничком путовању кроз тај бескрајни простор, свакад упућен даљем одмицању или да кружи около некога централног сунца, чија би област, дакле, запремала опет тако многе хиперсистеме, као што су сунца нашег звезданог неба? За ову хипотезу, од како је већ инагурисана у астрономској науци, нема никаква противна тврђења, не зато, што би она била посве исправна, него што нашем органу вида, нашем оку, недостаје она Архимедова тачка, коју земљин пут не прелези, не додирује, која је, дакле, према васионскоме простору одиста усамљена или како бисмо друкше рекли — у мирну стању.

Но, као што видимо из предњег објашњења, мисленим спекулацијама и закључцима широм је, дакле, отворено поље да усвоје још неки бескрајни број централних сунаца, од којих би свако напосе било уоквирено неким огромно великим бројем хиперсистема, од којих би опет сваки напосе садржао безбројне сунчане системе. Такво мишљење било би допуштено или би, зар, могло опстати већ и по томе, што знамо, да је васионски простор одиста безкрајан, и не би га могла испунити још много већа нагомиланост таких комплекса материјалних светова, па да и поврх тога ипак преостане безкрајно велики простор, у коме би се могао слободно кретати сваки посамити део таквих материјалних или козмичких јединица. Али већ и цигло једно централно сунце находи се тако далеко изнад домашаја наше моћи схватања, да у томе питању треба да прихватимо сваку помисао на њих као неку крајну међу нашему маштању.

Такву замислу приближна је за сада горња међа васионска твдрêња.

Сада је на реду да пређемо са познавања бескрајно великих тела или козмичких светова у васиони на област неизмерно малих тела, шчо чине укупну масу материјалне природе, дакле, и оне непрегледне и безкрајне васионе.

Кад бисмо онај ситни прах, о коме напред бесмо говорили да онако јатомице и незапажно плива у ваздуху, или ма какво томе слично тело, све више и више уситњавали неким усавршеним оруђем, не бисмо у такву поступању никада могли дотерати поврх неке одређене крајне међе. Изгледа, да појединн делићи таквих тела немају више оне исте особине, као што су биле у првобитну телу, кад бисмо их добили испод неке одређене величине или крупноће. На томе смо путу, дакле, дотерали до посамита облика градива материје. Такву грâђу наука је назвала молекилима материјалних тела и отуда поуздано знамо, да су попут разноврсна наслагања ових молекила постала сва позната тела, чврста, течна и гасовита. Али, и поврх тога, ипак непознајемо сваки појединн молеким, јер се находи далеко иза оне међе мерљивости, каквом располажемо у данашњој науци. Ако узмемо у пример атмосферски ваздух, могли бисмо рећи, да дужина пречника његове молекиле износи отприлике три десетомилиунита дела милиметра. Тај број могао је бити тачно одређен само попут читаве поворке строго научних закључака и поставака.

Али, као што уопште знамо, ваздух још и није никакво хомогено тело, него је, као и друга смеша, састављен из прилично значајна броја разних материја, као што су кисеоник, водоник, азот, угљен-диоксид, хелиум, криптон, неон и ксенон. Па како је сваки молекил атмосферска ваздуха још управо тако уграђен, да показује све особине ваздухове, — у такву запремински необично маломе телашцу морају се находити и сви они саставни делови, који само у таквој укупности или заједници чине ваздух оним, што је он одиста и у својој природи, дакле, у његовој материјалној и физичкој самосвојности. Ови оделити састојци молекиле названи су потад атмима. Њихова безкрајна сићушност сматрала се доскора у науци као последња или завршна дељивост, и стога је изгледала посве искључена, те су се зато и ови атоми телâ сматрали или замишљали као најуситњенији део материје, из које је постао васионски свет.

Но данас већ и то знамо, да је и тај замишљени најмањи део материје, тај атом, неко компликовано, сложено тело. Најновија електричка теорија већ нас је и на то присилила, да признамо фактичну присутност посамитих делова атома.

Стога ћемо овде изнети, како данас наука стоји у томе необично значајном питању.

Кад бисмо кроз неку стаклену цев, у којој би ваздух био донекле проређен, пустили електричну струју, обичне јачине Волтâ, онда ће електроде, које су биле дотле у вези са негативним полом дотична извора струје, изашиљати катоде праволинејних зракова, оне т. зв. катодне зраке. Овде ћемо се, зар, запитати: Шта је управо тај катодни зрак? На то би био прост одговор: Свакако да није никаква обична струја, јер она одиста иде, као што знамо, свакад по најкраћему путу од позитивна ка негативну полу, док катодни зрак, у таквој евакуисаној цеви, свакад пројури тачно једним правцем, и ако је онај други пол, дакле, анода намештена ма куда на другој страни помен. стаклене цеви. Овај необични зрак није никаква светлост, јер га свакад можемо скренути у другу страну, помоћу магнетске плоче, он тако исто није ни некакво таласање етара, јер ако би такав катодни зрак наишао на своме путу на неко чврсто тело, не би могао кроза њ продрети. Помимо стаклених дуварева евакуисане цеви не може се никако ни запазити неко катодно зрачење. Остаје, дакле, још цигло толико до правилна схватања, да се од катода упућују најфиније материјалне честице, и да

су управо ове честице наелектрисане негативно, као што се то може и најлакше утврдити уметно изведеним огледима.

Такве малене честице телâ назвали су електро-физичари **електронима**. Они лете необично великом брзином, однрилике 100.000 километара у секунди, полазећи од једне катоде другоме крају, и камо оне, уз страхобну праску, рупе у неку страну стаклена дувара, ретко ће када произвести етарска таласања. То су управо т. зв. **Рентгенови зраци**.

Да бисмо негативно наелектрисане електроне одржали у некој вези у унутрашњем склопу атома, чији су саставни делови у самој ствари, морала би се ма куда находити и нека одговарајућа позитивна електрична снага. И у самој ствари показује се, да од катода, кад бисмо пробушили њену плочу у неколико узаних каналића, у позадини ове избијале би позитивно наелектрисане честице у т. зв. **каналским зрацима**. Брзина ових зракова свакако је много незнатнија, него што је у катодних зракова тако, да морамо помишљати, да су они позитивно наелектрисани атомски делићи много већи од електрона.

По томе објашњењу могли бисмо, дакле, узети, **да се у свакоме атому находи по једно позитивно наелектрисано мезграно зрно, около којега непрекидно круже негативни електрони.** Према томе можемо поуздано веровати, да је, и у наточ безкрајној сићушности некога атома, његова запремина ипак још толико пространа, да у њој сваки находећи се електрон, ма да их таквих може бити на броју у више хиљада, находе толико слободна простора своме кретању, да може слободно учинити круг около мезграна зрнца, чији пречник, наспрам електронова пречника, стоји у истој размери, као одприлике пречник наше земље према пречнику њене путање около сунца.

Из таква поређења можемо најправилније стећи појам, ма и апстрактне замисли, колико је мајушан електрон!

На овој тачци засада управо и лежи она **доња**, крајна **међа** твòрêња. —

Из овога, дакле, видимо, да у такву несхватљиво малу атому, у коме слободно круже хиљаде хиљада електрона, имамо онакву исту представу, као што је и она у бескрајноме васионском простору, кроз који непрекидно брује безбројни сунчани системи. Безкрајно велико и безкрајно мало — а посреди

тога човек, бистра ума и широка погледа, које му помаже да тако брзо успева у схватању како онога што се дешава у горњој међи безкрајна васионска творења тако и овога доле, што је на међи његове непосредне околине. Истина, човек је у овоме познавању редовно морао бити упућен на хипотезе и спекулације или сва могућа комбиновања и уопштавања, али зрак његова разума ипак продире понајлак од једне међе до друге, док, напоследак, не доспе до места, које мора за њ остати затворено и неприступачно — на вечна времена и за све потомство његове расе.

Јов. Бадемлијић.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Велимир Ј. Рајић: — **Песме и Проза**. Београд, 1908 Нова Штампарија „Давидовић“, страна 77, 8° цена 1 динар.

Рајић припада колу наших млађих песника, и међу њима има своје одређено место; али он се одваја од њих и стоји готово усамљен: он је песимиста по природи својој, а не по уверењу, ни из дугог времена. Зато у његовим песмама нећете наћи масу тужних речи и израза, којима би хтео да се оцрта извештачени бол, а још мање крокодилских суза; али уместо тога осетићете и сами онај јад који га од колевке прати и чини му живот црним и мрским. Читајући његове песме пренећете се, заједно са њим, у земљу туге и вечитог плача, где осим смрти нема другог цвећа.

Оно што чини праву вредност ове скромно опремљене књиге, јесте она интимност која се огледа на свакој њезиној страници, и она субјективност која се провлачи кроз све песме и прозу његову.

Арвер је написао свега два сонета и она су га преживела и учинила чувеним и обезбедила му место у антологији француских песника, а Рајић да није написао ни једну више песму, сем „Завета“ и песме „На дан њеног венчања“, довољно би било па да му признамо да је песник.

То — што његове песме не носе на себи обележје оштечовечанског бола и душевне беде, него су махом огледало једног искренога срца, у коме читате све патње и сав несрећни живот једног у истини несрећног човека, — не значи да оне губе своју вредност. Напротив та црта његове поезије још више потенцира нашу интимност и чини нас осетљивијим и приступачнијим да

разумемо и осетимо оно што и писац њихов, оних тренутака када их је писао. Оне покрећу, дирају ону жицу меланхолије и сентименталности, што се налази код нас свију, а која само онда даде живота од себе, када их додирне неко осећање слично нашем, нешто што смо и сами доживели и преко чега је време покушало бацити вео заборава.

И поред тога што су готово све испеване у сонетској форми опет су пријатне за читање, нису натегнуте, имају доста добру технику. Нађе се где где и неправилности у ритму и незгодних или чешће употребљаваних сликова, али ипак све то не мења утисак који чини ова тужна књига.

Колику кулминацију достиже његов бол најбоље нам сведочи песма: „Завет“, у којој тужно узвикује:

— Немојте ми руке прекрштати,
Јер ми живом беху савезане.
— — — — — — — — — — — —
Немојте ме у цркву носити,
Јер кад год сам у Бога молио
— — — — — — — — — — — —
Он се свагда молби оглушио.
— — — — — — — — — — — —
Чело главе крст ми не стављајте
Јер сам био распет за живота.
— — — — — — — — — — — —
Кад је цео живот пелен био
Нашто ће ми мртвоме босиљак?
Кад је живот препун трња био
Нашто ће ми после смрти ружа?

А шта је, по његову мишљењу, за њега песма, то вам најбоље казује „Моја Песма“, а нарочито њезин завршетак:

— Тихо, безгласно, немо оплакују ми струне
Скрхане лепе снове;
Са очајне ми душе крупне се сузе круне, —
И то се песмом зове....

Наду на бољи и веселији живот убила је његова црна бољка, његово „зло“, и он у безграничној тузи својој, у песми „Зашто?“ пева:

— Што вечно туга, и јад, и бол расте? —
Што песма моја, тужна писка ласте
Без гнезда, вечно да Бога призива?
Што вечно да сам бекрија а трезан?

Што вечно да сам слободан а везан?
Што да сам мртав сред живота жива?

Видећи да га ни људи ни Бог не разумеју и да му не могу или неће да помогну вели:

— .....Моју веру у старом облику
Растргоше јади, као дивље звери,
У души је спомен ишчез'о о вери
— — — — — — — — — — —
О, давно је, давно моја вера мртва!

Увиђа да се мора одрећи брачних радости и дужности, и будан снива:

.... мало, тихо место
Ту мала кућа....
.... старинскога кроја
— — — — — — — — — — — —
На трави ... седим
.... покрај мене моја
... драга ... међ нама...
Наше дете... цупка,
Час тату свога за бркове чупка,
Час сочну траву: бере мами цвеће:

Па онда свестан да ништа од тога не може бити нариче:

..... „То је слика дома
Што никад, никад, никад бити неће!“

У тренуцима када стане размишљати о себи и о љубави која га никад није усрећила, он пева:

— О, зар је грешно волети, млад бити?
Нашто је, овда, Бог створ̑о човека
И варао га да га срећа чека, —
Кад с̑ам му кида најдивније нити?!
— — — — — — — — — — — — —
А, можда, Бог је, преко њега, хтео.
Да себе слави.
— — — — — — — — — — — — —
И у тој слави, што човека прати,
Бог заборавља утехе му дати: —
Бог, можда, не зна да то њега боли...

Међу најлепше песме његове долази песма: „На дан њеног венчања.“

То је опроштај са оном коју је волео, којој он жалосно довикује:

И срушише се лепи снови моји
— — — — — — — — — — — —
Крај тебе други пред олтаром стоји
— — — — — — — — — — — —
И свршено је! Ти си сада жена
— — — — — — — — — — — —
Ја нећу клети ни њега ни тебе,
Ни горку судбу што сам тебе срео;
Ја нећу клети чак ни самог себе, —
Јер ја бих тиме своју љубав клео
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —
Да Бог дâ сунце среће да ти сија!
Све што год почнеш, свршила у срећи!
Са твоје среће бићу срећан и ја.
И сваког дана ја ћу да се молим,
Кад звоно верне у цркву позива.
Ја нисам знао да тако волим —
Проста ти била моја љубав жива!
Чуј, Боже — — — — — — — —
Сва патња што си писô њој, кô жени,
Нек' мимоиђе њу, и нека падне
На онај део што је писан мени!
Услиши ову молитву, о Боже!
И душа ће ми мирно да почива
— — — — — — — — — — — —
И онда, када дође оно доба
У ком ће земља тело да ми скрива,
Чућеш и опет, са дна мога гроба:
Проста ти била моја љубав жива!

Оно што је местимице било нејасно у његовим песмама објаснила је проза, која је исто тако интимна историја његова бедног живота.

И када будете склопили ову књигу бола и плача, и створите себи слику онога који ју је исписао крвљу свога срца, ви ћете тек тада потпуно разумети оне његове речи:

— „Ја немам ништа до гробова и болова својих, и болове своје посвећујем гробовима својим...“

С. Д. Петровић.

БЕЛЕШКЕ

Историја Српскога Народа. — Др. Станоје Станојевић и Лука Зринић написали су „Историју српскога народа за средње школе“ (Прва књига, Београд, нова штампарија „Давидовић“, стр. 120., цена 1,50 дин. — Штампа се као рукопис). Ова је историја израђена по историји српскога народа коју је написао сам др. Ст. Станојевић и која је пре два месеца отштампана. У овој првој књизи говори се о прошлости српскога народа до потпуне пропасти српских држава средњега века — до краја петнаестога века. У „Напомени“ Л. Зринић објашњава побуде писању ове историје и даје упуства како треба предавати историју у средњој школи. Према тим напоменама излагање је у овој књизи подељено на лекције и на мање одељке. Лекције су обележене римским, а одељци арапским цифрама, а лекција свега има 28. На крају је у три лекције изложена култура српскога народа: државни и друштвени живот; вера просвета и уметност; трговина, саобраћај и рударство.

Не можемо на овоме месту опширно говорити о вредности ове књиге као књиге о прошлости нашега народа и као уџбеника за средњу школу; јер би о томе требало много говорити. Нека нам је допуштено само ово напоменути. Ова је књига рађена по споменутој историји српскога од Ст. Станојевића, у којој су главна садржина размишљање и погледи о појединим догађајима и у опште, а број је тих догађаја и сувише мали. Све је то ушло и у ову историју а број историских факата повећан је врло мало. Кад научна критика узме да претреса тачност размишљања и погледа Станојевићевих, она ће свакојако утврдити да су многа сумњива па и погрешна. Међутим ученицима треба показати верну слику народне прошлости. То је прва незгодна страна ове књиге. Затим историју Станојевићеву могу читати и разумети у главном само они који иначе знају приличан број историских факата и који располажу са више знања о друштву и држави него ученици нижих разреда средњих школа, те стога ту и могу поднети многе речи и термини који су за ђаке неразумљиви. У главном све те речи и термини ушли су и у ову историју, те ће наставнику и сувише времена отићи док их ученицима објасни. Сваки ће наставник знати како је мучно објаснити ученицима трећега разреда тачно значење речи: култура, романизам, јелинизам и многих других. Ова је друга незгодна страна ове књиге. Трећа је незгодна страна ове књиге што су понеке обележене лекције и

сувише опширне, а међутим је у њима факата врло мало. Тако на пр. лекција о Стевану Немањи износи пуних 9 страна. Да се то само прочита, потребно је 20 минута, а ђаку да је научи потребно је најмање два сата. То је врло незгодна ствар са методског гледишта. А таких лекција има неколико.

Али пошто се ова књига штампа као рукопис, дакле још није сасвим свршено дело, надамо се да ће писци увидети да су наведене незгодне стране збиља незгодне стране и да ће их отклонити. Нарочито би било потребно да се изостави или сасвим скрати све оно што се говори о историји српских земаља пре доласка Срба — да се унесе само оно што је доиста утицало на познији развитак друштвених и културних прилика у Срба; да се изоставе сва она размишљања о појединим догађајима, а да се место тога унесе више факата и да се и понеки догађаји опишу опширније. На пример требало би ђацима више рећи о победи Немањиној на Пантину, о велбушкој и косовској битки. Зашто би се прешло муком преко причања св. Саве о смрти Немањиној, кад је несумњиво да би то ученике веома занимало; па и причање Кантакузеново о његову састанку са царем Душаном такође требало би мало опширније навести, и т. д. Најзад да се у причање унесу само оне речи и термини које ученик лако и сам може разумети, или које му се могу лакше објаснити. Оно одмеравање лекција такође није потребно, то треба оставити наставнику да он сам подешава према приликама и времену које му стоји на расположењу.

Пророчке књиге старог завета. — Лекције из Св. Писма за VI разред Богословије Св. Саве, од Протосинђела Доментијана. — У овој књизи писац је на један згодан и прегледан начин изнео све пророчке књиге Старог Завета и тиме пружио ученицима Богословије Светога Саве одличан уџбеник при изучавању старозаветних пророчних књига. Дело заслужује сваку пажњу и похвалу, што уосталом није ништа чудно, кад се зна, да је она изашла из пера једног вредног и савесног радника на пољу наше занемарене духовне књижевности. Г. Доментијан је добро учинио, што је испод свога предговора ставио датум, по коме можемо знати, да је књига изашла из штампе 1908 године; јер то на насловном листу, јамачно погрешком штампаревом, није означено, као што се обично чини.

Одлуке опште седнице Касационог Суда, прва књига: начелне одлуке опште седнице од 1868—1908 год., средио Гојко Никетић стр. 283, 8⁰, цена 4 динара.

Овом књигом Никетић наставља посао, који је радио Ст. Максимовић. У овој су књизи изнете само одлуке донете на основу т. 1. и 2. § 16. закона о устројству Касационог Суда. Остале одлуке заузеће следеће књиге, за које је желети да изађу што пре. Професор Перић обећао је да напише предговор, али како уверава скупљач, тај ће предговор изаћи уз другу књигу.

Познавање правне јуриспруденције апсолутна је потреба не само за правнике практичаре већ и за теоретичаре. По томе појава овакве збирке претставља велики добитак за нашу правну литературу и мора бити добро примљена међу нашим правницима.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 49. НОВЕМБАР, 1908. ГОДИНЕ СВЕСКА 2.

*
* *

1.

Поздрави нас с поља јесен
Хуком ветра, пљуском кише
И играњем лишћа жута.
Песма нам је прекинута,
Говорили нисмо више.

—

Из даљине назире се
Да се румен зорин буди;
Али нигде топла зрака.
Ал' је зора пуна мрака!
Ал' су срца пуна студи!

—

Кад видесмо после небо
Где се сунце споро пење,
У то доба мртвих ружа
Само небо наду пружа,
Небо није још јесење.

—

2.

Опет сам те угледао
Кад се твоја младост гаси:
У срцу ти јад и мора,
На челу ти прва бора,
У коси ти седе власи.

—

Ал' кад поглед твој осетих,
Одбеже ми хладна јава,
Врати ми се летње доба,
Угледах ти ока оба
Ко јулско небо плава.

Вл. Станимировић.

ТУЂИНЦИ О СРБИЈИ И СРПСТВУ

— СВРШЕТАК —

„За време овога мог бављења у Бечу имао сам врло значајан и занимљив разговор с једним господином који заузима висок положај у Галицији. Од једном ми је и без размишљања изјавио:

— Аустрија не може улазити у рат. Она се боји Немачке, и она би само тако смела заратити против Русије с поузданошћу да рат води à outrance, и да је уништи. Русијуваља пребацити преко Дњепра. Онда ви имате да образујете савез мањих држава противан Русији и под чијом вам драго заштитом — само да не буде руска. Где се њен утицај јави, све постаје руским. Напоменуо сам му да се нешто мора учинити како би се задобио савез Аустрије.

— Не за почетак, одвратио ми је. Дођите нам с готовим савезом закљученим између Инглеске, Италије и Француске, и донесите новца, и онда ћемо ми, у стању да се испрсимо према Пруској и да уништимо Русију, бити с вама. Ми имамо величанствену војску која је сада на своме врхунцу. Такву је вреди имати. Али ми немамо новаца, и ове нам морате наћи ви.

— Претпоставите да ми задобијемо Италију, Турску и Грчку, рекао сам му ја. Би ли то било довољно да вас намами к нама? Француска је у многом погледу као и Аустрија: она не би желела улазити у какав савез пре него би била потпуно уверена у његов успех.

— То би можда ишло.

— Зар се Пољска не би могла побунити против Русије? — упитао сам га.

— Одговор је као и за Француску: ако би се побуни утврдио одређен циљ и изглед на успех. У толико махова већ Пољска се бунила и била угушивана. Пољаци су готови да опет иду напред; али им се за то мора показати плод њихо-

них напора. Решење Источног Питања имало би донети собом васкрс Пољске. Ово би опет неизбежно повукло за собом непријатељство Немачке. Пре него би васкрсла, Пољска би имала бити присаједињена Аустрији, чији су пољски поданици потпуно срећни.

— Држите ли да тајна друштва у Русији представљају озбиљну опасност за владу?

— Огромну. Нихилизам је отворен непријатељ западне образованости. Он је противник закона, брака, власштине, чак и самога бића државе, и он проповеда рат против образованости. Сви су средњи редови у Русији запојени нихилизмом. Војни министар, ђенерал Миљутин је нихилист, а нихилист је био и Кнез Черкаски.

— На тај начин ће нихилизам ићи раме уз раме с Панславизмом, напоменуо сам му ја.

— То је једно те исто. Оно што је Панславизам изван Русије, то је Панрусизам у Русији и нихилизам у Панрусизму. То није друго већ рат руског варваризма против јевропске образованости. И ја држим да ће ово осећање нагнати Русију да што пре угази опет у рат.

— Шта мислите о предлозима за повлачење наших ратних бродова и руских трупа?

— Они су просто детињски, био је његов одговор. Како ћете нагнати Турску и ослонити се на њу да вам поврати исти положај, ако би споразум пропао?

— А какво је расположење у вашој војсци?

— У том погледу можете бити потпуно мирни. Војска ће бити потпуно одана. Једина бојазан долази од русофилских тежња извесних виших редова. Али ни то није од великог значаја Придружите нам се ви с Француском и Италијом, и дајте нам нешто новаца, и ми ћемо успешно ратовати против Русије и потиснути је у Азију.

„После овога сам се састао с Хофманом, начелником одељења за штампу. Он ме је упитао да ли Лорд Биконсфилд жели мир, или он сматра да је равнотежа у Средоземном мору у толикој мери поремећена да се може васпоставити само ратом. Одговорио сам му да сам ја независан присталица владе; али да као такав нисам посвећен у њене тајне нити могу говорити у њено име, да ипак знам да је жеља да се одржи мир, ако би Русија хтела учинити разложне уступке. Ипак се има раз-

лога бојазни да је рат неизбежан. Хофман ми је изјавио да је жеља грофа Андрашија да се састане конгрес. Лорд Биконсфилд је одбио формулу која је предложена из Берлина и примљена у Петрограду, и кнез Бизмарк гледа сад да нађе нову. Он је уверен, да је стање у Русији данас тако неповољно, да она неизбежно мора желети мир. Њена војска у Турској не може предузети нов рат, а остале њене силе су у велико заузете Пољском и чувањем границе према Аустрији. Ако би се дошло до конгреса, Русија би на њему била принуђена да попушта на свима пољима. Погледе и тежње Енглеске потпомагале би Аустрија, Француска и Италија, па можда и Пруска. Лорд Биконсфилд и лорд Солзбури показали су се врло умерени у погледу Азије, али у погледу Азијског Питања Аустрија би била с Енглеском, ако би јој ми припомогли да јој се даду Босна и Херцеговина, што је за њу била потреба, пошто јој отуда данас прети озбиљна опасност, која изискује интервенисање војске.

„Питао сам га, шта ће Русија учинити с Бугарском, и одговор је био: све што ми будемо желели. Енглеска је признала, да се стара Турска не може повратити, и да се хришћанском становништву мора дати самоуправа. Бугарска би према томе имала да се подели у две покрајине са самосталним управницима, а уз то би ваљало исправити границе Грчке, како би се Грци задовољили. Ја сам га тада упитао за мишљење с обзиром на Суецки прокоп, на што ми је одговорио да су у том погледу интереси Аустрије и Енглеске истоветни.

— Претпоставимо ипак да се рат не узмогне отклонити, можемо ли ми на тај случај рачунати на Аустрију као на савезника?

— У овом тренутку не. Ако би рат плануо, ми морамо најпре бити на чисто с држањем Русије и Немачке у њему.

— На тај случај не стојимо ли ми пред овим положајем: ако би ви постали нашим савезником, то би било тек пошто се непријатељства отпочну? Ми се према томе не можемо користити вашим савезом у циљу отклањања сукоба. — Хофман ово није порицао. Додао је на то, да мађарски министри имају ту такође да кажу своју реч, јер се они не ограничавају на чување споразума већ утичу и на спољна питања; а пре него би ушли у рат, они морају водити рачуна и о својим финансијама које се налазе већ у тешком стању. На

то сам му ја исказао своје мишљење, по ком је Инглеска готова потпомоћи финансиски Аустрији на случај рата.

— То би било неопходно потребно, додао је он. Ми имамо 800.000 војника и 500 000 резервиста. Основица савеза с нама морала би бити јака финансијска потпора...

„Мој разговор с овим државником у велико ме је утврдио у мишљењу које сам већ био чуо, и по коме је он био у служби Пруске. Доцније сам разговарао с бароном Орцијем који је био Мађар. Он се бојао да се преговори не растегну због болести два канцелара. Он није био мишљења, да за Русију има опасности од њених тајних друштава, чија је разгранатост претеривана, нарочито узбуђеном маштом Пољака. Последњи су увек у завери, а где год сретнете три Пољака један од њих је извесно потказивач. Излишно би било нападати Русију побуном у Пољској, коју би Немачка угушила. — Гласови круже, да аустријска влада намерава посести изненада Босну и Херцеговину.

„Из Беча сам отишао у Пешту. На путу сам, у железничком возу нашао на грофа Алберта Апоњија, за кога сам имао једно препоручено писмо, и који је од тада постао један од најугледнијих мађарских политичара. Он је путовао с једним пријатељем, чије сам име заборавио. Обојица су били чланови мађарског парламента, и обојица конзервативци и одлучни противници Тисе и грофа Андрашија Ипак је њихово мишљење било, да би било опасно ићи даље од обарања Тисе, премда би добро било тим обарањем ослабити Андрашија. Мађарског председника министарства надали су се оборити на извесним детаљним питањима споразума. Њихов вођ био је Бито, али су се они бојали да на владу не дође Слави који је био у добрим односима с грофом Андрашијем. С обзиром на источно питање они су били противници Русије, али умерени. По њихову мишљењу тежња Андрашијева била је озакоњена конгресом заузећа Босне и Херцеговине, и да се његова политика сводила на јаче или слабије присаједињење ових покрајина, дошло до рата или не. И ако нису били противници слабијег присаједињења, они у њему нису гледали никакву нарочиту политику. — На источно питање гледао је гроф Апоњи као на преуређење целе Југоисточне Јевропе у противруском смислу. Он није могао претпоставити преображај турске царевине. Ова је имала две задаће: прву, управу над

потчињеним народима вршила је рђаво; другу да дејствује као војничка брана против руске најезде испунила је добро. При преуређењу управе у њеним покрајинама морала би се нарочита пажња обратити на то, да се образује и на том пољу слична одбрана против Русије. С обзиром на овај циљ дунавске тврђаве требало би да остану у турским рукама, и против навале Русије к Средоземном мору требало би образовати троструку одбрану, не допуштајући јој да пређе Прут, и утврђујући између ње и Средоземног мора Румунију, Дунав и балканске висове.

„У Мађарској сам нашао на велико одушевљење за политику лорда Биконсфилда. Говорећи о окружници лорда Солзбурија гроф Апоњи ми је изјавио да је она повратила дах Јевропи („elle a rendu le souffle à l' Europe“) а за лорда Биконсфилда је рекао да је он идол Мађара.

„Овде (у мађарском парламенту) као да у велико расте незадовољство према грофу Андрашију због његова колебања у источном питању. Неколики посланици су ми поновили, да данашња њихова влада личи на нашу пред одступање Лорда Дербија, и да не знају шта је томе узрок ни шта се ради. Маџари желе рат. Они се боје повраћања Бесарабије и утврђивања Русије у Бугарској, што би јој дало надзор над Дунавом. По њихову уверењу до рата је морало доћи а пре а после, а подесније тренутка од овога за њ неће бити. Русија је у велико ослабљена, док аустроугарска војска није никад била у бољем стању. Бојали су се да овако неће моћи дуго трајати због финансијских недаћа. По моме нахођењу Мађарска је очевидно јачи део у двојној монархији. Она је сложна и у својим делегацијама, док су аустриске биле растројене према народностима. . . .

„По подне сам отишао у Будим на утврђени састанак с Тисом, председником министарства. Из разговора с њим добио сам утисак, да су његови политички пријатељи јако забринути због Источног Питања. Они су знали да је народно расположење у Мађарској потпуно против Русије. Они су осећали као и народ, али се нису усуђивали давати израза својим осећајима због тешкоћа на немачкој (аустријској?) страни. И Тиса ме је питао о намерама инглеске владе с обзиром на рат. Као и до сад ја сам одговорио да се код нас жели мир; али да намеравамо извојевати оно што желимо од Русије, макар и по

цену рата. По његову мишљењу се утицај и снага нихилизма прецењује, и он држи да је у Русији бојазан од рата јача од страха од тајних друштава. Руси су много претрпели. Он их је сажаљевао као људе, али не као Русе. Он ме је уверавао на своју част као поштен човек а не као министар, да од лорда Дербија није под небом било лошије обавештеног човека, кад је веровао у издајство ког било рода аустриске војске. Изјавио сам му своју наду да ће Аустрија бити с нама ако загазимо у рат.

— Ја ћу вам отворено рећи своје мишљење, одговорио ми је он на то. Ни у ком случају ми не можемо примити Снастефански Уговор. Његово примање би значило потпуну абдикацију с наше стране. Али кад Инглеска жели да тај спор расправи мирним путем, ви можете мислити колика је таква жеља на нашој страни кад на ум узмете наше финансијске и друге тешке прилике. Пре но што би ушли у рат, ми морамо мобилисати нашу војску, а мобилисање обухвата и најскромнију породицу, и најмањи дућанчић. Ми не можемо примити Санстефански Уговор, али се ипак надамо да ће се одржати мир.

„Сутра-дан сам опет отишао у Народну Скупштину, где је на дневни ред стављена била интерпелација о заузећу Босне и Херцеговине, о коме се много говорило. Интерпелацији је претходила једна дуга беседа, и да је било времена отворила би се дуга препирка. Али је седница закључена тачно у два...

„Вратио сам се дома преко Берлина, где сам се састао с једним немачким државником, који ме је уверавао да ће Немачка остати при строгој неутралности, чак и на случај да Аустрија уђе у рат. Немачка жели мир, али неће улазити у распру два пријатеља — осим случаја да запрети опасност њеним властитим интересима.

III. Пабирци о људима и догађајима.

1. Одломак из једног извештаја ингл. посланика Х. Л. Булвера од 16/28 новембра из Цариграда. — „У Србији је нови кнез извесно обуставио многе од сплетака којима се служио његов отац, и показује расположење да живи у добрим односима с Турском, ако ова задовољи његову личну жудњу, која је за сад упућена на то да обезбеди наследство у својој традицији. Ипак је то човек

који у глави има велике тежње у вези не само с будућношћу Српскога Народа него и Угарске, и ако му недостају окретност и одлучност неопходне за велике намере, и које су потребније него што он сам сматра за саму управу и владање над његовим несталним немирним народом.

„Из Црне Горе добијамо разне извештаје; међу овима их има у којима се нови кнез представља као обазривији и с тежњом да с околним властима утврди боље односе. По другима опет он као да се оружа како би притекао у помоћ каквом покрету у Херцеговини. Мени изгледа као да се он приправља за заплете, али он то као да чини таквим начином, да му се с разлогом не може замерити. У ствари све што он чини или би желео да чини зависи од других у његову суседству.

„На грчкој граници се јављају такође силетке и пљачкаши; али на тој страни нема озбиљних повода за узнемирење. — Из извештаја наших консула из све Јевропске Турске могу се извести ови главни закључци: прво, да се свуда опажају интриге руске и грчке; друго, да су готово сва руска изношења претерана кад нису потпуно измишљена; треће, да се овим областима рђаво управља, али не у толикој мери у коликој се то представља, — уз то су за ову рђаву управу у истој мери криве злоупотребе грчких јепископа и хришћанских закупаца десетка колико и сами Турци; четврто, да су Турци довољно снажни да угуше сваки унутрашњи покрет против својих власти, и најпосле, да нема изгледа ни за какав озбиљнији покрет у овом смислу, ако не би био изазван агентима туђинских влада“.

Септембра 10/22 јављао је исти у једном извештају између осталога:

„Што се положаја Царевине тиче, она се поткопава са свих страна. У Србији се леже из одавна устанак, и може избити на површину сваког часа, а то би могло изазвати покрет у Бугарској, која је на прагу Цариграда“.

2. Б. Калај. — „Представник аустроугарски (у изасланству за уређење Источне Румелије на основу чл. XVIII Берлинског Уговора) био је Калај, који је заузимао неколике врло угледне положаје и био је врло добар научник словенски, пошто је основно изучио све словенске језике, старе и савремене, нарочито руски. Његово право име је Калај од Нађи-Кала, и друге титуле није имао, пошто је био потомак

једне прастаре мађарске породице из времена док још није било племићских титула. Он је био један од угледних чланова мађарскога парламента, и одлучно је подржавао у њему Андрашијеву спољну политику. У једно време био је аустриски дипломатски представник у Србији. Доцније је био именован заједничким аустријским министром финансија. . . Босна и Херцеговина предате су Аустрији и Угарској заједнички. И познија је управа ових покрајина била поверена њему. — Ја сам познавао Калаја већ по из одавна, и ако површно, и овде ћу навести један став о њему од Сер В. Вајта, тадашњег нашег посланика у Букурешту.

„Био сам врло срећан да чујем, да сте ви и Калај мој стари пријатељ радили заједнички тако добро. На велику несрећу Аустрије у царској служби нема много Калаја."

3. Рајнов. О окружном начелнику у Карлову у Ист. Румелији има овај занимљив податак.

„Рајнов је био човек од огромног утицаја, којим се поштено служио. Он је био образован у Бечу, где је живео известан низ година као трговац, и причао ми је да је год. 1869 ишао у Лондон да се састане с Мацинијем. Он је био републиканац, као што су по његову казивању и сви његови земљаци. Идеал његов била би савезна југословенска република под заштитом Аустрије или чак Југословенска Царевина под кућом Хабсбуршком. Уверавао ме је да су Бугари данас по стицају прилика под утицајем Русије, који су их ослободили од Турака."

4. Балканско Словенство. — „Имао сам врло занимљивих разговора с разним лицима, добро упознатим с Русијом и са свима словенским народима. Један од ових мојих зналаца уверавао ме је нарочито да Русија не жели да себи присаједини ове покрајине, које би већ по својој удаљености представљале за њу другу Пољску. Она би пре желела видети их слободне, под њеним вођењем и утицајем. И она пре припрема ово него њихово завојевање. — Калај се у многоме слагао с овим гледиштем, и признавао је одвратност Јужних Словена за какво било присаједињење, које се не би оснивало на превласти њихових односних области. Србија има Душанове, Бугарска Симеунове успомене. У то су се мешале и верске разлике: нпр. и Хрвати и Срби жуде за великом Ср-

бијом, али под различним погодбама. Етнографски узети становници данашње Србије, Црне Горе, Хрватске, Босне и Херцеговине исти су народ и говори исти језик, само што Хрвати као католици теже да Загреб буде средиште будуће Велике Србије, док Срби имају пред очима Велику Србију као православну земљу с Београдом на челу. Бугари који говоре засебан језик тежи за слободном Бугарском с Цариградом као престоницом. — Ови Словени се боје већма Аустрије него ли Русије. Они држе да би Аустрија хтела да их присаједини себи, док Русија то не жели већ због своје удаљености. Тежња је Русије да пре или после заузме Цариград. — Један од мојих известилаца је био мишљења да би се Русија бар за сад задовољила оснивањем Бугарске. Ова је на путу к Цариграду. Пошто је Србија удаљенија од овог пута, то је Русија изгубила за њу своје раније симпатије.

„Ја нисам мислио да је привrженост Бугара Русима трајне природе, већ је пре последица најновијих наклоности и користи. Бугарима је већ било криво што је Добруџа придата Румунији, пошто је сматрају за саставни део своје земље Без сумње је већина становништва ове покрајине бугарско. Осим тога Јужни Словени су по природи својој демократе, те и ако су у живој преписци с Московским Комитетом, они на другој страни одржавају везе и с Гарибалдиском Организацијом у Јевропи.“

5. Лорд Биконсфилд о Берлинском Уговору и о грофу Шувалову. — Лорд Биконсфилд писао је крајем октобра 1880 Серу Х. Друмонду Волфу поводом извесног претресања у инглеском Доњем Дому:

„Што се тиче Берлинског Уговора, то је предмет о коме сте ви потпуно надлежни да говорите. Мало их је који би за то били надлежнији. Али ви ћете ми допустити да речем, да његов велики ресултат као и циљ који се њиме желео постићи још никад није био истакнут. Као повеœренику који је преговарао на конгресу и радио на његову закључењу, за мене је било и сад је још немогуће да то објавим, јер ми никад нисмо били у рату с Русијом, и ако смо имали да преговарамо као да смо стварно били зараћени. То је особитост овога Конгреса, који је собом доносио да је положај инглеских представника на њему био потпуно другојачи од положаја њи-

ховиx претходника на Бечком Конгресу, где смо ми имали да изравнамо свој биланс с великим и отвореним противником.

„Поред задаће да за Турску издејствујемо решење које би она могла примити, наш је велики и главни циљ био да разбијемо Тројецарски Савез и да онемогућимо његово обнављање, и ја тврдим да никад није било дипломатског циља који је тако потпуно био постигнут као овај. То се истина не види нигде у записницима, и то је постигнуто једино личним утицајем како на Андрашија тако и на Бизмарка. . .

„Шувалов који је више истину говорио него што му је свет веровао, рекао ми је приликом потписа уговора: „Ето уредисмо Источно Питање за наредних двадесет и пет година.“

Салсо Мађоре, августа 1908. **Др. М. Р. Веснић**

ЧОВЕК КОГА ГУРАЈУ

(ПРИЧА О ЧОВЕКУ КОГА НЕ БИ ТРЕБАЛО НА ТАЈ НАЧИН ГУРАТИ.)

Враћао сам се са једног рибљег ручка, боље рећи са једне гурманске гозбе.

Био сам добро расположен, још непрестано у сласт размишљајући о божанствености аласке чорбе, о ненадмашности кечигиног паприкаша, о несравњивости шарана у процепу и о благости смедеревске тамњанике, али је то добро расположење било још врло далеко од стања у коме се и најскромнија отменост даје заборавити.

— Господине!... Господине, станите! — чух глас за собом.

Ја се обазрех и приметих да ми се приближује униформисано лице које сам мало-пре срео.

— Мене зовете?

— Јест, вас.

— А шта сте ради?

— Ви сте ме гурнули. Питам: зашто сте ме гурнули?

— Ја вас гурнуо?!

— Јест, ви мене гурнули!

— А кад то, молим вас?

— Мало-час, кад сте поред мене прошли.

— Извините, али то није истина. Срели се јесмо, то признајем, али смо се мимоишли на један добар метар растојања. Ето то је истина.

— Је л' те?

— Јест.

Униформисано лице ми се загледа у очи, сумњиво заврте главом и окрете ми леђа.

Ја продужих пут, али се више нисам са слашћу присе-

ћао ни аласке чорбе, ни кечигиног паприкаша, ни шарана у процепу, нити смедеревске тамњанике. Сад сам мислио искључиво о овом случају и о стварима и призорима до којих овакав случај врло лако може довести човека. Сад сам већ тачно знао слику нашег сусрета и нешто његове биографије. Знам да је ожењен човек и родитељ неколике деце; знам да је у невреме изашао из једне кафанице која најмање може одговарати титули његовог званичног положаја; знам да је, обилазећи једног просјака, приметно посрнуо у правцу к мени; знам да сам се томе не мало зачудио, итд. итд. Управо, знао сам све што ми је у томе тренутку требало знати.

— Господине!... Господине, станите! — опет чух онај малопређашњи глас иза својих леђа.

Окренем се. Оно исто униформисано лице приближавало ми се на исти начин.

— Шта сте ради, молим вас?!

— Још питате?!

— Питам, дабогме.

— Па ви сте мене гурнули! Питам: зашто сте ме гурнули?

— Господине, ми смо се о томе већ објаснили...

— Не!

— Како не, кад је то мало-пре било!

— Знам, знам, али оно није ништа; ви се мени нисте извинили...

— Па нисам имао за шта ни да вам се извиним. Наш сусрет био је на растојању од једног доброг метра, према чему је апсолутно искључена сумња да сам вас могао гурнути.

— Је л' те?

— Јест.

Униформисано лице ми се опет загледа у очи, сумњиво заврте главом и окрете ми леђа.

Ја продужих пут, али више нисам размишљао ни о рибљем ручку, ни о непријатности овога случаја. Уместо мисли имао сам само један осећај: жалио сам једну породицу, један позив и једну фамилијарним обзирима збуњену државу. И та ми се жалост појача подсећајем на једног бившег министра, који ми се извињавао што је моме кучету стао на ногу, и то у тренутку кад поред мене није било никог, па ни мога кучета.

— Господине! — јави ми се једна жена са тротоара — зове вас један господин.

И прстом указа правац иза мојих леђа.

Ја се обазрех. Са приличне даљине приближавало ми се оно исто униформисано лице и руком махало на мене да станем.

Мене обузе страх од скандала који предосетих као неминован

Једна кола прозврчаше поред мене. Ја притрчах кочијашу.

— Зауставите да се попнем!

— Извините — рече ми кочијаш — ово су мртвачка кола... Зар не видите да су мртвачка кола?!

И засмеја се човек.

Ја онда улетех у једну бакалницу.

— Извините, потребно ми је да се склоним у вашу авлију...

Пројурих кроз бакалницу, уђох у авлију и почех се обзирати за каквим било излазом, али излаза нигде.

У авлији праља простире веш, и ја се с њом упустих у разговор.

Мало после ето бакалина.

— Господине — рече ми он врло осорљивим гласом — то је којешта од вас да ми на врат баците пијаног човека! То је срамота и ја ћу вас обојицу сад предати жандарму!

Ја испричах бакалину сву своју невољу, и увидех да се човек стиша, па чак приметих и неко мало саучешће његово.

Онда ми он посаветова да прођем кроз берберницу која је била баш до његовог дућана, али да не кажем да ме је он туда упутио, јер је, вели, у крвној омрази са берберином.

Ја тако и учиних.

— Извините — рекох берберину — потребно ми је било да прођем кроз вашу радњу...

— Моја радња није улица!... Свињарија! — дрекну берберин и тресну ногом, при чему му чешаљ из косе испаде на патос.

Али сам се ја већ нашао на улици.

— Кад га кријете, значи да сте га ви наговорили да ме гурне! — чух како трешти глас оног униформисаног лица у бакалиновој радњи.

Ја онда нагох из све снаге напред, и у првој побочној улици изгубих се у маси света који је посматрао крваву тучу двојице пијаних таљигаша.

Сиромах бакалин!

*

Од тада прошло је прилично времена и ја сам овај случај био већ поготову и заборавио, и заборавио бих га сасвим, да случајно нисам био очевидац нечега сличног њему.

А та сличност састојала се у овоме.

Једног дана по подне, у једној доста живој улици, то исто униформисано лице, само сад у много старијем чину, стајало је са једном женом отменог изгледа у српској ношњи. Стоје тако једно према другом и разговарају, али сам ја још са приличног одстојања могао опазити да им разговор није био обичан разговор.

Кад им се приближих на једно десетак корака, чух госпођине речи, изговорене очајним тоном и пропраћене очајним гестом:

— Молим вас, разумите већ једном, да вас ја нисам гурнула! И како би то било да ја ма кога на улици гурнем, а камо ли још једно лице војног реда!

— Не, не, госпођо, ви сте мене гурнули — рече јој то униформисано лице — и то не случајно, већ намерно. Ја сам то узео за увреду, и категорички од вас захтевам да ми се извините.

Мени би жао јадне жене, али осетих да у мени оживе и страх од ранијег случаја.

— Господине! — очајно ме ослови до краја збуњена жена и маши се руком према мени, можда у намери да ме ухвати за рукав — помозите ми, ако сте човек! Овај господин ме напопастио и беди ме да сам га гурнула! . . . Има ли то смисла?!

И ако ми је срце налагало бегство, мушки понос ме заустави.

— Па лепо, госпођо — рекох ја — па извините се господину, кад само то захтева од вас . . .

— Али ја сам то већ учинила мало-пре! . . . Ово је већ четврти пут како ме господин сустиже и зановета о истој ствари! . . . Шта ми вреди да му се и сад извиним, и ако

нисам ни најмање крива, кад ме господин, по свој прилици, ипак неће оставити на миру?!... Ово је напаст!

Ја заустих да нешторечем у истом смислу, а баш у томе тренутку поред нас прође један достојанствени свештеник.

— Господине! —ослових ја тога свештеника, што учини да се он заустави — овде је један неспоразум, једна забуна, притом једна велика непријатност за ову госпођу... Ако сте истински свештеник, у шта немам разлога сумњати, онда је ред — —

И после тога не знадох шта даље да речем.

— Господине! — обрати му се и госпођа врло потресеним гласом — ја овде сасвим невино страдам!

Достојанствени свештеник одмери испитљивим погледом и униформисано лице и збуњену жену, и онда важним гласом рече:

— И ако сам члан конзисторије, ја брачне спорове не расправљам на улици.

— Али, господине! — очајним гласом повика несрећна жена — овај господин нити ми је муж, нити га у опште знам и познајем, а међутим ме беди да сам га гурнула!... Је ли то судбина сваке смерне удовице?!

— Е, то је онда друга ствар — рече свештеник, поглади се по бради и пријеђе опарниченим странама.

За мене тај тренутак би као поручен, те се, са обзиром на оно што сам раније лично претрпео, поклоних и журно продужих свој пут. (За извињење наведох случај да ми је дете на самрти, и ако деце немам.)

Шта је даље било, не знам, али сумњам да је и достојанствени свештеник у овој прилици могао проћи без велике главобоље и секирације.

Сиромах свештеник!

*

Сад, у ово последње време, чујем да је то исто униформисано лице почело бедити чак и трамваје да га гурају! Али му то ипак ништа не смета да у свечаним приликама и на званичним парадама окити своје јуначке груди са више од пола килограма разних ордена...

Чеда Поповић.

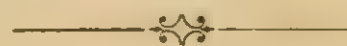

БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

— ГАБРИЈЕЛ АНОТО —

— СВРШЕТАК —

I.

Рат и прелиминари Конгреса.

II.

Напуштајући земљиште интереса, он предаје јавности нотификацију коју је учинио Русији, на име да свака конвенција, која би мењала уговоре париски (1856) и лондонски (1871), јесте јевропски акт и мора бити подвргнута силама. Декларација је учињена једновремено, у Петрограду, од лондонског и бечког кабинета. Што се тиче заузимања Цариграда, британска влада тражи да никаква руска сила не буде послата на полуострво Галипоље. Да би се подупрло то гледиште, енглеској флоти издата је наредба 25 јануара, да остави залив код Смирне да би ушла у Дарданеле и, осим ако не добије противну наредбу, да иде по том до Цариграда.

Два противника нашла су се један према другоме.

Цела је Јевропа узбуњена. Рат изгледа неизбежан. . .

За једно петнаест дана, владала је забуна и неред у духовима, који се још повећавао нередом у влади у Енглеској. У самоме кабинету неслога беше доспела до врхунца. Лорд Карнарвон већ беше оставио министарство, лорд Дерби беше поднео оставку на прву помисао о кретању ескадре. Јавно мњење било је неизвесно: после борбе Гледстона, са неком врстом стида потпомагана је влада одговорна за грозности у Бугарској. Аустро-Угарска је ишла прорачунатим корацима; Француска се уздржавала.

Погодбе примирја, потписане у Једрену на дан 31 јануара саопштене су Силама. Лајард, посланик Енглеске у Цариграду, чији је ауторитет био одсудан у тим важним приликама, критикује руске захтеве и изјављује својој влади да су они равни уништењу турске царевине у Јевропи.

Кнез Горчаков, одговарајући Аустрији, прима на себе да дискутује о миру пред Силама; Русија није више у времену Катарине II, када је полагала право на то да ствари Истока сама расправља са побеђеним; она и не мисли понављати оно што је Бизмарк, захваљујући њој, могао учинити 1877 године. Али би она желела просто „саопштити“ уговор, а не подвргнути га јевропским кабинетима. На ту тешкоћу окреће се сва расправа. Кнез Горчаков измислио је „фину фразу“ да би избегао прекоре са нешто претње лорда Дербија: „Нека се остане при томе, пише он, да се захтева слобода акције и слобода оцењивања“. Он не излази из тога круга[1].

Док су се преговори за примирје водили у главном стану, руска војска допунила је своју победу, продирала даље по целом полуострву; ишла је убрзаним маршевима; заузела је околину Цариграда, капију од Црнога Мора; прикучила се Босфору с једне стране, а Дарданелима с друге. Треба још само неколико дана, можда и неколико часова, па да турска царевина у Јевропи буде уништена освојењем њене престонице. Победа заноси победиоце преко граница њихових амбиција и њихове воље. Кад варош буде заузета, неће више бити у њиховој власти да је напусте. Да би одговорила на изашиљање руске ескадре, руска војска размести се по висовима изнад Цариграда, у Сан-Стефану.

Час који је откуцавао био је час кнеза Бизмарка. Из дубине својег драговољног изгнанства, између својих физичких болова и грозних бесаница, он га је грозничаво очекивао. Он га је предвидео. Он се за њ спремао. Јевропа беше у њега упрла погледе. Једини он могао је сада изговорити Quos ego.

Из својега уточишта и својег дугог ћутања изашао је са предлогом који га је уводио, као судију, на крајњи врх преговарања. Он је саветовао, одмах у почетку фебруара, да се заустави енглеска флота, у исто време кад буду обустављене руске операције: јер тако је добивао један тренутак застанка

[1] Неиздати Мемоари грофа Шувалова.

— у ћутању Јевропе, ослушкујући глас који би га отргао од узнемирености, проговорио је. Пред Рајхстагом изложио је шта види, шта мисли, шта хоће (19 фебруара). Иницијатива особито смела која, први пут можда, од дела дипломатског, ствара дело просвете и даје му превагу промишљене и прорачунате јавности. Тај чудни говор, дебата којој је тај исти говор крунисање, чине у целини један од најзначајнијих аката модерне историје, јер прокламују положај и улогу Немачке у Јевропи, јер, између проблема који узбуђују будућност, они утврђују положаје који дотле беху неизвесни. Обрт који ће узети, за дуги низ година, догађаји у свету, па и сам пораз Руса код Мугдена, као и далека утакмица између Енглеске и Немачке, ту имају свој заметак.

Тај говор „чудовишта" читао је са онолико узбуђености Гамбета: јер он је имао својег одјека и на унутрашњу и на спољашњу историју Француске Републике. На теразијама народа, све је однос и вредност. Француска са колонијалном политиком и руским савезом, са потребом у којој је био Бизмарк да бира и да се изјашњава 1878 године, морала се и сама изјаснити. Будућност Русије, Енглеске, Француске, свих великих сила била је одређена одлуком Немачке, донесене на том раскршћу Судбине.

Да, Немачка одлучује; и, да не би остало незнано, „немачка" теза развија се необично снажно и јасно, од парламентарног противника Бизмаркова, од „ђавољег адвоката", чија је противничка реч потребна да допуни мисао коју службена беседа претпоставља и подразумева. Виндхорст, одговарајући на легендарну фразу „о костима померанског војника", вели:

„Ја не налазим да су интереси Немачке тако сужени као што нам се вели у овом конфликту... Моје је мишљење да је реч, у томе источном питању, о великом питању, тако пуном последица за будућност: који од два елемента, **германски** или **словенски**, мора владати светом. (Узвици: — „То је и сувише истинито!")... Ми морамо схватити немачки интерес у његовој универсалности".

Беседа Виндхорста јесте „пангерманистичка" преко свега што се могло тада претпостављати, узевши ту и немачку интервенцију у Цариграду. Шта одговара кнез Бизмарк?

Пружа му се лепа партија: он се истиче као онај који умерава. Подсећа немачко јавно мњење на уздржљивост, на

осећај мере. Његова дивна снага, — у тај мах када, учвршћен од пре седам година у својим успесима, има на расположењу сва средства, — у томе је да разликује, у сред борбе и полемике, одговарајући противницима којих је било обилато у његову правцу, да разликује нпансе, да обележава границе, да утврђује ступњеве и тачности које ће му одржати његову властиту физиономију и оставити му сав ауторитет над људима и догађајима.

Велики државник, у тој великој и опширној беседи, пуној материјала и напрегнутој од уздржаване мисли, ствара ремек-дело парламентарне дипломатије; додирујући ствари ближе, а не откривајући се, он иде ка циљу, поступно, путем који је паметно подељен. Он се брине о будућности и отвара јој путове мудрим начином којим објашњава садашњост.

Један брзи експозе саопштава погодбе примирја, онако како су биле службено саопштене Силама: пространа Бугарска, скоро независна, састављена по размерима наглашеним цариградском конференцијом; независност Црне Горе, Србије и Румуније; реформе које уводе извесну врсту аутономије у Босни и Херцеговини; ратна накнада било у земљишту, било у новцу. Што се тиче питања о Мореузима, општа и неодређена обавеза у Турској:

„Његово Величанство Султан пристаће да се споразумева са Његовим Величанством царем Русије ради чувања права и интереса Русије у Мореузима на Босфору и Дарданелима“.

Погодбе које су изазвале онако велико узбуђење у Енглеској, канцелар прелази са гордом равнодушношћу. Немачка, у свему томе, има само један интерес: спречити сукоб у који би готово фатално била увучена и Аустро-Угарска. Чувати интересе Аустро-Угарске, то је мисао која ни за тренут не оставља дух говорников. „Алијанција трију царева“, овога пута са свим је отворено одбачена. Односи Немачке са Русијом, поузданији су, уверавало се, и вернији него икад; кнез Горчаков хваљен је надменошћу у којој се осећала капља страшне ироније. Односи између Немачке и Енглеске објашњени су у најфинији сортираним нпансама. Што се тиче улоге Немачке међу силама, — „она не може бити улога примиритељног или изборног судије, него, највише, улога посредника или поштеног куртијера који хоће да доведе стварно послове ка срећном свршетку“.

Све је тако ублажено, заслађено, обучено у ону облату и паметну припрему: то је одмерена беседа, коју ће енглески новинари оквалификовати одмах сутра дан као „развучену и магловиту“. У три маха, кнез Бизмарк је говорио; три пута он је увијао и развијао боре и наборе своје забуњиве аргументације, са шевордањима и уплетањима својих анегдота, својих афоризама, својих обичних бруталности; он је освојио и збунио своје слушаоце и Јевропу да би могао, на крају крајева, у сред те чудне и дубоке опширности у говору, уметнути фразу која пресеца чвор јевропске дебате, али не избегавајући опасност којој би та иста фраза изложила његову земљу.

Ево те фразе: „...Што год буде измењено у стипулацијама од 1856 године требаће, без сумње, да добије санкцију сила потписница...“ Тим простим речима, немачки канцелар враћа, јавно, пуну вредност стипулацијама Париског уговора, и потчињава, према томе вердикту Сила победе Русије.

„Господо, има у Русији знатних странака које не воле Немачку и које срећом нису на крмилу... Како би оне говориле својим земљацима, оне а можда и други људи, можда и други државници, који данас још нису наши јавни непријатељи?... Они би говорили: То је наш присни пријатељ, пријатељ од кога верујемо да можемо очекивати враћање за старе услуге; то је Немачка, апсолутно незаинтересована на Истоку која хоће да потегне иза наших леђа не мач него нож.“

Ти државници који „данас још нису наши јавни непријатељи“ (а те су речи подвучене у службеном тексту), који су то, ако не Горчаков, чије се цело дело уништава, странка панславистичка, једном речи, сви они Руси, који ће се, по сили избора, извршена у Берлину, између Русије и Аустро-Угарске, ускоро окренути ка француском савезу?

Бизмарк, дакле, излази на сусрет прекору. Он га ближе одређује сам собом, храбро, да би одговорио на њ, да би га одбио, да би га уклонио, ако је могућно, самом искреношћу. Али су ситуације јаче од умешности. Фраза која се позива на уговоре од 1856 године одлучила је. Виндхорст, живо на и силно побијан у облику, у ствари није мање одсудан пангерманац и анти-Словенин. Можда он не би тако поуздано руковао, „не мачем, него ножем“.

Русија је опоменута; али она више не може натраг. Она

је не само прихватила мисао о конференцији, него, покоравајући се можда и некаквој новој сугестији таштине Горчаковљеве, она се изјаснила радије за Конгрес. Конгрес ће се одржати у Немачкој и под председништвом кнеза Бизмарка. У његовим рукама биће карте.

Русија међу тим наставља своје тајне преговоре са Турском. преговоре који љуте Енглеску, навикнуту да све зна, а која је држата у непознавању и узнемирености због тога „подземног мира“, „subterranean peace“; преговори се завршише најзад, 3 марта, са прелиминарима у Сан-Стефану.

Тај уговор ближе одређује и још појачава познате погодбе примирја. Независна Црна Гора, утростручена, са два изласка на Јадранско Море; независна, и нешто повећана Србија; Румунија, тако исто независна, повећана Добруџом, али уступајући, у размену, Бесарабију Русији; моћна Бугарска, простирући се од Дунава до Тесалије, од Јегејскога до Црнога Мора, остављајући Турској, у Јевропи, само Цариград и Солун са незнатном територијом или без саобраћајне везе један са другим, осим мора; та Бугарска стављена, за дуго, са аутономним кнезом, под високу заштиту Русије; Русија, добивајући у Азији пристаниште Батум и знатне територије у Јерменској; повољне стипулације за хаџије и руске калуђере који би путовали по царевини; за Босну и Херцеговину, за Јерменску, за Крит, полу-аутономија са неком врстом права мешања Русије у унутрашње послове од онога што је остајало Турској; ратна накнада од 300 милиона рубаља, и, најпосле, у погледу Мореузина, једна клаузула која их отвара, за време мира као и за време рата, трговачким и неутралним руским лађама које би ишле ка руским пристаништима.

У више прилика, до душе, акт предвиђа интервенцију, санкцију или сарадњу сила, али увек о специјалним тачкама, а не о општем акту. Горчаков одмеравајући марљиво изразе у уговору, није напустио своју фразу: „о слободи акције и слободи оцене.“ Он попушта у облику, али се чврсто држи код суштине ствари. Акт су потписали у име Русије генерал Игњатијев (то име казује све) и Нелидов; у име Турске, Сафет-паша и Садулах-беј.

Публикован сутра дан после декларација кнеза Бизмарка, после уздржљивости Аустрије и после налога Енглеске, он је цео свет довео у безизлазан положај.

У Енглеској тргли су се. Могло се запазити како се ствара, на једанпут, један од оних покрета код којих се гнев спаја са хладнокрвношћу и којим народ енглески објављује да се одлучно „давати“, ако треба, и нападати из основа иза својих шефова. Таки покрети, спонтани и дисциплиновани у исти мах, рачунају се у најлепше појаве у историји и објашњавају величину Енглеске. Шта више, у њиховој драматској једнодушности, има и тактике и, како они веле, bluff-а. Пазите, ипак; јер партија се започиње озбиљно, и ићи ће се, по потреби, до краја. Лорд Биконсфилд наређује мобилизацију резерве. Индијске трупе шаљу се у Порт-Саид. Лорд Дерби, занесен бујицом, мора да остави кабинет (28 марта).

Заменио га је лорд Солзбери. Овај је у руци лорда Биконсфилда. Са више енергије и финоће, он је мање чврст можда и мање миран него лорд Дерби. Он више иде за струјом јавнога мишљења. Он пусти свој чувени циркулар од 1 априла који, у правом предосећању будућих догађаја, оцртава словенску авет на Балкану, не видећи немачку опасност. Лорд Солзбери и лорд Биконсфилд вратили су се у звездани круг Бизмарков, и то на дуже време.

Пред комбинацијом коју је тако дуго отклањао лорд Дерби: Енглеска, Аустро-Угарска, Немачка. — Русија је приморана да попушта. Али и за то је имала начина. Горчаков уступи стопу по стопу. Он преплави дипломатски свет својим циркуларима о којима лорд Биконсфилд, у својој беседи у Лондону, вели непристојно: „Било би тешко и за делфијског оракула да буде у исти мах мрачнији и свечанији.“

У тај мах, у свој јевропској штампи, дигла се повика противу Русије; фрапантан доказ да је снага која њиме управља у Енглеској. Телеграмима, журналима, полемиком, ствара се нека врста енглеске атмосфере, чији притисак мало по мало постаје неодољив. Свесно или несвесно, цео свет греде у истом правцу. Са Енглеском, партије које се развлаче, изгубљене су.

Остаје да се сазна, за Русију, на којој би страни за њу корисније било да падне, да ли поред Немачке, да ли поред Енглеске. Признати победу Бизмаркову, значило би одрећи се фантома „алијанције трију царева“, то јест уништити платформу руско-пруског споразума на којој се живело тако дуго, то јест забележити пораз врло мучан за таштину Горчаковљеву, који би у исти мах признао, да је преварен и потучен.

Боља је директна капитулација пред јавним непријатељем. Окренуше се дакле ка Енглеској.

Ево како су ствари стајале: Бизмарк је благо одржавао свој предлог „једновремене повучености.“ То је била, као што примећује један сведок, „докона стратегија.“[1] Како је лондонски кабинет захтевао целокупно саопштење уговора а Горчаков остајао код своје формуле, ишло се ка прекиду и можда би такву перспективу примили доста философски у Берлину. Тада гроф П. Шувалов, посланик Русије у Лондону, узе на себе, у једном разговору са грофом Солзберијем, да каже овоме да, по његову мишљењу, две Силе требале би да се споразумеју непосредно и да „ближе одреде оне делове уговора у Сан-Стефану који би се могли одржати, као и оне које би се могли изменити. Ако би се у томе могао постићи споразум, додаде посланик, нашли бисмо излаза из тегоба у које смо се заплели.“

Тај корак тежио је да одвоји Енглеску од концерта који се беше образовао против Русије, а нарочито да кнеза Бизмарка постави пред један fait accompli. Енглеска би узела руку, ако би усмено разговарала са послаником.

Лорд Солзбери размишљаше неколико тренутака, па одговори готово овим речима: „Ако станемо дискутовати о тим тачкама као што ви предлажете, то ће избити на јавност; а ми не бисмо желели улазити у преговоре с вама посебице, него у сагласности са другим Силама.“ Посланик обећа да ће преговори остати апсолутно тајни; ако испитивање које би предузели он и министар, буде изгледало повољно, он ће, сам лично, ићи да о томе извести Петроград. Лорд Биконсфилд упитан за савет, даде радо свој пристанак. Преговори су трајали недељу дана између министра и посланика. Они приправише тајну конвенцију која је била потписана 30 маја. Очито гроф Шувалов није могао ићи тако далеко без претходног овлашћења своје владе.

Опште црте сагласности биле су ове: Русија је пристајала да знатно смањи размере бугарске кнежевине; у самој ствари, напуштајући идеју о раскомадавању јевропске Турске, остављала је живот отоманској империји; на супрот томе, Енглеска више није имала ништа против словенског развијања у

[1] Неиздати мемоари грофа П. Шувалова. Том XLVII, од 1908. г.

Азији: на име, примала је заузеће поседије, од стране Русије, од Карса до пристаништа Батума. У осталом, Русија је целину уговора о миру подвргавала контроли Сила потписница Париского уговора. Затражиће се од кнеза Бизмарка да узме иницијативу за сазивање Конгреса, под овом формулом: „Свака од двеју сила, примајући Конгрес, изјављује, тим самим, да је готова дискутовати о свим тачкама уговора у Сан-Стефану.“

Гроф Шувалов, у својим Неиздатим успоменама, духовито критикује енглеско гледиште:

„Од самога почетка наших преговора, вели, запазио сам да је главни објектив Енглеске био раздвајање Бугарске на двоје, са балканском линијом остављеном Султану, да би се бранио противу наших будућих упада. Колико било да је изгледала озбиљна промена границе у Малој Азији и остављање Карса Русима, а нарочито Батума, балканско питање пшло је је пре свих других у очима британскога кабинета. То је била једна погрешка коју су чинили лорд Солзбери и лорд Биконсфилд. Било је очито да је раздвајање северне Бугарске од јужне могло бити само неприродно, чак и са одбраном Балкана у турским рукама, и сећам се да сам био предложио лорду Солзберију, кад је тражио називе за те две Бугарске, да назове једну задовољеном, а другу незадовољеном Бугарском.

Догађаји, одиста, узеше на себе, да у скоро униште ту комбинацију британских дипломата.

Кад је већ у потаји био закључен споразум између Русије и Енглеске, посланик остави Лондон и оде право у Фридрихсруе:

„Канцелар је био врло изненађен када га известих о мојим аранжманима са енглеским министрима. Он се показа, у први мах, врло забринут због тога што смо преговарали са Енглеском место да преговарамо са Аустријом, што је особито изгледало да му се не допада. Ја одговорих кнезу да је очито било у нашем интересу да преговарамо са оном од Сила која је највише била расположена да нам огласи рат, оном чија је флота била потпуно спремна. Уз то, не Аустрија, него Енглеска, спорила нам је сопственост Карса и Батума. Па јавно осећање у Русији изјашњавало се за анексију те две тачке онако исто ватрено, као што је, 1870 године, у Немачкој, захте-

вало анексију Елзаса. Кнез Бизмарк показивао се тако исто особито изненађен сазнавши да Енглеска пристаје да нам уступи Карс и Батум: није налазио, с разлогом, да би се та концесија могла сложити са говором и декларацијама лорда Солзберија, од кад је примио портфељ министарства спољашњих послова. Кнез чак помисли да је ту неки неспоразум; морао сам, да бих га уверио, да му два пут прочитам белешке које сам забележио за време разговора са Форен-секретаром. Кнез, који је био болестан, устаде, узбуђен, учини неколико корака па ми рече: — „Па лепо! У том случају, имали сте право што сте преговарали са Енглеском. Она би ратовала с вама са свим сама, док би вам га Аустрија објавила само са савезницима. . .“

Кад се размисли о значају тих речи: „са савезницима“, — а неминовно тичу се Немачке, — опажа се дубина скривених осећања у души Померанца; тако исто погађа се каквим савлађивањем себе сама државник донесе одлуку, ту одмах, пред свршеним чином.

„Кнез хтеде унети неке измене у редакцији формуле која је требала да сазове Конгрес. Ја га умолих да не чини ништа, знајући какве су тешкоће мењати, код енглеских министара, једном већ примљену редакцију. Они у томе одмах виде нешто скривено и злу вољу. Кнез попусти на моје наваљивање и, у опште, обећа ми своју потпору, најискренију и најлојалнију. Пролазећи кроз Берлин, представих се и цару Немачке, који ми саопшти иста страховања као и канцелар односно непосредног споразума са Енглеском и показа такође велико изненађење сазнавши да ова пристаје да узмемо Карс и Батум.“

Одиста, било је „изненађења“.

У Петрограду, посланик је имао само да гурне отворена врата. Цео свет викао је: „Мир, мир!“ Два главна команданта, велики кнез Михаило и велики кнез Никола, оцртаваху жалосним изразима положај својих војсака; финансије су биле заплетене, војник исцрпљен, земља узбуркана револуционарима.

Јевропа је са све већом зебњом пратила те одласке тамо амо. Нису оскудевале песимистичке прогнозе за пролеће. Лица која обилазе серклове да би корпортирала новости, Таљерани од картона, бејаху код црних мисли; берза залуђена. Као што се најчешће догађа, финансијски рат ишао је у стопу за политичким ратом. Спекулисало се, по суђењу, према изгледима

дипломата. У првим априлским данима, сазнало се да је ђенерал Игњатијев, по повратку са једнога кратког пута у Беч, (куда беше отишао да огледа последњи напор)[1], био одбијен. Горчаков се хваста да је помирљив човек и за мир.

Конвенција је једнако тајна. Шувалов, назначен да представља Русију као први пуномоћник на Конгресу, поново путује у Петроград, хотећи да прими непосредне и усмене инструкције цареве. При повратку састаје се с кнезом Бизмарком. Сада се берлински кабинет, према силама, истиче као јемац, да ће Русија положити уговор у Сан-Стефану на сто Конгреса. Бизмарк се потпуно опоравио, и изврсно је расположен. Јуна 3, он разашље позиве са двоструком формулом тако категоричком и тако мучном за понос Руса: „имајући да дискутују о стипулацијама прелиминарног уговора у Сан-Стефану, Силе пристају да усвоје слободну дискусију о целокупној садржини сан-стефанскога уговора“.

Ваља свршити: двоструки атентат против цара Виљема (13 маја, 2 јуна) унео је једну зебњу више у срца управних кругова. Цео свет имао је своје револуционаре: не може се дуже играти ватром

Какви ће бити људи који ће имати да представљају Силе на Конгресу? Обично, то је посао дипломата. Али, овога пута, председава Бизмарк. Дакле, министри хоће да буду ту. Лорд Биконсфилд ту тражи апотеозу својој брилијантној каријери: изагнавши лорда Дербија из кабинета, он је приграбио ту улогу. Његова је одлука дочекана са оштрим критикама, чак и у конзервативној странци.

[1] Ево шта каже, односно тога пута, Каратеодори-паша у својим неиздатим Успоменама: „После уговора у Сан-Стефану, ђенерал Игњатијев, од својега пута у Беч, подстицао је на писмено аустријску владу да себи анектује провинције Босну и Херцеговину, под погодбом да се она не противи извршењу других клаузула тога уговора и образовању велике Бугарске“... Према другим обавештењима, ђенерал Игњатијев чуо је, из уста самога грофа Андрашија, читав један експозе о аустро-угарским погледима на Исток, који су ишли дотле, да се састави једна у пола независна Македонија, са престоницом у Солуну, а под високом заштитом Аустрије. Железница Солун-Митровица била би саграђена под контролом аустро-угарске царевине, а Царински савез допунио би дело продирања ка Архипелагу. У размену за то, Русији би оставили одрешене руке у Бугарској. Ђенерал Игњатијев изјави да није имао потребна овлашћења да преговара на тим основима.

„С гледишта уставног, то је мало деспотски; с гледишта традиција, то је без преседана, и пита се каква је улога задржана другим члановима кабинета, који ће остати у Лондону. Лорд Биконсфилд узео ју је врло високо у Лордовској Кући и рекао је да прима сву одговорност за тај одлучан корак, у осталом, на захтев својих другова“.[1]

Ти су призори свих режима. Одиста, ево шта се догађа у руском логору, по причању грофа П. Шувалова:

„Приликом проласка кроз Берлин, одох ка кнезу Бизмарку. Затражих његову потпору (на Конгресу). Не могу да се сетим тачно израза којима ми ју је обећао, али оно што ми је обећао може се свести на ово: био је врло задовољан избором моје личности; ја сам био једини човек у Русији према коме је имао пуно и искрено поверење, са којим би врло радо расправљао послове. Могао сам рачунати на њ, и он ће ми показати, за време Конгреса, искреност осећања које је од давно према мени гајио. Још је говорио, када му предадоше некакав дешифрован телеграм. Та депеша јављала је да је Цар отишао да походи Горчакова да би га уверио да је за њ, с обзиром на стање његова здравља, немогућно да иде на Конгрес; али да је, попуштајући navaљивању канцеларову, Његово Величанство пристало да га наименује првим пуномоћником место мене. Та вест, коју кнез Бизмарк прочита гласно, изазва колико наглу, толико и значајну промену на његовој физиономији: — „Све је измењено, рече ми; остаћемо лични пријатељи за време Конгреса; али нећу допустити кнезу Горчакову да се по други пут испне на моја рамена да би од тога направио себи пиједестал“.

Посланик додаје неколико напомена драгоцених колико и сама прича да би тачно оцртао те високе личности:

„Тај факт је један пример који доказује још један пут колико се у нас све жртвује личним питањима. Цар је знао да је кнез Горчаков апсолутно без икакве вредности; знао је за непријатељство кнеза Бизмарка према томе канцелару Русије; његово присуство у Берлину могло је само наудити нашој ствари. Све то дало се руком опипати; а, при свем том, кнез Горчаков буде овлашћен да дође у Берлин.[2]

[1] Преписка из Лондона, у Mémorial diplomatique, 1878 (стр. 378.)

[2] Види срдите рефлексије Бизмаркове односно тога случаја у његовим Успоменама, том II. стр. 256 и стр. 125.

Горчаков, Биконсфилд и Бизмарк појавиће се на позорници Конгреса!

Око њих је пратња од јевропских министара. Представници су Немачке, са кнезом Бизмарком, Билов, кнез Хохенлое, посланик у Паризу; доктор Лотар Бухер, Радовиц, Биш, барон Холштајн, Билов син (садашњи канцелар царевине), гроф Хербет Бизмарк, гроф Ранцава, — читава бизмарковска фаланга За Аустро-Угарску, гроф Андраши, министар спољашњих послова, праћен графом Коронијем, бароном Хајмерле-ом, бароном Хибнером, и т. д. Гроф Биконсфилд је шеф енглеске делегације која се састоји, поред осталога, и од маркиза Солзберија, министра спољашњих послова; лорда Ото Русела, посланика у Берлину; Кирија, саветника посланства; Austin Lee-а, ђенерала Симонса и читаве ескорте од младих секретара посланства, међу којима су J. Berthie, Маршан Јослен, као секретар лорда Солзберија, Артур Балфур. Русија је изаслала кнеза Горчакова, канделара Русије; грофа Шувалова, посланика у Лондону; барона д'Убрила, посланика у Берлину; барона Жоминија, пуковника Бобрикова, пуковника Богољубова, и т. д. Италија има за главне представнике грофа Кортија, министра спољашњих послова, грофа Лaунеја, посланика у Берлину. Турска делегација има на челу Каратеодори-пашу, мутесарифа министарства спољашњих послова, са Садулах бејом, Мухамед-Али-пашом, Ферудин бејом. Најзад, Француска је изаслала министра спољашњих послова, Вадингтона. Уза њ је ишао од Сен-Валијера, као други пуномоћник. Мисија обухвата, осим тога, и Десиреа, директора политичких послова; грофа Мујн-а, Диклереа и неколико аташеа.

Дакле, Француска је заузела своје место у фамилији великих јевропских Сила. Гамбета оклевао је да се одлучи: први му је покрет био уздржљивост.[1] Он се држао аргумента који се истакао преда њ, и који је вероватно био само један повратак властитих рефлексија према њему самом: не ићи у Берлин, то би било или кукавичлук, или напад. Лако је било запазити незгоде учешћа у Конгресу; али би

[1] Чак и у службеним документима налази се један траг оклевања владе. Вадингтон телеграфује, 16 фебруара, посланику у Петрограду: „И ако конференција нема велике привлачности за нас, и т. д. „Жута књига“. Берлински Конгрес, стр. 11.

се тек касније запазиле опасности од уздржљивости. Једна једина Сила у Јевропи, ћењкала се тада за своју сурадњу, то је била Енглеска. Да је Француска одбила позив, и да се Енглеска тврдо држала у резерви, Конгреса не би било; па, како је уговор у Сан-Стефану изгледао по све немогућан да би био примљен, не би било другога излаза осим рата, или одступања без достојанства за Русију. Русија би тражила тада врло живо дефанзивну и офанзивну алијанцију са Немачком[1]: да се Француска испречила пред сваки пријатељски споразум, какве жртве руска дипломатија не би поднела да би себи обезбедила, у тој кризи, потпору Немачке? „Савез трију царева" истински запечаћен, освештао би се неодређеним подјармљењем Јевропе.

Ако би се, с друге стране, ствари међу Силама на крају довеле у ред, у осуству Француске, какав би био положај ове, кад ова не би дала и свој свечани пристанак на ново јавно право Јевропе?... Да ли би се држала старих уговора, поништених или измењених новим стипулацијама? Да ли би сама носила терет прошлости, која се сурвала сама собом? Да ли би, по Јевропи, уз узбудљиве тражње за своје властите провинције, проносила и бесплодне рекламације за нестали источански систем?

Паметна, проста, расудљива солуција, било је учешће. Француска влада мислила је да је потребно да својем пристанку дода формалне „резерве," које су, за будуће догађаје имале важних последица: оне беху изражене још 7 марта, чим је била пуштена прва мисао о конференцији: оне су прецизоване 4 јуна у одговору на позив упућен од немачке владе париском кабинету и, касније, у декларацијама са трибине у Доњем Дому од Вадингтона, 7 јуна. Оне се своде на ово: На Конгресу неће више бити питање о Западним пословима „којима у осталом никоме ни на ум не пада да се бави у овај мах", али уз то, Француска не може пристати да на њему буде питања о источанским интересима које нису додирнули последњи догађаји:

[1] Види цело место, тако јасно, из Бизмаркових успомена и кореспонденцију између њега и грофа Шувалова (стр. 264 и остале): „Пре Конгреса, гроф Шувалов додирну једном речи дефанзивну и офанзивну алијанцију између Русије и Немачке, за тим ми учини непосредни предлог", и сву дискусију једне тако отмене технике која иде за тим.

„Да бисмо још јасније одредили нашу мисао, рекли смо, још у самом почетку, у фебруару, да не сматрамо да би се могло покренути, на Конгресу, питање о Египту, ни питање о Либану, ни о Светим Местима. По нашем схватању, како та питања нису додирнута уговором у Сан-Стефану; требало би да остану апсолутно изван послова на Конгресу. На такве резерве нас су руководили интереси Француске и општи интерес Јевропе."

Француске резерве пријатељски су примљене од Сила. Лондонски Кабинет нашао је да су оне „опрезне и мудре." У највишу руку, сматрали су их за сувишне. Да ли је француски министар имао разлога да говори о „Западу," по што, по његову властиту признању, нико није ни помишљао у тај мах бавити се њиме? Што се тиче бриге да се отклони питање о Египту, то је значило можда одузети сам себи, и по својој вољи, једно срество да се консолидују, у размену за француско учешће, извесни корисни и једино дефанзивни положаји у отоманској царевини.

У самој ствари, више „резервисаних" предмета, било је додирнуто у Берлину, било око службеног конгреског стола, било иза кулиса: Света Места, Египат па чак и Тунис.

Француска учини један корак више. Тежња њене политике избија из ове фазе коју је изговорио Вадингтон, у седници од 7 јуна, у Доњем Дому: „Француска ће ићи на Конгрес... Одлазећи тамо, она ће се такође сећати да има и других хришћана осим Бугара на балканском полуострву... да има и других раса које у истом ступњу заслужују интересовање Европе." Тим речима, она је заступала најчасније традиције своје источанске политике, али је тако исто и одлучивала до извесне тачке, и излазила, како било да је то било у маломе, из беспристрасна држања које би јој обезбедило тако велики ауторитет на високи скуп.

У главноме, како су Силе имале да уреде у Берлину опште питање о јевропској равнотежи, Француска је ушла у Конгрес, јака својим правима, својим миролубивим намерама, својом опорављеном војном снагом. Њен положај, између двеју страна које су између себе делиле Јевропу, био је узвишен, и могао је бити и пресудан.

Конгрес.

III

Јевропски министри и дипломате искупљени су у балској дворници канцеларијата, под председништвом кнеза Бизмарка. Овај отвара конгреске седнице 13 јуна 1878 године. После месец дана, дан по дан, у суботу 13 јула, изговориће закључну беседу и честитаће својим друговима на њиховим радовима. У тако кратком року времена, његовом суровом руком, биће отесан нов облик Јевропе.

— „Да би се дело у Сан-Стефану подвргло слободној дискусији кабинета потписника уговора од 1856 и 1871 године, ми смо се нашли на окупу,“ рекао је 13 јуна. И то је, одиста, предмет скупа. Русија је на оптуженичкој клупи.

Она је на оптуженичкој клупи; али пре но што се и појавила, поткратили су јој прсте чак и у њеној победи. Разне Силе имају претензије, намере, — „интересе,“ — који су већ добили извесног писменог задовољења у претходним актима које свака од делегација има у џепу. Аустро-Угарска долази са конвенцијом у Рајхштату; Енглеска са конвенцијом од 30 маја, не рачунајући енглеско-турску конвенцију, од 4 јуна, која ће неочекивано избити на видело; Француска остаје у стању „резерава“ које је формулисала. Што се тиче Пруске, она хоће да изврши своју дужност „поштена посредника:“ себи придаје широку наду германског продирања на Исток фактом дефинитивна потискивања ка Дунаву, наметнутог старом противнику у Немачкој, Аустро-Угарској, и нарочито прима прећутни пристанак Сила на своју хегемонију на копну.

Да би се скомбиновали ти разни рачуни, припреме и амбиције, „велика“ Јевропа, она од пет Сила, присваја себи мандат да одлучује и пресеца. На врата Конгреса, куцају мале силе, силе које тек постају: Грчка, Румунија, Србија, Црна Гора, па чак и далека Персија. Оне плашљиво траже да уђу унутра; али им се не допушта. Највише, ако им се допусти да изложе своје „жалбе“, и да поднесу своје „жеље“.

На конгреским записницима фигуришу сама имена пуномоћника, — то јест од прилике двaестак квалификованих

лица около којих се тиска батаљон вредних секретара.[1] Над тим одабраним скупом кнез Бизмарк врши своју власт. Нигде се доминантне црте народа не обележавају јаче него на тим скуповима, на којима се сретају и стају на супрот једни другима њихови представници.[2]

Кнез Бизмарк заузео је, од самога почетка, држање у исти мах врло природно и врло промишљено. Он је болестан и не може, без успљавања, присуствовати седницама. Он се дакле показује ужурбан, пун захтева; па ипак, водећи посао до краја, својим оком мотриће и на најситније детаље не дајући се збунити ситницама технике. Гроф Петар Шувалов, који је, ако не велика личност, а оно бар одличан и одлучан човек, изражава се овако:

„Кнез Бизмарк председавао је Конгресу са извесном војничком напраситошћу која никога није вређала и пред којом су се клањали представници свих Сила, не изузимајући ни два енглеска министра, од којих сам очекивао више горде озбиљности.“

Може се већ судити о утиску који је вршио на представнике слабијих сила, на плашљивце и бојажљивце. Много после закључења седница, добар Турчин Каратеодори-паша још је од тога дрхтао:

„Берлинским Конгресом потпуно је господарио кнез Бизмарк. . . Догађаји су кнезу створили положај са свим изван-

[1] Службене протоколе Конгреса публиковала је већина влада. Има једна француска Жута Књига. Није потребно додати, да оне дају врло непотпуну слику о седницама. Ево, у осталом, у том погледу оцене једнога од пуномоћника: „Службени протоколи доносе верно послове Конгреса и дају о њима службени извод; али, под дипломатским омотачем који му једнолико омотава све делове, тешко је схватити праву физиономију детаља. Између осталога, протоколи нису по други пут читани у седници, и допуштали су себи често да у њих уносе, накнадно, врло важне измене“. Неиздате Успомене Каратеодори паше.

[2] Један мали quadro иза кулиса Конгреса: „Пре седнице, ишли смо у бифе где смо пили porto и јели двопека. Мало по мало стизали су пуномоћници: гроф Корти, ружан човечуљак, са јапанским лицем, гроф де Лонај; по том, Турчин, човек још млад, али без значаја; гроф Шувалов и стари Горчаков, посрћући; најзад Енглези и Французи, Вадингтон у свечаној униформи. Први сусрет између кнеза Горчакова и лорда Биконсфилда био је интересантан; то је био историјски тренутак.“ Мемоари кнеза Хохенлоа, том II. стр. 231. Види и интересантан чланак грофа Моји-а, у Revu des deux mondes, од 1 новембра 1904, публикован у „Делу“ од 1905. г.

редан, у Немачкој као и у целој Јевропи. Поверење и страх који улива општи су. . . Кнез не признаје никога за старијег од себе осим Цара, под погодбом да он сам буде тумач његове воље. Навикнут, од давно, на најпотпунију независност, он најмању напомену узима као вољу за отпор, и жури се да га угуши нервозном нестрпљивошћу и гвозденом вољом. . .“[1]

У самој ствари, кнез Бизмарк, пошто је Русију довео пред суд, намерава да је штеди колико год може. Он је свестан о опасности коју би донела Немачкој одсудна еволуција руске политике.[2] Али он има и другу намеру врло вешто изведену и припремљену: довести у супротност Енглеску и Русију да би, на крају крајева, према тим Силама, играо улогу трећега који се радује. Ако се рат и избегне мудрошћу двеју влада које су се сложиле пре него што су ступиле на Конгрес, моћи ће се бар учинити да преостане од њихове свађе квасац, који ће их за дуго још одржавати у стању узајамне заоштрености.

Држање Бизмарково према Француској и према источанским силама, а нарочито према Турској, исто је тако марљиво прорачунато.

Долазећи на Конгрес, Француска је дала доказа о доброј вољи и помирљиву расположењу. На томе су јој захвални. У осталом, она им је потребна, штеде је. Политика топлог и хладног „туша“ и даље постоји, али са видним ублажењем. То је за то што су се узајамни положаји изменили; нема никакве користи да се једнако дражи нација чије се снаге опорављају и која, вративши се у круг јевропских Сила, може постати тачка ослонца за противне комбинације.

Што се тиче Турске, чији је опстанак и територија у питању, с њоме ће се поступати као са побеђеним. Нека она и не помишља да буде препрека многоструким плановима шефа Јевропе. Треба да буде и сувише срећна ако је извуку из провалије у коју је запала!

„Кнез је толико обузет политичким инстиктом, да управо и нема ни пријатеља ни непријатеља по срцу. То је у опште

[1] Неиздати Мемоари Каратеодори-паше о Берлинском Конгресу.

[2] Та тактика Бизмаркова исказана је у врло живом изводу, овом фразом кнеза Антонија Холенцолерна сину, кнезу Карлу (априла 1877 г.): „Бизмарк хоће потпуно да изолује Русију и Француску да би имао одрешене руке.“ J. de Witte, loc. cit. (стр. 289.)

истина; што се тиче отоманске царевине, кнез не верује у њену будућност. . . Као одабрана интелигенција, он не прима ствари у пола. Можда би поштовао Турчина старога режима. Мање разуме Турчина прогресисту и који се труди да асимилује у себе јевропску цивилизацију. . . Исто тако не мисли Бог зна како о источним народима. . . Кад је Солзбери затражио, по други пут, да се одреди један дан за оно што је он звао „јерменско питање“ : — „Опет једно“ ! узвикну гласно Бизмарк, видно нестрпљив . . . Кнез Бизмарк не пропушта ни једну прилику да покаже, да, по његову мишљењу, источно питање, у колико се односи на народе и облике владавина који су у неку руку постављени изван круга јевропске цивилизације и немају никакве будућности, мора интересовати Јевропу само по последицама које може имати на међусобне односе великих Сила. Само са тога гледишта она не може пропустити а да се не бави њиме. У томе реду мисли он је руководио Конгресом и радио за све време његова трајања, трудећи се да стишава супарничке претенсије јевропских кабинета и да уклања, као тешко и некорисно, свако питање које не би било такве природе да утиче непосредно на дипломатске односе Сила.“[1]

У главноме, у томе свечаном часу, кнез, савлађујући своје склоности, судио је и донео своју одлуку. Што он жели, то је солидна организација средње Јевропе, која би, по потреби, била кадра да се одржи на две стране у исти мах, независна од енглеског мешања, а да му не буде непријатељски расположена. Он је себи поставио за задатак да улива поверење и да потпирује, међу другима, неповерење Све то, најпростијим, најнепосреднијим средствима, која, тако рећи, потичу из самога тока ствари. Он не присиљава судбину; он је посматра, жури је и прихвата, као што је Сократ прихватао духове. Прилике му притичу у помоћ. Он има посла, у ситуацијама, са неизбежним потребама за које има довољно здрава разума да их прими; кол лица, има посла са таштинама и осетљивостима чије слабости његова фина психологија посматра испод ока и експлоатише.

Вероватно тим индивидуалним слабостима ваља приписивати озбиљну заблуду, коју су у исто време учиниле и Русија

[1] Неиздате Успомене Каратеодори паше.

и Енглеска, што нису умеле одржати, за време конгреских радова, помирљива расположења која је диктовао акт од 30 маја, и што су, пред свечаним ареопагом, наставиле свађе пре тога аранжмана; тако да су публици показивале жестоке борбе на питањима детаља, док су главна питања била регулисана. Какву ли би важност заједничка истрајност у сагласности дала двема главним силама, које су имале интереса одупрети се маневрима кнеза Бизмарка и направити контра-баланс напорима ђерманске Јевропе, вешто уједињене противу њих!...

Ваља водити рачуна о покрету јавнога мишљења које одлучи у Енглеској, у току конгреских седница, објављивање енглеско-руске конвенције. Од куда је дошло то објављивање? То је тајна која није разјашњена. Извесно је да се публика оштро изјаснила противу тога споразума, и стаде дизати повику на превару. Енглески министри, пуномоћници у Берлину, беху поколебани тим неочекиваним случајем и наумише да повуку, у детаљима, извесне конвенције, за које су им чињени прекори што су их дали, а поименце, ону о Батуму:

„Били смо већ у трећој недељи Конгреса, кад плану бомба објављивања енглеско-руске конвенције. Тај догађај изазва у Енглеској тако живо узбуђење и тако неповољан утисак, да им два енглеска министра објавише једнога лепог јутра да одустају од извршења клаузуле којом су се обвезивали да се неће противити, на крају крајева, уступању Батума Русији. Поражен том вести, опоменух маркиза Солзберија да је он дао свој потпис и да га позивам да га поштује. Секретар спољашњих послова признавао је обавезни карактер те обавезе, али ми изјави да ће, да би отклонио то, поднети оставку, да ће истога дана бити замењен другим министром спољашњих послова, за кога потпис не би био обавезан...“

Бизмарк, извештен о току ствари, уреди тај озбиљни случај. Батум остаде Русији и буде проглашен за „слободно пристаниште“; али изненађења те врсте објашњавају узајамну анимозност двеју мисија.

Те свађе распаљиваху се нарочито између лорда Биконсфилда и кнеза Горчакова. Овај је изостајао са конгреских седница за које је слутио да ће бити сувише тешке за његову таштину. Па ипак много пута, британска иронија дирала је у живац московску осетљивост. Сами протоколи, у њиховој службеној коректности, ипак пропуштају по нешто од те праксе.

Јуна 29, поводом једнога изванредно тешког питања за Русију, одузимања Бесарабије Румунији у размену за Добруџу, лорд Биконсфилд изражава се овим речима:

„Први пуномоћник Енглеске позива на тако озбиљну ситуацију сву пажњу Високог Скупа. Лорд Биконсфилд сажаљева то прекршење Париског уговора и протествује противу њега не водећи рачуна о томе да ли је размену о којој је реч сакционовао или не садашњи сопственик. Пошто су други потписници париског уговора одустали од сваке интервенције по тој ствари, први пуномоћник Велике Британије **не би могао саветовати влади Краљичиној да употреби силу** да би одржала стипулације тога уговора, али протествује противу те измене и очекује објашњења од руских колега," и т. д.

Какав тон! Горчаков подскочи. Он даде тражена објашњења „о слободи пловидбе на Дунаву" и додаде да се његова влада не мисли враћати на то питање, „надајући се да лорд Биконсфилд неће и даље остати код својих напомена. . ."

Свађе у којима се чује као звека оружја. Бизмарк их је понекад подстицао да би имао срећу да их уреди.

Јавно непријатељство између „два канцелара", немачког и руског, било је, у исти мах, забава и забуна за Конгрес. Кнез Бизмарк обасипао је свога колегу стрелама заједљиве шале, али једва приметне испод облика високе куртоазије.

Први пут када се руски министар хтео умешати у дебату, догоди се један случај, који је не мало допринео да поквари вољу старога канцелара:

„Кнез Горчаков узимао је учешћа у конгреским седницама тек у ретким размацима. У већини времена, јављао је да жали што мора остати код куће због слабости. У осталом, осим личних учтивости којима је био предмет од стране кнеза Бизмарка, ми се не бисмо могли опоменути ни једне једине прилике у којој би немачки канцелар дао доказа, у својим речима или својим делима, о нарочитој политичкој снисходљивости према личности канцелара Русије. Овај, међу тим, као доајен високих јевропских дипломата, тако би радо примио мало тамјана од стране г. Бизмарка, у присуству чланова Конгреса! Г. Бизмарк то је добро осећао и рекао би човек да се својски трудио да узме сваку илузију и сваку наду у томе погледу своме руском колеги.

На трећој седници Конгреса, први отомански пуномоћник затражио је реч и, пре но што му је председник даде, затражи је и кнез Горчаков. То је било први пут кад је руски канцелар требао да говори на Конгресу. Председник напомену кнезу, да отомански пуномоћник има првенство. Кнез Горчаков остајао је при захтеву да говори први. Отомански пуномоћник, из учтивости, понуди да уступи свој ред кнезу: овај не прими. Али кнез Бизмарк ипак остаде при томе да пуномоћник говори први. Све то изазвало је малу сцену која је запажена, и после које кнез Горчаков баци срдито своју хартију и своје наочари који падоше на другу страну стола.“

Због тих сцена, кнез Бизмарк слатко се смејао са својим пријатељима па, чак и у својим Успоменама, умножио је сведоџбе о својој неутољивој мржњи.

Његова неоспорна надмоћност, плашљиво поштовање којим је био окружен од стране свих тих изврсних људи, окићених златним ширитима и везовима, требали су да га начине блажим. Манири тих личности изазивали су његову страшну нарав. Биконсфилд, као ни Горчаков, није пред њим налазио милости. Смејао се у потаји њиховим свечаним поступцима, њиховим романтичним фасонима и, да бисмо употребили праву реч, „старудији.“ Ни један ни други нису били технички људи, још мање географи. Више пута, само су забркавали питања, када се рачунало на њихову способност да их расветле.

„Кнез Горчаков, ма како да је био сјајан, као у ма којој епоси свога живота, никад није био човек од посла. Лепо је руковао фразом, али се увек заустављао код општих појмова... Не претерујем кад тврдим да, пре његова физичка ослабљења, није био кадар да означи на карти, ни приближно, разне земље на балканском полуострву или, на пример, положај Карса и Батума. Када је кнез говорио о пословима, волео је да повлачи главне црте, говорио је, једном речи, увек по своме изразу, планирао је... И тако, био сам се доста поплашио кад ми кнез изјави, једног лепог јутра, да је мени оставио сва остала питања, али да је себи нарочито задржао питање о Батуму... Расправљаће га непосредно са лордом Биконсфилдом. Конгрес је већ био при крају. Кнез Бизмарк, који се журио да иде у Кисинген, трудио се да убрза свршетак и питао ме свакога дана да би сазнао да ли

је постигнута сагласност односно граница у Азији између Енглеске и Русије. Рекох му да је кнез Горчаков задржао за себе преговарање о томе. То сам исто саопштио и лорду Солзберију који ме је такође често питао и који ми одговори прилично зловољно: — „Али, драги грофе, лорд Биконсфилд не може преговарати! Он никада није ни видео карту Мале Азије. . .“ Кнез Бизмарк изјави нам најзад да, ако не будемо готови за двадесет и четири часа, он ће отићи. После неколико часова, сазнадосмо с радошћу да је постигнут потпун споразум између лорда Биконсфилда и кнеза Горчакова. Кнез обећа да ће о томе учинити декларацију на идућој седници Конгреса.

Ваља знати, ради јасности онога што ће доћи, да смо имали код себе једну карту Азије на којој је наш ђенералштаб био повукао границу по уговору у Сан-Стефану, обележену једном бојом, и једну линију, означену другом бојом, која би сачињавала nec plus ultra од онога што би пуномоћници могли попустити пред отпором Енглеске. Није потребно додавати да је друга траса била, тако рећи, државна тајна. —

Та последња седница, посвећена азијском питању, имала је нечега свечаног. Од њенога исхода зависио је европски мир или рат. Председник предложи двојици преговорача, лорду Биконсфилду и кнезу Горчакову, да заузму место један до другога, да би изложили садржину својег споразума. Та два господина седоше, одиста, и развише испред себе по једну, за ту прилику спремљену карту. Ми, остали, образовали смо групу, која је стајала иза њих. Одмах, запазих страшну забуну која ће настати. На карти кнеза Горчакова била је само једна траса, она од Сан-Стефана, и кнез изјави свечано да ју је „милорд“ усвојио. Овај последњи, на против, одговарао је на сваку кнежеву реч једним лаконским: „Не, не,“ и показивао је, на својој карти, на линију на коју је био пристао. Еле, на моје велико изненађење, та линија, са свим својим вијугама, случајно је била баш она коју смо имали права да примимо као крајњу границу наших попуштања.

Деманти које два пуномоћника даваху један другоме почеше заоштравати дискусију. Свако је остајао при својој траси кад кнез Горчаков устаде, стежући ми чврсто руку и рекавши: — „Има издаје; у њих је била карта нашега ђенералштаба.“

Сазнадох, после седнице, да је, у очи тога дана, кнез Горчаков тражио карту Мале Азије. Послали су му поверљиву карту са двема трасама. Он је показа лорду Биконсфилду и позајми му је на неколико часова да би је показао маркизу Солзберију. Енглези, посматрајући линију која је повлачила унутра границе уговора у Сан-Стефану, усвојили су је и пренели на своју карту. Ту је био кључ те мниме издаје. . .

Председник Конгреса, видећи да преговарачи једнако све дубље улазе у ћор-сокак у који су забасали, предложи проничним тоном ову комбинацију: Конгрес ће за пола часа обуставити седницу: други руски и енглески пуномоћник, решиће тешкоћу већином гласова. . . Па! тај галиматијас окрену се у нашу корист. Ја сам заступао линију Сан-Стефана, маркиз Солсбери nec plus ultra нашег ђенералштаба. Кнез Хохенлое предложи средњу трасу која је делила на двоје спорну трасу. Ја примих, и питање би решено. Прекосутра потписасмо уговор.“[1]

Та прича износи тачну психологију Конгреса, — и времена. Свако игра природно своју улогу. . . Али интереси народа, при свем том, налазе себи пута; и ти интереси, комбинујући се под будном присмотром, обезбеђују особиту награду победама Русије.

Да ли је Русија хтела уништити Турску? Да ли је по злу било корисно да замени, ту безопасну владавину, владавином Сила које господаре Средоземним морем и Балканом? С друге стране, да ли је Енглеска истински мислила да спречи сурвавање отоманске царевине? Да ли ће до краја потпомагати одговорног извршника „зверстава над Бугарима?“ Да ли она нема да се плаши и других такмаца осим Словена, који су јој тада били једина брига?

Између те две супротне политике, од којих је и једна и друга недовољно објашњена и непоуздана у саму себе, Немачка пролази и узима свој плен. То је цела историја Конгреса

Прво и најкрупније питање било је питање о Балкану. Дебата показује две фазе или два изгледа. Пре свега Енглеска упорно и опоро, према споразуму од 30 маја, противи се образовању „велике Бугарске“ и труди се да одржи оружје

[1] Неиздате успомене П. Шувалова.

турско на Балкану. Она успева. Али је та победа без сутрашњице. У суштини, Енглеска нема трајне комбинације да би је ставила на супрот пројекту оснивања једне нове словенске државе.

Друге две солуције биле би могућне: или консолидовати Турску или увести Грчку као наследницу турске царевине. Прва од тих солуција изгубила се, тако рећи, вољом Енглеске; Енглеска је, конвенцијом о Кипру и предлогом о Босни и Херцеговини, дала пример деобе.[1]

Што се тиче „грчке“ солуције, после неколико рђаво одређених жеља, Енглеска се повуче. Да ли се бојала да се не појави нова морска сила на Истоку Средоземнога мора? О том деликатном предмету, који је остао у тами, лорд Биконсфилд

[1] Слушајући читање енглеских предлога о Балкану, отомански пуномоћници, који још нису знали за конвенцију Дерби—Шуваловљев, и за све тајне аранжмане који су припремили Конгрес, не могаху доћи к себи од изненађења. Они су још мислили да ће им енглески пуномоћници помагати да бране, колико је год могућно, интегритет царевине. Било је тада питање о томе, да се од будуће Бугарске отргну Варна и софијски санџак: „То је било 22 јуна: у вароши говорило се да су се Енглези показивали врло непопустљиви, и да се све може прекинути сваког часа... Дана 22 у јутру, мислило се да ништа није било одлучено: у подне, објављено је напротив, да је споразум постигнут, и, у скоро по том, лорд Солзбери читао је на Конгресу свој велики предлог који је унесен у IV протокол... Отомански пуномоћници били су пренеражени: само на неколико часова раније, уверавали су их да је питање о Варни било јако дискутовано, а сада, слушали су на један пут како Енглеска прокламује остављање Варне и софијског санџака кнежевини Бугарској, и задовољавају се, у накнаду за то, искључивањем басена Месте и Струма—Карасуа из граница Источне Румелије, о чему нису чули ни да се говори дотле, и да предлажу, осим образовања кнежевине Бугарске, образовање аутономне покрајине са границама, локалном милицијом и т. д.“ Јадни Каратеодори-паша узалуд огледа да се брани. Кнез Бизмарк пресече му реч: „Г. Бизмарк отпоче одмах врло оштро, рекавши пуномоћнику отоманском да, ако има да говори, он је то требао да учини одмах и без икаква одгађања. Међу тим, додаде, не могу допустити да се, баш и у случају кад би отомански пуномоћник хтео узети реч одмах, он послужи њоме да би изнео замерке: он на то нема права, по што је његова влада потписала уговор у Сан-Стефану... Такво држање, према једној јевропској компенији, показивало би од стране отоманских пуномоћника намеру да отежају посао Конгресу. Ја не бих могао то трпети, и ако отомански пуномоћници остају при томе, изјављујем да бих био приморан и да сам готов дати и практичну санкцију мојим напоменама... (од речи до речи).“ (Неиздате Успомене Каратеодори-паше). Ти испади и те претње, у толико страшније што су биле неодређене, запушише уста „господи отоманским пуномоћницима.“

изговори, у седници од 5 јула, беседу коју гроф Шувалов квалификује као „речиту“:

„Погрешно мишљење, вели племенити лорд, приписивало је Конгресу намеру, да приступи деоби једне старе државе а не да ојача, као што је урадио Високи Скуп, једну стару царевину коју сматра као битно потребну за одржање мира. Истина је да се често пута, после великога рата, врше територијалне измене; Турска није једина држава која је претрпила територијалне губитке; Енглеска, тако исто, изгубила је покрајине којима је придавала велику вредност и за којима и данас жали (да ли је мислио на Кале?) Таким аранжманима или уступцима не може се дати име деобе, и грчка влада потпуно би се варала о погледима Јевропе... Лорд Биконсфилд додаде да „нико не сумња у будућност Грчке, да државе, као и индивидуе које имају будућности, у положају су да могу чекати“.

Мало опора утеха... Гроф Шувалов одговори лорду Биконсфилду напомињући да Словени на Балкану нису једини који би желели „да помуте мир Јевропе,“ и завршило се са доста платонским гласањем, саобразним предлогу Француске и давањем Грчкој просте исправке граница у Епиру и Тесалији. Грчка је видела дакле да јој се измиче прилика. Енглеска и Аустро-Угарска бдиле су над Солуном.[1]

Да ослободимо стварност протоколарних фраза. Уз пркос изјавама лорда Биконсфилда, политика којој су приступале Силе, било по сили саме ствари, било по унутрашњој свести о неизмирљивим ривалствима, то је била деоба отоманске царевине, ако не територијална деоба, а оно бар деоба на „сфере утицаја“ као што ће се рећи касније, по одељењу и сецкању Балкана међу локалне народности, сроћене са великим јевропским породицама.

Вратише се дакле, пре свега, на смисао Цариградске Конференције, — прихваћен већ и проширен уговором у Сан-Сте-

[1] Положај Крита једва је био и додирнут на Конгресу. Члан 23 Берлинског Уговора, који је заменио чл. 15 уговора у Сан-Стефану, вели просто да ће се на острво применити органска уредба од 1868 г. Вадингтону се приписује та реч коју је он упутио јелинској колонији у Паризу: „Нашли смо, у Конгресу, на гвоздену вољу која нам није дала да се бавимо Критом и та је воља била воља лорда Биконсфилда.“ Chrystaphidès, Кипар или Крит, у Correspondant-у од 10 априла 1895 год.

фану, — и саставише „Бугарску". Смањену Бугарску, до душе, упетљану и сумњиву: али, најзад, Бугарску, то јест православну и словенску државу, у срцу полуострва, у близини Цариграда.

Два милиона Словена ослобођених турског господарства, уједињени у аутономну кнежевину која плаћа данак и стоји под сизеренством Султана, са хришћанском управом и народном војском; ту је имало чиме да се створи примама за будућност новог народа на Истоку. Таква је цена којом је плаћена словенска победа. Ваља само погледати како расте тај нови пањ, који је раоник од Плевне отргао од вековне помрчине у којој је почивао.

Али та Бугарска није једна и целокупна: одузели су јој њене приступе ка мору. Између осталога, као чеп између ње и Цариграда, уметнули су Источну Румелију, такође бугарску покрајину, али остављену „под непосредном политичком и војном влашћу Султановом", а која ужива само „административну аутономију", — концепција дипломатска, дивна на хартији, али, у ствари, апсурдна, неостварљива, без живота. Уз то, остаје, по другим покрајинама царевине, трећа Бугарска, — Бугарска у ропству, — која, ипак, не сматра да је недостојнија од оних двеју других пажње Јевропе. Дакле, Бугари, смањени у одвојеној Бугарској, Бугари раздражени у аутономној Бугарској, Бугари у очајању у турској Бугарској... Мораће се говорити о њима!

Конгрес, а поименце Енглеска, терају у опрезности противу руске победе дотле да остављају Султану „право пролаза за трупе, муницију, и т. д., јужним делом софијскога санџака." Тако да Балкан остаје, теоријски бар, граница и бедем Турске. Једва је гроф Шувалов, једним вештим дипломатским маневром, могао очупати од Енглеске уступање софијског среза; иначе, Бугарска би не само била расцепљена на двоје, него и обезглављена.

Па ипак за то Бугарска остаје оригинална творевина Конгреса. Историја бележи факт: нова народност родила се на Балкану. Личност врло жива, снажна и освајачка која ће, пре десет година, поломити своје окове и збрисати извештачену границу, коју је јевропска дипломатија створила између „незадовољне" и „задовољене Бугарске".

Како је јелинизам уклоњен, и како је панславизам пустио

свој врх до врата Цариграда, германизам тражи свој део. Енглеска, која је све учинила да би угушила прве, помаже екстанзију овога. Можда замишља да ће добити, стављањем двеју сила на супрот једну другој, равнотежу. Нарочито, она се клања пред вољом кнеза Бизмарка. Sic volo, sic jubeo. Ту ће он у напред наплатити свој „успех“ и своју мисију „поштена посредника.“

Напоредо са словенским напретком у Бугарској, Конгрес санкционује развијање германске власти на Босном и Херцеговином.

У оној истој „речитој“ беседи, у којој лорд Биконсфилд одбија идеју о „деоби“, и ако се њој покорава, он захтева, као британску иницијативу, идеју да се те две провинције предаду у руке Аустро-Угарској. У суштини, то је било само извршење Рајхштатске Конвенције. Аустро-Угарска добива исплату за своје мудро и опрезно држање за време рата.

Ево како лорд Биконсфилд уређује ствари пред ареопагом:

„Његова Екселенција граби ту прилику да одбије инсинуације једнога дела штампе која је оквалификовала као „деобу“ одлуку Конгреса у погледу Босне и Херцеговине. Баш на против, та је одлука донесена да би се предупредила деоба. Многобројни ранији примери из историје правдају је: Босна остављена сама себи, без елемената за добру владавину, окружена независним или полунезависним државама, била би, за кратко време, поприште крвавих битака. У тој намери, Велика Британија апеловала је на једну суседну велику Силу, моћну и заинтересовану за одржање мира: Јевропа, делећи исту мисао, предала је Аустро-Угарској окупацију и администрацију Босне. Његова Екселенција напомиње да је већ више пута било у суседним земљама, било другде (вероватно у Италији и Белгији), таква мисија поверавана Аустрији: иницијатива Велике Британије не доказује дакле да је она наклоњена деоби..., и т. д.“

А ево сада шта се било догодило: од самога почетка компликација, Аустро-Угарска беше истакла своје право на две покрајине: она је доставила до знања своју намеру да неће допустити, ни по коју цену, да се словенски утицај развија на западном делу балканскога полуострва. У Рајхштату, Русија, обавештена о намерима Аустрије, на њих је пристала,

жртвујући у исти мах Србију и, по мало Црну Гору.[1] Од тада, кнез Бизмарк није пропустио ни једну прилику а да не напомене тему о аустро-угарском утицају на балканском полуострву.

За време рата, Аустро-Угарска се умешала у послове двеју покрајина. У почетку, Енглеска (по сведоџби грофа Шувалова) била се показала пуна неповерења према Аустро-Угарској. Када се дакле дефинитивно извршило зближење између двеју Сила, вероватно у времену цариградске Конференције, али још вероватније у самоме Берлину и под оком Бизмарковим, оставише Енглеској „иницијативу," коју је тражио лорд Биконсфилд, у својој беседи од 5 јула.

Када је тако све било приправљено, Аустро-Угарска, у седници од 8 јула, открила је своје батерије:

„Заинтересована у првоме реду, као суседна Сила, Аустро-Угарска је приморана изјавити искрено и отворено да јој њени најозбиљнији животни интереси допуштају да прими само једну солуцију босанско-херцеговачког питања која би била кадра донети трајну пацификацију тих покрајина и спречити понављање догађаја који су тако великој опасности излагали јевропски мир и створили Аустро-Угарској, намећући јој велике жртве и велике материјалне губитке, неиздржљив положај, чије продужење она не би могла примити."

У одговор на то, лорд Солзбери поднео је предлог, који се своди на две фразе:

„Порта ће дати доказа о највишој мудрости, ако одбије да и даље прима на себе терет посла који премаша њене силе; и поверавајући га Сили која га је кадра извршити, она би одвратила од Царевине страшне опасности (то је осуђеник на погубљење путем убеђивања); из тих побуда, влада Кра-

[1] Каратеодори паша даје један тачан и занимљив детаљ о споразуму у Рајхштату: „Вредно је забележити да почетак тога питања (о Босни и Херцеговини) допире, ако је веровати неким причама, до састанка царева, у Рајхштату, у јуну 1876 г. То је бар под заклетвом тврдио Коголничеано. Тај последњи изјавио је да је имао у рукама два документа исписана писаљком, један од кнеза Горчакова, други од грофа Андрашија, и измењаних међу њима у Рајхштату; два списа, који су били формулисани као проста излагања идеја, усвајаху, у претпоставци руско-турскога рата, враћање Бесарабије Русији и проширење Аустрије у Босни и Херцеговини. Више изјава лорда Солзберија, за време службених и приватних дискусија, дају маха веровању, да се и Енглеска, од своје стране, била спријатељила с том идејом у доба конференција у Цариграду..."

љичина предлаже сакупљеним Силама да Конгрес утврди, да покрајине Босну и Херцеговину окупира Аустро-Угарска, и да њима управља.“

Кнез Бизмарк одмах пристаде уз тај предлог:

„То није само аустро-угарски интерес, него и општа дужност. . . Немачка, која није везана никаквим непосредним интересом за Исток, мишљења је да само држава, која располаже потребним силама и која је на домак огњишту нереда, може тамо успоставити ред и обезбедити судбину и будућност становништва.“

Та теза могла се распрострти и применити и на друге покрајине. . .

Турски пуномоћници страховали су од тога ужасног ударца. Неколико дана, они су већ преговарали да би га одбили. Још се поправљао уговор у Сан-Стефану: али, овога пута, да се учини још тежим! Куцали су на сва врата, а нарочито на врата енглеских пуномоћника: ту је за њих било друго, и не мање мучно разочарење:

„Отомански пуномоћници приступише лорду Солзберију и Биконсфилду и преклињаху их да употребе свој утицај да се бар одгоди, на дан два, дебата, за које би време они стигли споразумети се. Енглески пуномоћници саслушаше их расејано; место сваког одговора, лорд Биконсфилд рече им суво да су одлуке отоманског министарског савета одлуке једног врло мало паметног скупа, да не би рекао што више. Што се тиче лорда Солзберија, он смаче раменима и рече им: „Ја, нећу учинити ништа; а ви можете чинити све, јер знам да нећете учинити ништа. Политика ваше владе састоји се у томе да не признаје ни најочигледније интересе.“ После чега он се повуче. . .

Онима који су га питали за што је примио улогу иницијатора за аустријску окупацију, лорд Солзбери одговори да, како се предлог о томе морао поуздано формулисати, он је помислио да ће бити корисније да га учини Енглеска него Аустрија. . .[1]

Када је, на седници Конгреса, предлог учињен и потпомогнут трима главним Силама које су руководиле Високим Скупом и „речитошћу“ лорда Биконсфилда, Турска је могла

[1] Неиздате Успомене Каратеодори-паше.

само да се поклони. Па ипак, била је једна Сила коју је ширење Аустро-Угарске ка Јадранском Мору морало бацати у бригу. то је била Италија. Њу је на Конгресу представљао један дипломата старе школе, лукав и искусан, коме је његова већ дуга каријера давала извесно поуздање у себе, гроф Корти.

Отомански пуномоћници пошли су и к њему да му испричају своје муке: од њега нису ишчупали ништа. Рекао је, касније. да је имао или је мислио да је имао извесна уверавања од стране Бизмаркове. Било како му драго, у седници, он показа један покрет:

„Једини коме паде на памет, не да потпомогне отоманске пуномоћнике, него просто да учини да се чује један глас који никако није био сагласан са гласом председниковим, био је гроф Корти. Он запита грофа Андрашија на какво се гледиште става његова влада односно окупације. Питање је било формулисано доста неодређеним изразима. Међу тим, чим је гроф Корти изговорио те речи, гроф Андраши окрете се најпре кнезу Бизмарку, па онда, гледајући грофу Кортију у очи: „Господине Пуномоћниче Италије, рече, Аустрија, окупирајући Босну и Херцеговину, става се на јевропско гледиште. Немам више ништа да додам." Тај одговор учини на грофа Кортија особити утисак. Не само да ништа није одговорио у том тренутку, него ни касније, не отвори више уста, ни он, ни његов талијански колега, гроф де Лонај, и када га, после тога, отомански пуномоћници преклињаху да предложи да окупација има само привремени карактер, гроф Корти то одби рекавши да ту не може ништа и да му је достављено да би његово мешање било сматрано као casus belli.[1]

Све то, наравно, не налази се у протоколима.

Лорд Биконсфилд допуни своја објашњења развијајући једини аргуменат подесан да фрапира јавно мишљење у Енглеској:

„Ако би Конгрес оставио покрајине о којима је реч у стању у коме се оне сада налазе, опет би се појавила превласт словенске расе, која је слабо расположена да другима чини правду. . ."

[1] Неиздате Успомене Каратеодори-паше. — Види и причу која је избила, кажу, из кабинета Вадингтона и која је угледала света у „Новој Слободној Преси" од 31 авг.

Горчаков, обвезан још од Рајхштата, имао је само да испија чашу. Он рече просто: „да је енглески предлог улазио у опште погледе Русије:“

Отомански пуномоћници још се не могаху склонити на такву жртву. Нису имали упутстава. Нису ни уступили, ни раскинули; положај им је био ужасан; „дрхтали“ су, то је реч којом се служе више пута да би изразили свој страх.

„. . . Одмах после седнице, силно их нападоше њихове аустријске и енглеске колеге. . . Лорд Биконсфилд није се задовољио само саветовањем. Отворено је претио. Оптуживао је отоманске пуномоћнике, што је било много озбиљније, да се стављају на супрот енглеским плановима, да Енглеску доводе у такав положај да не може више бранити Турску ни од кнежевина, ни од Грчке. . .“

Нису биле саме претње лорда Биконсфилда:

„Отомански пуномоћници сазнадоше одмах сутра дан после седнице, да је Кнез Бизмарк саветовао Аустрији да уђе у Босну не чекајући на пристанак Сјајне Порте. . . Бојне припреме те Силе, озбиљне речи кнеза Бизмарка, ауторитет његових савета, речи силе ће гледати на своје интересе, које је изговорио у сред Конгреса, протокол објављен као отворен, прекори и претње лорда Биконсфилда наговештаваху и сувише озбиљност ситуације и потребу да се она што пре отклони каквим било средством.[1]

Средство је било редакција једне клаузуле (11 јула) намењене да остане тајна, али која би спасавала бар по форми изглед Турске и која би подвргла привремену окупацију Босне и Херцеговине, од стране Аустро-Угарске, са Ново-пазарским срезом, претходноме споразуму са Турском.[2]

[1] Неиздате Успомене Каратеодори-паше.

[2] Ево текста те тајне клаузуле: „На жељу исказану од стране отоманских пуномоћника у име њихове владе, аустроугарски пуномоћници изјављују, у име владе Њ. Ц. Кр. Апостолског Величанства, да суверена права Њ. Ц. Величанства Султана на покрајине Босну и Херцеговину неће претрпети никакве повреде фактом окупације о којој се говори у члану који се односи на речене провинције у уговору који ће се данас потписати; да ће се окупација сматрати као привремена и да ће се претходни споразум о појединостима окупације извршити одмах после затварања Конгреса између двеју влада.

„Берлин, 13 јула 1878. Андраши, Карољи, Хајнерле.“

То су биле само голе речи. Најлепшу победу у целоме рату задобила је Аустро-Угарска, не потегавши мача, не дрешећи кесе, против воље Турске, против воље Русије, против воље Италије. Бизмарк је могао поновити своју изреку: „Ја сам Конгрес!“ [1]

Германски утицај закорачио је на Балканско полуострво.

Горчаков се хтео мерити са Бизмарком: био је потучен. Дуге жртве руске политике у 1863, у 1866, у 1871 години, завршавале су се тим страшним поразом. Јевропа, која се први пут састала после успеха Немачке, могла би затражити од ове ако не рачуна, а оно бар компензација: на против, овај јој је спремала своје ново повећање.

Кнез Бизмарк, прибравши, у корист „веће Германије“ корист од руских победа на Балкану, обезбеђивао је себи на свагда верност Аустрије: упућивао је ка Дунаву снаге Јужне Немачке и тако је ослобођавао Север; постављао је основе „тројноме савезу“ доказујући Италији њену немоћ, и немоћ западних народа.

Ни Енглеска, ни Русија, ни Француска нису се умеле брзо „окренути“ пред новим фактом, пред састављањем империјалистичке Немачке. Оне су се закасниле око својих старих свађа, старих страсти и старих идеја. Енглеска дипломатија, на име, са својим мало гордим поуздањем, дала се ухватити у тако вешто разапету замку. Она је узела на себе да уведе Немачку на полуострво и у Цариград.

Сва остала дела конгреска врзмају се око тога чвора.

Румунија је проглашена за независну. Али, после дебате која је била за њу врло мучна и у којој је била остављена од свију, она мора примити, volens nolens Добруџу мало заокругљену у размену за Бесарабију коју је вратила Русији. На наваљивање Француске, која ју је, до душе, бранила, да би јој добила бољу границу према Добруџи она је најзад пристала на једну тачку уговора, која даје народност и једнакост права Јеврејима у Румунији.[2]

[1] J. de Witte, Петнаест година историје. Белешка о једном разговору румунског агента Лптеана са Отом Руселом, послаником енглеским, 26 априла: „Бизмарк се до сада само играо речима о Источном питању; последњу реч, позајмио је од Луја XIV: „Ја сам Конгрес“. (стр. 378).

[2] Румунски делегати, Брађано и Коголничеано, и ако су представљали државу која је ратовала и победила, нису били примљени да учествују у

Русија, као награду за своје победе, добива у Јевропи, само повратак Бесарабије. И то, по цену дугог непријатељства са младом краљевином, дојучерашњим савезником, и са којим би имала толико интереса да одржава успомену на заједничко ратовање.

Србија и Црна Гора такође су оглашене за независне. Оне такође добивају извесне територијалне користи. Али прва од тих кнежевина гледа како јој се препречује пут ка Солуну, те губи, мало по мало, наду у развитак на мору, било ка Јегејском, било ка Јадранском мору. За Црну Гору учињено је више, њен круг акције проширује се, нарочито ка мору, где добива Бар; али не добивајући капије од Спича и Улциња, она мора да прими, бар за тај мах, знатно смањење словенских нада ка јадранском приморју.

Турска је још једанпут спасена. Не само што задржава Цариград, око кога је Јевропа у забуни више него икад, него добива натраг територију коју јој је уговор у Сан-Стефану био одузет, од Јегејског Мора до Балкана, — осим једне исправке евентуалне границе, али још неодређене у корист Грчке, у Епиру и Тесалији... Она се избавља из руског загрљаја, и вероватно на свагда. Па ипак, ратна накнада од 300 милиона рубаља, која ће бити уређена посебним аранжманом између Турске и Русије, оставља овој средство за притисак на Порту, која није кадра да га се ослободи у кратком року.

Турска одржава још, осим Кипра, острва у Архипелагу и Средоземном мору, па и Крит. Марљиво су је одржали у улози „вратара од Мореузина". Нису нашли ништа боље да би одржали равнотежу на Истоку. Хришћанство, окупљено још један пут, да би одлучивало као господар о стварима и праву, није смело оборити факт мусломанске окупације, ни прокламовати право јевропских народа на Јевропу. Лорд Биконсфилд изјавио је, у сред Конгреса, да је „једна од главних

пословима Конгреса. Били су само „саслушани" од представника Сила. Они поднеше један мемоар и топло брањаху своју ствар, али се у напред знало да је све то узалуд и да положаји беху заузети: један од секретара конгреских, гроф де Мои, пише: „Жалио сам у себи два румунска делегата слушајући их како развијају своју расудљиву и илузорну аргументацију. Они су, уз то, и један и други, имали врло тужан изглед, и вршили су своју мисију само по дужности и без икакве наде." (Revue des deux Mondes, 1 нов. 1904 г., публиковано у „Делу" за 1905 г.).

основа општем миру независност султанова, као јевропскога суверена.

У Азији, опште погодбе уговора у Сан-Стефану нису осетно мењане. Турска је дефинитивно уступала Русији земљиште Ардахана, Карса и Батума; прве две тековине сачињаваху, у корист те последње Силе, пут за продирање ка Малој Азији и тешко притискиваху мусломански свет. Страховања Енглеске односно трговинског пута ка Индији преко извора Еуфрата утишана су враћањем Бајазита и Алашкердске долине Турској и предајом Персији, од стране Турске, града и земљишта Котура.

У главноме, најважнији резултат, у Азији, било је заузимање Батума од стране Русије; Батум је, до душе, проглашен за слободно пристаниште. Али Батум обезбеђује Русији господарство на Црноме Мору; Батум јој даје маха за експлоатацију богате петролејске области на Кавказу; Батум притискује Персију и Јерменску. Даје се разумети енергија, којом је гроф Шувалов бранио ту победу коју руско оружје није могло довршити, гнев енглескога јавног мишљења кад тачка конвенције од 30 маја, која се односила на Карс и Батум, би откривена, и, најпосле, иронија кнеза Бизмарка када је, у очи лорду Биконсфилду, поновио, „колико би био срећан када би британска влада, која има великих интереса у тим крајевима, била задовољна тим аранжманом.“ [1] Лорд Биконсфилд није крио своју зловољу због једне анексије „коју није могао одобравати.“ Али одлука је била донесена. Мир или рат зависили су од обавеза примљених 30 маја.

Судбина Батума, и према томе Црнога мора, била је, пред Конгресом, само један од елемената најопштијега питања о равнотежи на мору. Велико старање и велика мука Енглеске били су у томе. Али њена страховања и њене жеље беху подједнако мрачне и тешко их је било признати. Енглеска је била врло збуњена између својих традиција, својих декларација, увек наклоњених интегритету отоманске царевине, и својих нових аспирација, које почињаху да је постављају као наследницу једнога дела те царевине. У томе је, овде, од стране њених представника на Конгресу, био један напоран и врло компликован посао, намењен да покрије прошлост, да спасе садашњост

[1] Седница од 6 јула.

и спреми будућност. Запињали су да нађу, у корист своје земље, на њеном природном елементу, мору, накнаду за развијање утицаја, који су постигли на копну словенска и германска Сила.

По једној изреци Шатобријановој, „декрет Промисла" поверио је нехришћанском господарству чување Мореузина и Светих Места. Вечита парба, која дели, у погледу тих положаја и тих територија, јевропске народе, налази само у таком стању ствари кратких периода затишја. Сукоб је у толико оштрији, данас, што је једини природан и слободан пут између Јевропе и Азије удвојен, од 1869 године, каналом Лесепсовим. Светска трговина загушила се у томе узаном грлићу. Па ипак крајеви који су му блиски и који су били колевка цивилизације остају неподељени плен, који једино турско оружје брани од јевропских предузећа.

Средоземни Исток, у Цариграду, у Мореузинама, у острвима Архипелага, у Малој Азији, у Сирији, у суецком Каналу, у Египту, поставља велики проблем проласка, — проласка сувим и проласка морем: пут за Индију и пут за Тихи Океан.

Шта ли ће се одлучити, у томе погледу, у Берлину?

Три царске Силе: Русија, Немачка, Енглеска, ту су једна поред друге; средоземне силе: Француска и Италија, мало у позадини, мотре на ток ствари; најзад народности које се тек рађају: Грчка, Бугарска, Румунија, у очекивању, готове да покупе мрвице са стола.

Енглеска је била најенергичнија и најпредузимљивија од свију. Она је и „потпалила" ватру. Она сматра Средоземно море, по важности путова за Индију, као своју ствар. Трудила се да се опет дограби сувоземна пута калузулом која одузима Русији изворе Еуфрата. Остајаху, сада, морски пролази.

Што се тиче пловидбе кроз Мореузине, огледали су од 1856 год., две до три разне редакције које никада нису изгледале довољне. Средоземне Силе желеле би, помоћу кључа од Мореузина, задржаног у рукама Турчина, да затворе Русију у Црноме Мору; Русија би хтела, истим поступком, примењеним у противном смислу, затворити Црно Море јевропским флотама, остављајући отворена врата својим властитим ратним лађама. Турска би желела послужити се својим правом да би себи створила савезнике или да би се заштитила од противника. Противуборни интереси које неће измирити никаква формула.

У начелу, по конвенцијама пре Берлинскога Конгреса, доктрина која је преовлађивала, било је затварање Мореузина ратним лађама. Међу тим, уговор од 30 марта 1856 године овлашћивао је сваку од Сила да одржава перманентну флоту у Црноме Мору. Та конвенција оборена је у Лондону 1871 године. По прелиминарима у Сан-Стефану, Русија, продужујући тај успех, објавила је да Босфор и Дарданели остају отворени, у време рата као и у време мира, трговинским лађама неутралних држава које долазе из руских пристаништа или иду у та пристаништа; забранила је Султану да установи фиктивни блок којим би се циљало на пристаништа Црног или Азовског мора. То су већ била одшкринута врата. Свакојако, Русија је признала да питање о Мореузинама зависи од јевропских Сила.

У Берлину, били су врло збуњени: сви ти поступни нови терети чинили су то „право“ све више и више мрачним: још га више замрачише. У седници од 11 јула, лорд Солзбери дода ову изјаву:

„Објављујем, од стране Енглеске, да се обавезе Њеног Британског Величанства односно затварања Мореузина ограничавају на обавезу према Султану, на поштовање независних одлука Његовог Величанства у духу уговора који постоје.“

Тиме се, по свој прилици, хтело рећи, да ће Султану бити слободно да ради што хоће и, према томе, да отвара Мореузине својим пријатељима и да их затвара, у даном случају, својим противницима. Али гроф Шувалов одговори одмах:

„Да пуномоћници Русије, немогући себи тачно дати рачуна о британском предлогу, захтевају од своје стране да се унесе у протокол: да је, по њихову мишљењу, принцип о затварању Мореузина јевропски принцип, и да раније стипулације нису укинуте те остају обавезне за Султана као и за остале Силе“...

Никакав глас није санкционовао ни један ни други предлог, нити је изнео мишљење Конгреса. Само, буде усвојено, да све раније стипулације, које нису укинуте, остају у важности: закључак који је изгледао, прећутно, повољан за руске предлоге.

Међу тим, британски предлог није био без дејства. Захтевајући, за Султана, сву слободу акције, Енглеска комбинује тај захтев са једним дуго скриваним маневром, али који објашњава све њено држање. Од 4 јуна, — али без и једне напомене у дискусијама и протоколима Конгреса, — Енглеска је

имала или мислила да има пуне руке са гледишта морске равнотеже. Она је закључила одбранбени савез са Султаном направивши, у неку руку, уговор у Ункијар-Скелесију у противном смислу; и, као територијалну залогу за ту сјајну ситуацију које се дочепала на Истоку Средоземног мора, она је ишчупала од Султана право да окупира и администрира острво Кипар.

Тако снабдевени и поносећи се том неочекиваном комбинацијом, енглески министри сматрали су себе као господаре догађаја и били су уверени да су изравнали, у корист своје земље, користи које су задобиле друге Силе.

Та мисао била је лично лорда Биконсфилда. Још 1847 године, он беше написао у Танкреду: „Енглезима треба Кипар, и они ће га узети као компензацију. Неће они, по ново, бесплатно свршавати турске послове. Њима је потребан један нови трг за њихов памук. Енглеска никако неће бити задовољна до год јерусалимско становништво не понесе турбан од памука.“[1] То је значило постављати двоструку кандидатуру у исти мах на наслеђе Кипра и Палестине. Од 1847 године, Француска се особито бејаше заинтересовала пословима Светих Места и Либана; „резерве“ Вадингтона нису давале да се то питање додирује на Конгресу.

Остајао је дакле Кипар. Таква је била генеза заузимања тога острва: она је објашњавана и правдана, за галерију, циркуларом Форен-Офиса, од 30 маја 1878 г., који је конвенцију о Кипру износио као „конвенцију опрезности.“

„Једина мера која би могла дати стварну гаранцију за господарство Турске у Азији... јесте обавеза, од стране Силе довољно снажне да је испуни, да свако ново дирање од стране Русије у турску територију, у Азији, буде спречено оружаном снагом. Таква обавеза, ако је закључена потпуно и без резерве, спречиће остварење такве евентуалности и даће у исто време становништву у азијским покрајинама потребно поуздање да турско господарство у Азији није осуђено на скори пад...“

Две „опрезности,“ које је Енглеска предузела противу славенскога ширења по султановим доменима показују се у пуној светлости. У Јевропи и на суву, то је установа Источне

[1] Наведено од Барона d'Аврила Берлински Конгрес (стр. 351).

Румелије одвојене од велике Бугарске, са војничком одбраном, за Турску, балканским ланцем; у Азији и на мору, то је одбранбени уговор закључен између Енглеске и Султана, који оставља овоме, повољним тумачењем, „располагање Мореузинама“ (то јест евентуалну окупацију Мореузина енглеском флотом), а све то наслоњено, у ствари, на окупацију острва Кипра.

Пристанак Немачке на те две користи Енглеска је задобила једним преговарањем пре Конгреса, под обавезом за себе да припомогне додељивању Аустрији администрације у Босни и Херцеговини. Тако се од једанпут све објашњава.[1]

Међу тим цењкањима, губили су из вида мотив који је био повод рату, „побољшање судбине хришћана на Истоку.“ Не треба, међу тим, мислити, да се Конгрес није бавио том племенитом ствари. Председник, кнез Бизмарк, не пропушта никако ударати гласом на „високу цивилизаторску мисију“ која припада, од тада, силама. Русија ту бди, разуме се, а Француска, која се сва предала томе да одржи остатак утицаја који јој њено традиционално дело, било религиозно, било слободоумно, одржава на Истоку, Француска је усвојила за пра-

[1] Нико боље од Каратеодори-паше није разумео и објаснио утицај те конвенције од 4 јуна, која је везивала једновремено све стране ангажоване у Конгресу. Он је први и грозно настрадао од ње, јер је тај тајни споразум у напред уништио његову акцију: „Англо-турска конвенција и уступање Кипра који су обзнањени у тај мах допринели такође пооштровању аустријске лакомости. Њени заступници сазнали су за раније за тајни аранжман између Енглеске и Турске; о томе не треба сумњати, као год што не би било места сумњи да су они посветили у тајну и Бизмарка, према коме Андраши никако не би смео прећутати о предмету такве важности: и, док су Енглези, који су узели Кипар, налазили да је са свим природно потпомагати окупацију Босне Аустријанцима, сви, од своје стране, морали су очито удвајати своје напоре да не би отишли са Конгреса са мање користи него Енглези.

„Јула 4 један телеграм од Порте потврђивао је отоманским пуномоћницима да постоји конвенција између Енглеске и Турске односно Мале Азије и Кипра. Било им је врло незгодно што нису раније знали о једној тако важној ствари (сами, дакле, нису били посвећени у тајну) која, да су је сазнали на време, давала би им права да на британске пуномоћнике врше пресију много јачу но што је био случај. Јула 7, конвенција је била разглашена и вероватно јавна у Лондону. Одмах по том, за ствар се сазнало и у Берлину, и, од тога тренутка, Аустријанци, користећи се нередом створеним у редовима оних који за њу нису раније знали (то јест цео свет, осим Енглеске, Немачке и саме Аустрије) показаше се још насртљивији у својим захтевима.“ (Неиздате Успомене).

вило својега понашања да помаже, у колико је могућно, силе другога реда; она једнако брани толеранцију и верску слободу. У исто време, она потпомаже носиоце отоманског дуга. Француска је велики извозник принципа и капитала.

Њени пуномоћници износе пред Конгрес један члан (који је постао члан LXII уговора), који обезбеђује свим верама слободу, једнакост пред судовима, приступ у службе, почасти и т. д. Те мере, које се могу применити чак и у земљама одвојеним од отоманске царевине или које су добиле аутономну администрацију, нису пролазиле без тегоба, на име за Јевреје у Румунији и, овде, француски предлог нађе на најживље противљење руских пуномоћника; али Енглеска је била потпуно наклоњена предлогу, који је тако исто потпомагао и кнез Бизмарк. Једнакост вера постаје, први пут, уговорни закон за Исток.

Француска је тако исто изнела пред Конгрес територијалне захтеве за Румунију и Грчку. Борба је била у толико жешћа што су интереси били изукрштани, и ако Конгрес није потпуно ратификовао њену инцијативу, ипак је о њој водио рачуна, јер додели Румунији територијалну допуну, од Рашове до Силистрије, као и дунавску делту са острвом Серпенсом; тако исто, према једном француском предлогу, он признаде, у начелу, важну исправку границе Грчкој, у Епиру и Тесалији (чл. XXIV), остављајући Силе као посреднице између Турске и Грчке, у случају тешкоће. Француска предложи, проширујући члан XXII уговора у Сан-Стефану, право службене заштите посланстава над црквеним људима, хаџијама и калуђерима који би путовали по јевропској и азијској Турској, као и над верским заводима, у Светим Местима и другде (чл. LXII).

Њени пуномоћници, који су у почетку ушли онако плашљиво и опрезно, мало по мало осетили су се учвршћени и тако рећи ношени снагом својега положаја. Показивали су се предусретљиви према њима; уносили су у протокол њихове најситније напомене; поверавали су им деликатне послове посредовања и редиговања. И нико више од кнеза Бизмарка није настојавао да им се посао олакша и учини што племенитијим. Каква промена! А то је за то што нико боље од кнеза није разумевао значај пристанка Француске на дело Сила које су господариле на Конгресу. Да је Француска изостала или оспо-

равала, њена уздржљивост или њене критике угрожавале би једнодушност, и све би било у питању.

Италија није била особито задовољна. Нејасне жеље повољне Русији које је показала у почетку (из страха од све већег утицаја Аустро-Угарске у зони Јадранскога Мора) нису јој донеле среће. Њено присуство било је тако рећи омашено, и њен први пуномоћник, гроф Корти, жалио се да је био преварен од кнеза Бизмарка. Овај је вероватно хтео показати Италијанима колики би за њих био интерес да се од сада склоне под крило Немачке.

Било како му драго, тек Италија, сама, није могла радити; али да се њена зловоља излила у груди Француске, да су обадве, захтевајући, пред Конгресом, своју улогу Средоземних Сила и Сила потребних равнотежи, стале одлучно између двеју група, Русија би имала средство за маневровање.

Корист коју би слободније и окретније држање обезбедило Француској, предосећали су шефови Конгреса. Они је претекоше, тако да створише, сами собом, тој сили, положај лепши чак и од онога, на који као да су рачунали њени представници и њена влада

И тако, уз пркос фамозним „реформама," француски пуномоћници били су приморани, у неку руку, да прихвате прилику која им се указивала да би учинили да Конгрес санкционује традиционалну политику Француске у Светим Местима и, на један општи начин оно што је уобичајено да се назива „католички протекторат" на Истоку. Високи скуп признаде, у том облику, „стечена права Француске," то јест драгоцену власт у свем пространству царевине а поглавито у оним тако важним крајевима, Палестини и Сирији.

Ускоро се указа друга једна прилика, у којој је Француска могла узети више. Са увек великим значајем француских иницијатива у Јевропи, она одлучи о будућој оријентацији јевропске политике: од тога часа, одиста, Француска се окренула ка својим средоземним интересима; силе се окренуше ка развијању колонијалне политике.

Међу оним речитим ћутањима, која су тако рећи тајно ткиво Берлинскога Конгреса, има једно које ни један пут није прекинуто, али чији је разлог бунио без престанка духове. О

њему се никако није говорило, а на њ се једнако мислило. Реч је о Египту.

Египат је, по превасходству, „пут за Индију." Од Абукира, Енглеска никако није губила из вида Фараонове земље. Суецки канал, изведен руком Лесепсовом, повећа њену пажњу. Финансијске лудорије Измаилове дадоше маха њеној контроли. Откуп каналских акција истаче њене амбиције.

Дипломатски положај Египта био је доста необичан. Припадајући једнако турској Царевини, он је захтевао, од времена Мехмед-Алије, извесну слободу кретања коју је усвајало и храбрило неколико Сила, а у првоме реду Француска. Он више апсолутно није ишао са судбином Турске. Године 1877, у току преговора који су претходили рату, тај специјални положај још се више компликовао. Енглеска је уговорила да Египат и суецки канал буду изван повреде од непријатељстава, а, међу тим, трупе кедифове храбро су се бориле код Плевне у отоманској војсци.

Кад куцну час преговорима у Берлину, опрезности, које је предузела Енглеска још се појачаше „резервама" које је учинила Француска. Енглеска беше изузела Египат од последица мира. Египат је поименце назначен у француској ноти као земља о којој Конгрес неће имати да се бави.

Питање је да ли не би било паметније оставити Јевропи, која изгледаше да је желела тада консолидовати остатке турске царевине, могућност да се и на афричку обалу распростру гарантије, које је она тако свечано примала за јевропске и азијске покрајине. Али је француска политика била тада под разним утицајима.

Било како му драго, догађаји су текли; „египатско питање" родило се и развијало у исто време кад источно питање. Можда би се могло рећи да је оно сазрело управо у Плевни.

Финансијска криза беше се повећала трошковима на мобилизацију, опрему и издржавање 30,000 људи послатих у Македонију. Нешто раније, од последњих месеца 1875 године, британска влада приступила је једној анкети о ситуацији египатских фондова и фаворизирала је стварање, посредовањем Англо-Египатске Банке (у фебруару 1876 г.), једне народне банке, са задатком да руководи кедифове послове. Француска се беше умешала у име својих властитих по-

вериоца. Од тога тренутка, поседници фондова, les bond-holders, били су оруђа двеју политика у Египту, и управљали су.

Француска је брзо била одгурнути: у мају 1876 године, стварање Благајнице Јавнога Дуга, под високом присмотром јевропских комесара. У децембру 1876, стварање двојне контроле, која је била почетак condominium-a; генерални су контролори један Енглез а други Француз; један је имао да води бригу о приходима, други о рачуноводству и Јавном Дугу; они примају, једном речи, сву одговорност за финансијско управљање у Египту, немајући свакојако потребну власт да би зауставили повећање трошкова.

После рата Турске, како је благајница била празна, наређена је нова анкета декретима кедивовим од 27 јануара и 30 марта 1878 године Међународна комисија, у којој је један Француз, Лесепс, имао номинално, а један Енглез, сир Ривер Вилсон, стварно председништво, добива најширу власт.

Од тога тренутка, осећа се енглеска рука, јача и тежа но икад, у египатским пословима. На самоме месту, ствари се убрзавају. Француски агенат у Каиру пише:

„Тада сам се сећао свих фаза периоде која беше протекла и свих понуда онако смело чињених Енглезима, преко кедива, о општем гувернеру или о пуновласном министру. Без сумње, ти су предлози били одбијени у Лондону, као неопортуни или прерани, али они тамо нису изазвали ни чуђење, ни срдбу. . . Сви ти симптоми изазиваху код мене чудно неповерење према нашим савезницима. Од сада неће више бити у питању интерес поверилаца и финансијска ликвидација, него сама судбина Египта.[1]

И одиста, судбина Египта била је у питању. Две Силе које су се налазиле једна према другој на обалама Нила, бéху, баш у тај мах, представљене и на Берлинском Конгресу. Каква прилика за консолидовање, увођење нових погодаба и цењкања!

Енглеска, очито, маневровала је да би одвојила питање о Египту од Источног питања и да би га засебно расправљала, али у своју корист. Хтела је имати одрешене руке, — и не неактивне. Море и морски пролази стална су јој брига. Тако се објашњава њено онако опрезно држање у погледу поморске Бугарске, у погледу Мореузина, у погледу Грчке, у

[1] Baron des Michels, Успомене из службе (стр. 181).

погледу и саме Турске; она ћути, преговара немо. Тако се објашњава она изненадна конвенција о Кипру и најтајнија тајна о њој, која је ишла дотле да, као што смо видели, чак ни отомански пуномоћници у Берлину нису за њу знали. Са Кипра, држале су се под присмотром све те обале.

Али, да би се закључивало, није се могло бити без Француске (за којом ће вероватно ићи и Италија); без Француске, страшна машина, стављена на супрот Русији, неће функционовати. Шта да се ради? Египат се поименце спомиње у „резервама" Вадингтона: немогућно је изговорити то име. . . Па ипак се говорило о њему.

Говорило се иза кулиса, по што је било записано да главне ствари, прави послови Конгреса, прећутно пролазе пред свечаним скупом.

Јуна 7 г. 1878, — пет дана пре свршетка Конгреса, — лорд Солзбери саопшти Вадингтону конвенцију о окупацији Кипра. Удар је погађао по сред лица Француску и Италију, средоземне Силе. Вадингтон био је у исти мах срдит и збуњен. То је био најкоректнији и најлојалнији човек на свету; био се повукао од своје воље у улогу другога реда, пристајући свакојако да сарађује на извесним тежим пословима; и ето какво су му изненађење спремили! Он потражи лорда Биконсфилда, приступи му и разговарао је с њиме оштро: Француској је још остајало само да напусти Конгрес. . .

Све, само то не! Лорд Солзбери не даде да се прекине разговор. У самој ствари, то изненађење није га изненадило: био је спреман. Био је дошао час, да се испитају средоземна питања. Уз пркос „резервама" Француске, изнеше на тапет спорна питања између двеју Сила. Говорило се најпре о Египту; говорило се о Сирији и, најзад, да би себи дао маха, енглески министар сматрао је за опортуно да изусти на један пут, у разговору, реч Тунис. „Не можете оставити Картагену у рукама варвара" рече на један пут Вадингтону.[1]

О Египту, ма да је положај Француске био врло јак, њене „резерве" буниле су је и доказивале њену забуну. Вадингтон истрајао је у систему, који је био систем Француске од времена војводе од Деказа: он се задовољи декларацијама које су утврђивале једнакост положаја и утицаја двеју Сила.

[1] Неиздате Успомене барона де Курсела о Туниској ствари.

У погледу Ливана, речи енглеског министра биле су сасвим јасне; оне су признавале стечена права и дужности Француској у тој покрајини; „Енглеска ту неће чинити никакве сметње."

Али, за што Тунис? Као што смо видели, лорд Солзбери први је отпочео говор. Казао је да је Енглеска одлучила да не ставља никакве препреке француској политици у тој земљи. „Радите тамо што год вам је драго, додао је. То није наша ствар." У суштини, он је позивао Француску да тражи, на ту страну, компензације, које би јој се мучно дале на другој страни. То је значило бацити неизоставни терет: и то је било довољно да се покаже јединствена снага Француске у Берлину. Та жртва очито била је претресана у саветима краљичиним, и кнез Бизмарк био је о њој обавештен.

Шта се рисковало? Обезбеђивала се непосредна потпора Француске, — потпора апсолутно неопходна и без које се не би могао закључити Конгрес, — у размену за концесије са дугим роком, слабо одређене и које, чак, имађаху и ту добру страну, да донесу антагонизам између двеју средоземних Сила, Француске и Италије. Британска дипломатија, за добит која би дошла одмах, заузеће Кипра, давала је бенефицију са дугим роком, мучну, можда неостварљиву: Тунис.

Пред том понудом или, ако хоћете, пред тим искушењем, француски пуномоћници оклевали су. Француска је била плашена да би се бојала авантура. Њени представници бојали су се да мету прст међу зупце од точка и да ангажују политику земље за дуга времена.

После зрела размишљања, Вадингтон, Сен-Валијер и Депре одлучише се да ухвате лопту у лету; они су схватили корист од тога ако се ратификују, на седници Конгреса, разни предлози који су потекли од лорда Солзберија, а очито није им било криво да не оставе Берлин, а да и сами не однесу „што год." Они дакле саставише пројекат предлога који би имао бити изнесен на сто Конгреса и послаше га у Париз преко једнога од секретара мисије; тражили су одобрење Мак Махона и министарског савета.

Причају да се маршал, чим је бацио поглед на документе, жестоко био наљутио: „Хоће, сада, да нам набаце Италију на леђа! — дрекнуо је. Нећу никако пристати, нећу да нас баце у нову свађу, нећу, разумете ли! . . ." Призор је био тако же-

сток да се секретар, носилац вести, сав био збунио, и маршал му је морао благо објаснити, да се његове речи не тичу њега. Министарски савет био је истога мишљења. Француски пуномоћници, телеграфски извештени, морадоше дакле одустати од својега пројекта, и ћутало се пред Конгресом о енглеско-француским трактацијама, у погледу нове равнотеже на Средоземном Мору.[1]

Да ли је Вадингтон, после Конгреса, и по повратку у Париз, имао више утицаја на маршала и своје колеге, или је пак сматрао за дужност да не допусти да пређу у заборав онако важне декларације, које му беху учињене?...

Одмах 21 јула, он пише маркизу од Харкурта прво писмо намењено да буде саопштено лорду Солзберију и које је пре свега напомињало на постигнути споразум о египатској афери, и у питању о Ливану. Цитирао је на разговоре који су се водили у Берлину, и додавао је:

„Желимо, према томе, да будемо обезбеђени да ће у будућности као и сада, наше две владе радити договорно да би одржале, пријатељском, на оправданом и на узајамном поштовању заснованом политиком, своје узајамне интересе у долини Нила. Такве су погодбе без којих би ми изгледало немогућно ујемчити продужење усрдних и искрених односа између Фран-

[1] Обавештења о говору и држању маршала Мак Махона долазе од сведока очевидца коме се може веровати. Они су, у осталом, проконтролисани на најчистијем извору. Међу тим, верзија Марсера у неколико се разликује: „Бизмарк, који је вршио свој задатак посредника, вели, дао нам је на знање да се можемо дочепати Туниса а да се противу тога нема шта рећи... Питање се постави у савету да би се сазнало да ли би требало да се ми користимо тим понудама. Неколицина од нас подсећаху нас на изреку: Times Danaos et dona ferents. Што се мене тиче, у мене није било те скрупуле. Мислио сам већ одавно, а ђенерал Шанзи утврдио ме је у том мишљењу, да је посесија Туниса неизоставно потребна за безбедност наше колоније у Африци. Маршал Мак Махон делио је то мишљење. Био је врло одлучан и радо би ушао у ствар, чији се обезбеђен успех осмехивао на његов патриотизам и бацио би известан одсев славе на његово председниковање. Министарски савет није налазио да би било места, за овај мах, прилазити тој ствари...“ У дискусији о буџету за 1879 годину, у Сенату, Вадингтон изговори једну славну реченицу, честитајући Француској што је била у Берлину „слободна од обавеза, и што се вратила отуда без обавеза и остала слободна од обавеза.“ То се назвало „политика одрешених руку.“ Било је неке неизвесности у свему томе до дана када се Француска, ангажована са Бартелемијем од Сен-Хилера и Жил Фезијем, одлучила и отпочела радити

цуске и Енглеске. Лорд Солзбери усвојио је права и дужности које ми изводимо из ситуације коју смо стекли у Ливану и изјавио ми је да ни један акт енглеске владе неће деловати против тога. Његове речи нису биле мање јасне у погледу онога што се односи на Египат. Изјавио ми је да потпуно пристаје на идеје које сам му изнео односно удела који ће, у будућности, припасти нашим двема владама у томе крају. Могу додати да је лорд Биконсфилд, у више разговора, усвојио исте погледе и држао исти говор.“

Саопштење је учињено маркизу Солзберију, у Лондону, 22 јула, и он одговори 7 августа 1878 године:

„Обнављам врло радо та уверавања од стране британске владе. Говор који сам употребио тачно је репродукован у депеши Вадингтона, ма да не могу јамчити баш за све изразе.“

По том је најзад дошао ред на Тунис. Јула 26, Вадингтон пише француском посланику у Лондону:

„Наша пажња (лорда Солзберија и Вадингтона) окренула се ка управи у Тунису. Лорд Солзбери, излазећи спонтано на сусрет осећајима које је код нас претпостављао, даде на знање, на пријатељски и са свим јасан начин, да се Енглеска одлучила да не ставља никакву препреку нашој политици у тој земљи. По њему, наше би било да по својем нахођењу уредимо природу наших односа са бејом и да их и проширимо ако хоћемо; влада Краљичина примила је у напред све последице које би природни развитак наше политике могао имати на дефинитивну судбину Туниса: — „Радите у Тунису што год вам је драго, рекло је Његово Господство; Енглеска вам се неће противити и поштоваће ваше одлуке.“ У Берлину, лорд Биконсфилд потврдио ми је тај говор; и ми, према томе, не можемо сумњати о потпуној сагласности погледа двојице чланова британске владе односно тога питања.“

На ту депешу, лорд Солзбери одговори такође 7 августа, везујући једно за друго два преговарања, овим изразима:

„Предмет на који се позива Вадингтон, био је расправљан више пута у задовољавајућим разговорима које сам водио с њиме у Берлину... Влада Њеног Величанства показала је своје врло живо задовољство због успеха огледа које је Француска учинила у Алгирији и због великог дѣла цивилизације које она врши у тој земљи. Она никад није порицала

да присуство Француске на томе приморју, овако потпомогнут импозантним војним силама, мора имати за ресултат да јој даде, кад она нађе за потребно, моћи да изврши пресију одсудном снагом на туниску владу. То је ресултат који је британска влада **одавно признала као неизбежан** и примила без поговора.

Енглеска нема у томе крају специјалних интереса који би је могли навести да са зебњом и неповерењем гледа на легитимни утицај и експанзију Француске. Што се тиче њеног догађаја који може бити удаљен, рећи ћу дакле само да он неће пореметити држање Енглеске. Она ће и даље признавати, као што и сад признаје, природне ресултате сусества моћне и цивилизоване државе као што је Француска, и нема да формулише контра-рекламације...“

Берлински Конгрес довршио је своје послове 13 јула. Три дана по том, 16 јула, кад се лорд Биконсфилд вратио у Лондон, био је дочекан, на путу од станице Charing-Gross у Довнингстрит, одушевљењем и бурним усклицима народа. Морао је изаћи на балкон, одакле је изустио чувену изреку: „Доносимо мир са чашћу!“ То је, одиста, био велики дан за тај народ који је видео како је, на продераном небу Јевропе, опет заблистала британска звезда на својој апогеји.

Кнез Горчаков, болестан и који није могао присуствовати ручку у част затварања Конгреса, био је благонаклоно примљен од цара Александра II, у Царскоме Селу, и двор прослави, са службеном журбом, осамдесетогодишњицу његова рођења. Лампа је догоревала, готова да се угаси.

Француска, са својом лаком нарави, окрете се ка свечаностима око Изложбе, свакојако, спремајући се за нове перспективе оне колонијалне будућности, коју је Конгрес отворио пред њом.[1]

[1] Види, у **Збирци Гамбетиних беседа**, „мишљење“ француског државника о Берлинском Конгресу, публиковано у **Тајмсу**. Оно се може свести на неколико речи: крај подвојености Сила у Јевропи: крај тројном савезу од 1873: приближење Француске Енглеској: „француско-руски савез заснован на неограниченој власти немогућан је... Француска не помишља ни на шта што би могло учинити те савезе потребним или жељеним.“ Ваља протумачити **cum grano salis**. У тренутку кад се додиривала колонијална политика, ваљало је штедети Енглеску а **Тајмс** не би узели за повереника француско-руском зближењу. О њему се говорило — до душе, да би га порицали — али и то је већ било много.

Кнез Бизмарк оде мирно у купатило Кисинген.

Немачка, под његовом управом беше довршила велики маневар започет у Дипелу, настављен код Садове и Седана: овога пута, она је тукла Русију, и то без боја. По што је провалила бране ка Западу, продрла је ка Истоку и Југу; Аустро-Угарску бацила је на Дунав, а Словене је потисла ка азијским степама.

Енглеска, под окриљем такве испретурaности, увукла се кроз средоземни ходник и обишла јужне земље, на које гледа да стане ногом.

И тако, Јевропа се осећа у исти мах стиснута и збијена у центру и на периферији. Њој треба простора и ваздуха; она се гуши.

Еле, управо, у Берлину, изговорене су пророчке речи Мала Азија, Кипар, Египат, Тунис. То су земље снова. Златна врата отворила су се; маште су у полету. Ако је Јевропа одвећ мала, па! има још света.

Јевропска политика клања се пред немачком надмоћношћу; друге силе имају само далеко да траже своје компезације: нова епоха почиње, епоха светске политике.

ПЛАВОЈКА

РОМАН

— МАРКО ПРАГА —

СВРШЕТАК

Два месеца дана проживела је Аделина над Еуђенијевом постељом, покушавајући да га негом, пољупцима и милоштама отме од смрти која је мало по мало узимала маха над његовим телом, уништеним грозницом и љубављу. Умро је једне ноћи, у последњем једном очајничком пољупцу; умро је, знајући, да му се приближио крај, срећан што умире после неисказних двомесечних мука.

И тај последњи пољубац изменио је Аделину.

Њено срце умрло је заједно с Еуђенијом; спуштено је с Еуђенијом у гроб. Кад су односили мртво тело, отргнувши га силом из њеног наручја, она је остала као луда, у Бијанкину загрљају, очију укочених, непомичних, унезверених. И кад је дошла к себи, погледала се у огледалу, као кад би се готово хтела уверити је ли то она, одиста она, толико јој се чинило да се изменила.

Цео свој живот проживела је у та два месеца. Сад ће се вратити у Милан, поново ће живети својим некадашњим мирним, уредним животом. Њен снажни и здрави организам одолеваће свему, радиће још правилно. Биће жена Џемса Буртона, ништа друго. Проживела је све радости и болове што их човечја душа може поднети на овом свету. И душа је учмала у оној очајничкој борби последњега часа, и срце је увенуло за увек. Неће волети више. Ох! како је то осећала! Ох! како је у то била уверена: Није се морала бојати да неће одржати завет према Еуђенију. И да је хтела волети, одселе, не би могла.

Путујући кући, ноћу, Аделина је, докле је Бијанка спавала, упирала укочене погледе на прозорчић железничких кола и, не гледајући, посматрала телеграфске жице на којима је монотони месец цртао кроматичне скале. И мислила је на прошлост. Прошлост јој се чинила сан. Да ли је она, Аделина, била та што је волела, мрзела, изневеравала? Како је учинила све то што је учинила? Па Ћентомонти? Подала се њему? Како? Зашто? Шта је то било? Је ли могућно да су је пркос, досада, нека болесна раздраженост бацили у наручја тога глупака са мамузама? Како је то није спасла права, дубока, света љубав према Еуђенију? Како то да успомена на ту љубав не буде њен анђео хранитељ? Ох! да јој је онда писао Еуђенио! Јер она није волела само његово тело, него и његову душу; само да су им душе биле у додиру, па би она могла живети, имала би разлога да живи, да не изгуби поштовање себе саме.

И сад, у овај мах, није је болело ни пекло то што је била понижена. Гризла ју је савест због неверства према љубави, која сад бејаше мртва, али која је била онако истинита, искрена, потпуна.

Како беше мирна сад! Како је нестало сваке мржње, сваке узрујаности, сваког немира, сваке нездраве жудње! Каква мирноћа у целом бићу! Ту мирноћу поцрпела је на оном гробљу, на оном гробу окићеном цвећем. Ушла јој је у душу, докле је остала тамо, клечећи, све док није дошла Бијанка с колима, која су их одвезла на станицу. Ушла јој је у душу, да у њој остане целог века.

Осећала је чак радост, ону тиху радост која обузима човека кад мисли да је прекинуо с прошлошћу, кад му се чини да види пред собом тиху будућност, без потреса, без изненађења. Еуђенио је умро, умро од љубави. А од љубави је умрла и Дели. Сахрањени су у један гроб заједно. Аделина је наџивела, управо само Аделина Буртон, проста жена и домаћица једног честитог и вредног индустријалца.

Ох! како ће њен живот бити лак сада!

Али сињора Заира Бијанки очекивала је на њен повратак.

Та старица била је већ одавно разапела своје мреже. Аделина бејаше добро ухваћена и више није могла умаћи. Увукавши се најпре код младе жене као продавачица чипака, чинила јој доцније разне услуге: узимала драгоцености у залогу,

позајмљивала јој новаца, посредовала у меничним задуживањима, која су већ од годину дана тајно вршена. Било је већ време да јој послужи као подводачица.

И она ју је дочекала са свежњем меница, којима је дошао рок, и запретила да ће ударити забрану и ствар одати мужу.

Шта да се ради? Шта да се ради? Аделина ју је преклињала, лијући сузе, тражећи још времена. Тада се старица показа у правој боји: саопшти јој лепо пут и начин, како да се најлакше извуче из неприлике. Аделина, поруменивши од стида одјурила је. И испричала је Бијанки. Али Бијанка јој је могла врло мало помоћи. Њена уштеђевина, последњи плод блата којега се бејаше ослободила и у које је морала ускоро поново загазити, била је готово сасвим на измаку.

— Да, да, имаш право. Не можеш ми дати ништа више. Дугујем ти иначе доста, и не знам кад ћу ти вратити. Опрости ми, опрости ми, ја сам несрећна жена. А ти, шта ћеш ти радити?

— Вратићу се у Париз. Судбина ми је, Аделина. Одатле, из Париза, моћи ћу да те помогнем.

Срце јој је пуцало кад је изговорила те речи. Ох! они њени снови! Ох! оне њене наде! Ох! успомена на покојну кћерчицу, која би је благосиљала озго, кад би је видела да се препородила од њене смрти, и опростила јој, што ју је на нечастан начин на свет донела.

— Аха, причекај!

И Аделина, којој као да дође нека изненадна мисао, нека последња нада, одјури ка Орландију.

— Охо! какав вас добар ветар донесе? — упита је банкар, пиљећи у њу ужареним очицама.

Аделина, прибравши сву снагу, замоли га да јој позајми новаца. Измислила је неку подужицу, коју је учинила из лакомислености; неку важну обавезу, за коју не сме казати мужу.

Орланди се не зачуди. Рече јој да зна понешто и да је очекивао тако што; као члан управног одбора једне грађанске банке имао је у рукама меницу с њеним потписом.

— И, верујте ми, Аделина — додао је — чекао сам на вашу посету. А и коме бисте се, у таквој прилици, обратили пре но старом пријатељу, који вас, као што знате, воли одавна и који се свакад трудио да вам то и докаже?

И, седнувши уз њу и обухватив је око стаса, шапутао јој

је да је рад учинити доста, врло много за њу, ако хтедне бити његова, и да ће јој чинити не само сад него и у будућности.

Аделина је једва могла спречити да се блудне старчеве усне не спусте на њене образе. Устаде, дрхтећи, и изађе.

Сутрадан је Бијанки брижљиво унела у резервни албум бр. 3. слику лепе Плавојке.

Аделина, имајући да бира између два понижавања, мислила је да ће најбоље бити да изабере оно које је мање: физичко, ма да и оно бејаше гнусно. Тако се она морала подавати за новац, и подавала се, али, барем, није имала љубавника.

Душа је остајала слободна и чиста у тој трговини. Подати се Орландију или кому другом чинило би јој се још одвратније. Управо, то она не би материјално могла.

Та трговина, ма колико да је непоштена, увек би имала изглед љубавног односа. А то она није хтела нити је могла. Није хтела, јер се заветовала једном самртнику да неће имати љубавника; а љубавник који плаћа увек је љубавник. Није могла, јер се све у њој, после оне извршене промене, бунило против онога што би, ма и из далека, могло добити изглед трајне и чврсте везе с којим му драго човеком. Подајући се првом намернику, а уверена да ће се очувати тајна, чинило јој се да се неће много огрешити о своје супружанске дужности и да неће погазити завет који је дала себи и Еуђенију. Њен муж, којему је била наклоњена и којега је поштовала, није постајао смешним због те прељубе од једног сахата, што га је проводила с каквим непознатим човеком, и само и једино у том циљу да од њега отклони материјалну пропаст; а на ту прељубу није могла бити љубоморна ни сен покојникова.

И тако, у последњој и потпуној заблуди болесног ума, Аделина се одазвала и одазивала читаву годину дана на све позиве Бијанкијеве, и то уредно, не снебивајући се, не гнушајући се. Одлазак у ону кућицу бејаше јој већ постао обична ствар, једна животна потреба, као отићи изјутра са служавком на пијацу, као скројити и сашити одећу, потреба коју изискиваху плаћања дугова.

Мало по мало, пошто је у срцу сахранила успомену на своју једину љубав, знајући да та љубав не може више ускрснути, уверена да је у њеној души овладао мир који не може ништа и нико нарушити, њен живот је постао уредан, прави-

лан, тачан. После домаћих послова, извршених брижљиво и марљиво, после часова проведених с Караделијевом, после понеке посете учињене тетки, чак и после састанака код Бијанкијеве од којих плодове она није никад ни додирнула (него се задовољавала да од сваког састанка отплаћује свој дуг од пет стотина лира), она је из дана у дан одлазила у канцеларију и ту проводила по један сахат са својим мужем.

У тим тренутцима она му је говорила у свом срцу: „Не, нећу те варати више, нећу те изневеравати више. Нећу према теби осећати никада љубави, али нећу волети никога другога. Бићу увек добра жена, као што сам сад: бићу онаква каква ти желиш да будем. Волела сам и била вољена, и љубав је умрла. Ново доба настало је сад за мене."

И тада би јој један облак прешао испред очију; осетила би не грижу савести, него бол, силан бол што не може бити потпуно — у тај мах — онаква жена каква је желела да буде. Али потом је тај бол угушивала, успевала је угушити га, испуњена миром, вештачким миром, као што је у њој било све вештачко, чак и љубав, па и лудорије што их је починила у име љубави. И помишљала је како они љубавни састанци у кућици нису били неверства; како оно подавање првом намернику није била прељуба; и како је то — свакако — била сурова потреба којој се она покоравала да би мужа спасла бола и тешких финансијских брига, које би довеле у опасност, задржале, па, може бити, и онемогућиле довршетак његових радова и студија.

Тако се тешила, и умиривала, у мислима да и то последње закидање од брачне верности неће трајати вечито, него годину две године дана највише, колико је било потребно да се поисплаћују дугови.

А ако би јој сенула мисао да каже за тај дуг свом мужу, одмах ју је избијала из главе, не часећи ни часа. Та исповест би задала огроман бол Џемсу; па не само то, него би га могла пренути из његове лаковерности, вере коју је увек имао у њу; и, истражујући, могао би открити (открио би зацело, јер су менице биле у рукама Бијанкијеве), сву прошлост, и прве и праве узроке том поремећају. И онда? Наступила би пропаст, које се она увек онако брижљиво клонила, не заборављајући се никад, чак ни у најбурнијим тренутцима живота. Јер дотле је није довела огромна, дубока страст, него стална раздраженост духа и чула, узрујаност мозга, силна и болећива жеља за новим,

непознатим, невиђеним, и она њена урођена аристократија у укусу и осећају која је гонила да се уздиже на висину, према којој она није никада имала довољно средстава.

Не, не, такву исповест не сме учинити никада! Напротив, пошто је Џемс волео, после трудног рада од више сахата, добру трпезу и жену увек готову за миловање, њена је сад сва брига била да задовољи те његове тако оправдане и скромне жеље.

Што се тиче Бијанке, Аделина ју је убедила, да је и за њу боље да између два понижавања изабере оно које јој је давало могућности да барем привидно очува поштење. Те тако је и њена слика дошла у друштво плавојкине слике.

И тако су ове две пријатељице живеле једним истим животом.

То бејаху две пијанице којима је вино више ударило у ноге него у главу; које су још при чистој свести; и које разумеју у каквом су стању; и виде врата на кући и биле би раде до њих доћи. Али ноге их једва држе, те се наизменце придржавају, и настављају ход скакућући, кривудајући, наслањајући се на зид, падајући сваки час у блато, устајући с тешком муком да наставе пут; певајући да би одагнале бриге и заварале себе и пролазнике.

IV

Џемс Буртон, који је ноћ провео у несаници, и савладан умором задремао пред саму зору, пробуђен је наједанпут куцањем на собним вратима.

Сиђе с постеље — није се био ни свукао — и похита да отвори. Уђе Цезар.

— Шта је? Нисам звао никога.

— Господин маркиз ће ми опростити, али...

— Колико је сахата?

— Десет.

— Па, шта хоћете?

— Имам да вам саопштим нешто од стране госпође Бијанки.

— Шта?

— Госпођа Бијанки веома жали што вам мора јавити да се, први пут у животу, налази у немогућности да изврши ваше налоге.

— Шта је било? — упита Џемс, уплашен.

— Било је то, господине маркиже, што госпођа коју сте изабрали јуче и с којом је требало да се данас састанете, неће...

— Неће!? — узвикну Буртон гневно и исти мах запрепашћено, и с таквим узбуђењем да је и Цезар био запањен.

— Није баш да неће: одговорила је Бијанкијевој да данас не може; не знам да ли јој је нешто рђаво, или је нека сметња... Знате, — додао је Цезар с лукавим осмејком, — удата жена...

Џемс, који није очекивао ту препреку; који је већ два дана уживао у највећој радости што ће се тако сусрести са својом женом, изгуби стрпљење и опрезност.

— Ах! та то је превара. То је обмана!

— Опростите, господине маркиже...

— То је насртај на добру веру једног џентлмена...

И стаде крупним корацима узбуђено шетати по соби.

— Опростите, господине маркиже, — настави Цезар, стојећи крај врата, непрестано снисходљивим држањем и тоном гласа одајући поштовање госту: — Опростите, то је први пут да се деси тако што. Госпођа Бијанки не би се усудила — ох! никад ни до века! — да прими на себе неку обвезу коју не би била кадра извршити. Жене, госпође, које долазе к њој као посредници, свакад су тачно хитале на састанке што их она утврди.

— Па и Плавојка? — упита Буртон, наједанпут заставши.

— Не познајем ни по имену ни по изгледу ни једну од тих госпођа; али могу јамчити за успех свих налога те врсте у којима сам ја имао част да суделујем.

— Па онда, зашто сад?...

— Хе, то је оно што ни госпођа Бијанки не може објаснити. Жалећи веома што се то тако десило, похитала је да вам то јави преко мене, и ставила ми у дужност да вас замолим, господине маркиже, да јој опростите.

— А сад?

— Хм! Ако отпутујете, ако баш морате вечерас отпутовати, госпођа Бијанки биће дужна вратити вам новац...

— Није то оно што ја хоћу!...

— Осем ако господин маркиз не би хтео пристати на замену...

— Не! — повика Буртон, који осети како му, од гнева, од једа што је наишао на ту препреку, крв појури у главу. Потом, дошав к себи и мало се савладавши: — Њу сам хтео, а не другу...

Цезар, видећи све то интересовање, сву ту упорност, помисли да се британски маркиз замлатио у ту Плавојку, и то, што је још чудноватије, преко њене слике. Али он је познавао ексцентричности тих људи са севера, те се није чудио. Спусти још већма свој глас, даде неки тајанствен тон својим речима и настави:

— Кад би се господин маркиз могао који дан задржати у Милану, није немогућно, управо хоћу да кажем није невероватно, да би та плавојка, што сте је изабрали, дошла на састанак.

— Како то мислите?

— Ово ћу бити тако слободан да вам рекнем у поверењу. Госпођа Бијанки, веома љутита на плавојку што није дошла, и што се због тога морала замерити тако одличном господину као што сте ви, искалила се, мало час, преда мном, и рекла ми је: Неваљалица! Мисли ли то она да се отме? Видеће с ким има посла! Имам ја једно поуздано средство да је принудим, да испуњава своје дужности према мени...

— Аха! Тако зар? — рече Буртон, живо се интересујући. — А како ће је то принудити?

— Не знам ништа више, господине маркиже. Али госпођи Бијанки је врло практична и паметна жена; и кад је то рекла она ће то и испунити. И допустила ми је да то саопштим господину маркизу, како би му улила наде у успех њеног плана до чега јој је, ако се не варам — додаде Цезар иронично — веома стало.

Али Џемс се наједанпут изменио у лицу, и обузет неком изненадном мисли, повукао се у себе и више није слушао келнерова причања. Потом га упита:

— Могу ли ја сам отићи ка госпођи Бијанкијевој?

— Врло добро, господине маркиже.

— Хоћу ли је наћи сад код куће?

— Без сумње. Мени је било стављено у дужност да вам вратим суму коју сте дали јуче, ако баш не бисте хтели... Али ако будете тако добри да одете до госпође Бијанки, ја мислим да ћете се боље сами споразумети, и...

Џемс га прекиде:

— Нека дођу једна кола.

Цезар се поклони и изађе, мислећи у себи како посредовање неће пропасти као што се бојао; и био је радостан.

Џемс је видео да је за све то био крив сам он. Зар није — не помишљајући на последице — рекао својој жени: „Богати смо?“ Зар јој није саопштио да је с Диманвиљом закључио један добар посао, на коме ће у први мах зарадити пола милиона?... Његова жена, која се подавала за новац, није имала више потребе!

Али чим је увидео своју грешку, одмах је нашао и лек. Његов ум се изоштравао у дивљој жељи да изврши своју освету онако како ју је замислио у једном тренутку, неочекивано, после Оскарова открића.

Отиде Бијанкијевој и рече јој:

— Чујте, или ћете ми довести Плавојку данас, без одлагања, или нас двоје нећемо учинити ништа.

Он је знао да је претња старици, да ће се раскинути погодба, тражити враћање новца, било најбоље средство којим се она могла нагнати да употреби сву своју моћ, све оружје којим је располагала, како би остварио свој план. А, у осталом, Џемсу је требало само ово: да Бијанкијева преда одмах Плавојки једно писамце које би сам он написао.

— Хоћете ли да се опкладимо, драга госпођо, — рече он, усиљавајући се да буде миран, — хоћете ли да се опкладимо да ће она, само ако јој пошаљете два три реда што јој их ја напишем, одмах доћи на састанак?

— Али... — одговори старица, мало заплашена том тајанственошћу.

— Хоћете ли или нећете? — рече Џемс, показујући јој да би њено противљење значило да мора вратити новац.

— Да ме нећете довести у неприлику? — упита Бијанки, не могући да се одлучи.

— Дајем своју џентлменску реч.

— Тада она попусти. И Џемс написа, на француском, не дајући да старица види шта је писао: „Ја сам још. Преклињем вас да дођете вашег добра ради. Немам другог пута и начина да вас видим. Дођите, спаса свога ради. — Оскар Диманвиљ.“ — Потом затвори куверт и рече Бијанкијевој:

— Пошаљите јој одмах, преда мном.

— Али ја јој га могу послати само поштом — рече старица, сетивши се комедије коју је одигравала јучерашњег дана.

— Причања! — узвикну Џемс поруменивши у лицу од гнева. — Причања! Ви, тобож, не знате где је њен стан!

— Али...

— Чујте: те бајке причајте ви кому другом зеленијем од мене, и онда кад вам је потребно да своју робу подигнете на цену... Али сад, кад је погодба закључена... махните се!... Уосталом, што се бојите? Знате ко сам, знате да одлазим довече, да не познајем ту Плавојку и да не марим да знам ко је она... Напред!

— Верујте ми!... — покушаваше Бијанкијева да још доказује.

Џемс узе шешир и упути се.

— Како вам год драго! Довече морам на пут због хитних послова. Не могу да остајем за вашу љубав, и због једне авантуре коју — напослетку — не морам унети у своје успомене. Молим вас, дајте ми мој новац!

— Боже мој! Како сте ви чудан човек! Покушаћу... имам неких података... видећу да ли се не варам... једна Плавојкина пријатељица, може бити... мислим да је њена пријатељица... не знам...

— Добро је, добро. Видите толико сам уверен да ће то писамце покренути Плавојку да дође на састанак, да ћу је ја у два очекивати у кућици, коју сте ми означили.

И отишао је, убеђен у своју ствар. Та четири реда поуздано ће имати жељени утисак. Намерно јој је писао сибилски. Кад то писамце прочита, Аделина ће, свакако, видети како је неопходно потребно да дође на тај састанак. Помислиће нешто: да је Диманвиљ сазнао ко је она; или да је нехотично, после свог састанка у његовој, Џемсовој, канцеларији, открио ствар мужу; помислиће да је Оскар, који ју је толико молио за још један састанак, употребио то средство да је поново види; а Аделина, знајући сад да је Оскар био Диманвиљ, гледаће да се састане с њим и добије од њега, по што по то, обећање да ће тајна бити очувана.

И у два Џемс стиже колима пред једна вратанца, отворена у зиду којим бејаше ограђен један врт далеке и пусте улице Орти. Једна старица у извешталу оделу, готово сељачког

изгледа и тупа лица, дође и отвори му, и, пошто је видела цедуљу коју му је Бијанки дала као неку путну исправу, махну му главом да уђе. Прођоше кроз врт и крочише у једну просту кућицу, изгубљену у зеленилу дрвећа. Попеше се уз степенице и дођоше пред врата повеће собе.

Старица отвори та врата и даде Џемсу знак да уђе и причека.

Џемс погледа око себе.

Бејаше то доста пространа, осниска соба, с два прозора који гледаху у велики зелен врт кроз који је малочас прошао. Између разног намештаја падала је у очи велика брачна постеља с плавим завесима, која је допирала до половине собе. Према постељи такође плав диван, старог кроја, с две наслоњачице. Покрај дивана четвртаст сто, а на њему два албума. До постеље је вешалица. Према вратима на која је Џемс ушао била су отворена вратанца; кроз њих се улазило у једну малу собицу, у којој је било све што је потребно за женску „тоалету.“ Цео намештај бејаше прост, али леп, и у свему се опажала нека елеганција, управо отменост. Кроз шалукатре које беху у пола спуштене улазила је у собу блага и тајанствена светлост са зеленкастим одсјајем, добивеним од зеленила у врту, и ширио се мирис од расцветаних трешања и кајсија. Све је било мирно и до Џемсовог уха допираху само метални удари мотике, и, овда, онда, тихо, сетно певушење неке сељанке, скривене у зеленилу. У соби владаше дубока тишина.

Џемс, мало ислабљен и савладан телесним и душевним умором за та два дана, али још подстрекиван и одржаван узнемиреношћу која је расла из минута у минут, приближавао се мало по мало тој, како је он очекивао, последњој мени и катастрофи велике драме свога живота; пошто је загледао у сваки угао, пошто је стопу по стопу испитао место где се налазио, сео је, и нехотично, на постељу.

Али постеља је била тако мека а опруге толико гипке, да је одскочио; нашао се наједанпут на ногама, готово уплашен, инстиктивно наљућен што је своје удове спустио, ма и за тренутак, онде где се продавала његова жена. И, укочених, раширених очију, сав дрхтећи као у грозници, остао је тако очекујући.

Да ли ће доћи Аделина?

Хоће, у то је био уверен. Она два три реда, ако их јој је Бијанки послала, довешће је и против њене воље у ту кућицу.

Али како је био глуп, бедаст! На последњем састанку са својом женом, сам је он, измисливши ону срећу с новцем, довео у опасност успех свога плана!... Али опет, како је могао да предвиди све, како да мисли на све, у оним страховитим тренутцима, после открића њеног непоштења и своје несреће? Зар није учинио и премного, зар се није савлађивао и сувише? Нису ли, зар, његова душа, његово срце, његов разум, дали — у тој изненадној и несрећној неприлици — све оно што може дати снажна душа, отврдло срце, сређена памет? Да би се обуздао, да би се могао обуздати у оном разговору с Аделином, он је осетио потребу да створи неку врсту силног узбуђења: и нашао је да ће најбољи устук душевној рани бити вештачка радост. Он је радио као оно усамљени ноћни путник у пустом и огромном пољу: усиљавао се да пева, да би одагнао страх.

Па онда, у том разговору са својом женом, схватио је да је било потребно — да се не би издао, изгубио мирноћу и хладнокрвност, да не би јурнуо и удавио је — да је било потребно наћи какав предмет за разговор, који би дао повода многим речима, развијању нових мисли, у којима би се довољно искалили ум и усне: тако да Аделина, изненађена изванредном новошћу и удубљена у расуђивање на које би је она подстакла не би опазила његову узрујаност, његову велику раздраженост, а он би, слушајући њу, одговарајући јој, одобравајући јој, могао успети — за то кратко време што би провео покрај ње — да бар у неколико заборави све оно што се догодило и што ће се догодити и да колико толико ослаби и угуши бол и гнев.

Мислио је да је сад поправио ону погрешку. И веровао је да ће Аделина доћи. Очекивао ју је жељно, узбуркана срца, као што оно љубавник први пут очекује драгану која му је обећала да ће доћи на састанак. Чим је види где улази, вратиће му се мир. Једва је чекао да чује од ње саме историју њеног несрећног понижавања; био је рад да дозна из каквих е чудноватих и страховитих узрока дошла дотле.

И посматрао је ту мирну, чисту, готово елегантну собу, тако скривену од света, тако изгубљену у хучном граду, окружену тишином и зеленилом, где је Аделина толико пута проституисала себе саму и његово име.

Толико пута?... Колико?... Ко зна?... И ко су били ње-

гови такмаци од једног дана или једног сахата?... И где ли су сад? Ох! како би волео да их види ту, tutti quanti, све поређане, пред собом: не зато да их убије, не да тражи од њих разлога за ту увреду; не, на то не би имао право: смејали би му се у лице; него зато да их осмотри, једног по једног, да их преброји... да их упореди. Било би их младих и старих, лепих и ружних, отмених и простих, из разних земаља, разних типова! Ох! да чудног скупа!

Колико ли би их било? Колико?... Чудновато! један, или стотина, срамота не би била ни већа ни мања, број ту не мења ствар. Па ипак, сад би био рад знати колико их је било. Ето највеће радозналости што га је сад копкала, ето појединости коју је желео да зна. Али дознаће је од Аделине. Она их је свакако бројала: и казаће му. Кад је откривена, кад јој је здерана образина, шта би јој вредело да крије тај број? Један или стотина, зар није било све једно?

И наставио је да гледа око себе, да расматра сваки угао те собе, сваки комад намештаја, сваки предмет. Ту, ту, дакле, изнеравала га је!.

Изневеравала?

Застаде код те речи, и његове мисли упутише се новим путевима.

Изневерен! А је ли могао он за себе рећи да је изневерен човек? С ким га је изневерила? Где је тај љубавник његове жене? И је ли се могао назвати љубавником?

Џемсово лице наједанпут измени израз. Чинило се, у један мах, као да се разведрило.

На крају крајева, кад се све сведе, није ли срамота, случајно, мања но што му се то у први мах учинило? Било овако или онако, није ли бојазан да не постане смешним једна од околности, која нам задаје највећи бол кад сазнамо за женину прељубу? Није ли, у том тренутку, убеђење да свак говори о нама, прича авантуру и исмева нас, једна од највећих брига што нас обузимају, тако да готово с језом помишљамо на тренутак кад ћемо морати изићи пред свет, међу пријатеље који нас жале, жале и смеше се?

Дакле? Какав је чудноват био његов случај! Он би сутра, па чак и данас, могао изићи међу свет, не бојећи се да ће наћи на какав подругљив осмех, да ће — својим присуством — прекинути неко брбљање о себи и својој жени!... Кад нико

није знао ништа!... Нико, дабогме. Караделијева бејаше саучесница, која не би казала никад никоме. Бијанкијева, вероватно, јамачно, знала је како шаље поруке Аделини, али зацело није знала ко је та Аделина. Није било могућно да се она подала у руке једној подводачици! И после, Бијанкијева! То је било створење на које се није требало ни освртати: она не беше од онога света што посматра, што расуђује, што се смеје.

Да ли је дакле он био изневерен човек?

Требало је видети узроке и разлоге из којих је Аделина дошла до тог, више или мање чудноватог, више или мање, може бити, опростивог пада. Али да ли је било неверства? Неверства које му је могло вређати осећаје, ако не и окаљати дотле очувани образ? Као муж, несумњиво, био је увређен, страховито увређен. Али као мушко? Није ли његова љубав, напротив, могла наћи разлога за утеху, у том облику прељубе што га је изабрала његова жена? Његова жена подавала се за новац: стидно и срамно одиста, али она није била љубавница, није волела више од њега ни једног другог човека на свету...

И Џемс је остао тако дуго, укочених очију, премишљајући. У том поштеном, непорочном човеку, будила се животиња. Или је он, може бити, као и сви ми, у најужаснијим тренутцима нашег живота, кад нас снађе и скрха несрећа, тражио ма какве утехе, било у самообмани, било пак у заваравању осећаја.

Чу лаке кораке на стази и неки загушен шапат. Брзо се намести иза завеса на прозору и узе мотрити. Једна женица, сва у црнини, с црним велом на очима ишла је за оном малопређашњом старицом. Аделина, јамачно. Није јој видео лица, али стас, држање беху њени. Тада се одмаче од прозора: дође до на сред собе, и окрену се ка вратима, наслонивши се, готово седнувши на сто. И очекиваше.

Врата се отворише и женица уђе: али чим уђе, диже очи, угледа Џемса, и слаб крик од ужаса оте јој се с усана. И, брже боље, ступи корак уназад, да би се докопала прага. Али Џемс, који је очекивао тај покушај бегства, био је припреман, и, не макнувши се, викну јој заповедничким тоном:

— Аделина!

Аделина застаде, наједанпут, и наслони се, и против своје воље, на довратник, као да хоће да падне у несвест. Затим,

после кратког ћутања, Џемс јој приђе и, гледајући је укочено у лице покривено велом, ухвати је за мишицу, снажно, као менгелама, одмаче је од врата, закључа их, и доведе је до половине собе. Очекну, неодлучан; потом, држећи је још непрестано за мишицу, другом руком јој здера вео; па онда је снажно гурну на диван. Аделина паде на њ, диже за тренут очи на Џемса, али их одмах дрхтећи обори, покри лице рукама и удари у дуг, тужан, грчевит плач.

Плакала је од једа и љутине.

Сад, сад кад је већ видела крај том понижавању које је сносила годину дана; сад кад је мислила да јој је стање уређено и удешено; сад кад је рачунала да добијеним богатством исплати Бијанкијеву и ослободи се страшног, срамног ропства; сад, баш сад била је откривена, издата: цела њена лепа зграда од нада и снова срушила се!

Њен муж био је ту, њен муж ју је позвао на састанак, знајући да позива њу, јамачно да би се осветио, да би је убио, може бити. Али њу није било страх од смрти. Било ју је страх од тог састанка, на коме је морала понизити се и слушати ужасне речи које ће јој Џемс изговорити.

Понизити се, она, онако поносна увек, чак и у паду, тако поносна да је, одајући се проституисању, изабрала онај облик проституције у којем није морала бити ропкиња човеку који је плаћа, којему није морала захваљивати — облик који јој је допуштао да иде дигнуте главе, не бојећи се пакости и исмејавања нити омаловажавања светине коју је мрзела!

Како је, како њен муж сазнао и дошао сад ту? Да ли му је причао Оскар? Да ли је казао све? Да ли је дао сва потребна упутства? Баш као какав прост потказивач, да би је упропастио? Бедник! Боже! кад би био ту, како би имала снаге, она, жена, да га сможди!

У јутру, кад је дошао онај позив од Бијанкијеве, наљутила се; затим се смејала.

После онога разговора са мужем, после оне његове свечане изјаве да су доживели велику срећу, она више није мислила на Бијанкијеву нити на своје страховите обвезе. Мислила је само, неколико тренутака, на опасност која јој је претила од Оскарове стране. Али, у великој срећи, која ју је сву испунила радошћу, она то није сматрала као сувише опасно. Оскар је — мишљаше — није познао, јер њен муж није знао ништа

и отпутовао је с њим, у Француску; може бити да је не би познао ни доцније, а ако би је и познао, она би се чинила да њега не познаје; или, у најгорем случају, умела би да купи његово ћутање! — И одјурила је ка Караделијевој, па онда ка тетки, да им прича велику новост. Својој другарици Бијанки је, у одушевљењу и срећи, рекла: „Окончале су се моје муке, а и твоје. Бићу богата и за себе и за тебе!“ И плакале су од радости заједно, благосиљајући Џемсово име!

— Биће ти мио — рекла јој је пријатељица — бићеш добра, нежна, чедна жена, је ли?...

— Да, да, да... и волећу га, може бити! — одговорила је Аделина.

Кад је потом дошло оно писамце од подводачице, којим је позива на састанак, наљутила се. То писамце подсећало ју је на њену срамоту, нагнало јој први пут румен стида у лице. Али помисао на будућност утешила је брзо и она се смејала том позиву. „Ха! ха! старице моја — помислила је — свршено је! свршено! платићу ти, стара лисице! платићу ти дуг и интересе; и платићу ти да ћутиш у будућности. Богата сам; ниси ми ти потребна више!

Затим јој је, одмах, одговорила да неће доћи, да не може да је у послу, да ће јој доцније објаснити.

Потом је дошло друго писамце, које је потписао Оскар. „Дођите, дођите, преклињем вас, вашега спаса ради!“

Те речи су је запрепастиле. Оскар? Дакле открио је? Желео је да нађе пута и начина да ствар поправи? Није, дакле, отпутовао с Џемсом? Или се вратио, с неким изговором, да би је видео, да би се с њом разговорио, споразумео? Али ако је знао ко је била она, зашто није дошао к њој, у њену кућу? Није се усуђивао, може бити? Није, може бити, био уверен да ју је познао? Она се само у трену ока појавила на вратима Џемсове канцеларије!... Или, Оскар није знао ништа, и то му је било средство коме је прибегао да би је још једном видео, још једном се с њом састао?

Аделина је остала тако с писамцем у рукама, замишљена, неодлучна. Шта да ради?

Сва се прибрала, зажмурила је, као да хоће да испита себе саму, да прочита своју душу, своје срце и да види шта ће јој они рећи.

Али кад јој је Оскар писао, нема сумње... Кад јој је пи-

сао тако... Зашто да не оде?... Није ли било потребно видети га, чути шта је било? Поче је обузимати радозналост, жеља да сазна у чему је ствар.

Тада је била у истом онаквом душевном стању као онда када је са канцеларијских врата побегла кући и тамо, у прозору, очекивала на долазак свога мужа. И сад јој се давала прилика да сазна... Ако ју је Оскар познао, ово је била добра прилика да се с њим састане, да му говори, да га троне, да га умилостиви, да му исприча неку страховиту и тужну историју, коју би измислила, и да јој се он закуне да ће чувати тајну... А ако је није познао, ономад у канцеларији... Онда би видела, поразмислила би се шта да ради... Отишла би на састанак с велом на лицу, да је нико не позна: и пре но што би скинула вео, чула би од њега шта се десило за та два дана, била би на чисто с том неодређеношћу што ју је сад, после тога писамца, књињила још више но пре, која јој не би дала мира, која би је, може бити, нагнала да се изда на првом сусрету с мужем.

Обукла се, механички, као да је гони нека виша сила, не знајући шта ради, зашто то ради, да ли је то било спасење или пропаст којима је ишла на сусрет. Нешто судбоносно гонило је да иде на тај састанак. То је била последња карта у игри: од те карте зависио је живот.

Сад је плакала од једа и љутине.

Будала! пала је у замку. Како јој је та замка намештена, како се могла тако добро наместити, није знала, није покушавала да испитује. Али пала је у њу. Изгубила је све, на последњој карти.

Све, дакако! Ох! камо да није дошла! И камо да ју је Оскар познао; камо да је била у његовим рукама! Камо да је био последњи нитков, да је ствар одао свима, па и њеном мужу! Све то не би било ништа: одрицала би, заклела би се да је невина; могла би се бранити, увек, до последњег часа; а ако би била побеђена, могла би умрети јуначки, поносно, устајући против непоштења, лажи, издаје.

Овако не. Била је ту. Била је ту, у тој кућици, пред својим мужем. Није се могла бранити. Није могла измислити ништа, нити се правдати ичим.

Било је свршено за увек, није се имало куд!

Џемс је остао стојећи, према њој, гледајући је укоченим погледом. Растављао их је само сто. И очекивао је да се исплаче, да јецање постане ређе и мање грчевито.

По том рече мирно:

— Говори.

Али плач поче поново, у још јачој мери, као да ју је његов глас пренуо из самртног заноса.

Он очекну још, па онда понови:

— Говори.

Она промуца:

— Убиј ме, свршавајмо.

А он, опет мирно:

— Хоћу, може бити. Али после. Пре ми мораш говорити. Мораш ми рећи како и зашто.

Тада Аделина устаде, узе вео, одлучно, и упути се вратима. Не! неће говорити. Нека је убије, имао је право. Сама га је она позивала да је убије. Неће да говори! Није имала шта да каже. Није се могла понизити до те тачке. Да преклиње? Да моли? Шта? Није имала за шта да моли. За живот? Сад јој беше узалудан. За опроштај? Осећала је да га није могла тражити; муж јој није могао опростити. Ако је не убије, мораће се вратити подводачици. Пашће још дубље.

— Не, не излази се одавде! — рече Џемс.

И како је Аделина, дошавши до врата, хтела да одврне кључ и отвори, он је достиже једним скоком, дочепа је за руку, привуче је спажно к себи и гурну на постељу. Она паде, али устаде одмах и, наслањајући се на једну руку, гледаше укочено Џемса погледом пуним мржње и угушеног гнева.

Боже! Сад је мрзела тога човека који је био тако слеп, који је отворио очи сад, баш сад, у тренутку њеног живота, кад би јој било врло драгоцено његово слепило. Мрзела је тога човека који није видео онда кад она не би марила да је видео, у најнеутешнијим тренутцима живота, кад ју је, на пример, напустио Еуђенио. Како би му онда признала све; с каквим би одушевљењем пристала да је убије, да буде жртва љубави. Сад је отворио очи, само сад, да види срамоту у коју је увукла судбина; сад кад се спремала да живи тихим животом' одмарајући тело и душу.

— Говори! — заповеди Џемс поново.

И извади из шпага од панталона револвер, метну га на сто и спусти на њ једну руку, као да хоће да је нагна да говори.

Аделина се сва стресе. Потом гневно узвикну:

— Немам ништа да ти кажем!

— Имаш! Мораш ми рећи нешто! — промуца Џемс.

— Ништа, ништа што би те могло занимати и што би мене могло оправдати... И нећу да се правдам. Убиј ме!

Узбуђење је у њој расло све већма и већма. Угледавши то оружје, које јој је задавало страха, она је одједном постала дрско одважна као оно човек који види где му се приближава смрт, неизбежна смрт, те се очајнички бори не би ли одржао живот, не би ли га продужио, ма и један минут. С тим слабим, скромним човеком — заљубљеним, може бити, још — требало се борити дрско, дивље.

— Не, немам ништа да ти кажем! — рече и опет. — Моја правдања ти не би разумео! Не можеш их разумети! Ако нећеш да ме убијеш, пусти ме да идем! — И поново се хтеде упутити вратима.

Џемс, овај пут, није морао да се послужи речју и покретом. Узе само револвер и, не дижући га, држаше га у руци на столу.

Аделина осети како јој нека језа прође кроз кости; и остаде на свом месту, сва дрхтећи од једа. Боже! какав ју је бесан гнев обузимао! Да је нешто имала оружје и она, била је кадра да опали прва; извршила би и злочин, само да се спасе тога понижавања.

— Хоћеш да говорим, је ли, хоћеш да говорим?! Да ти рекнем да није моја кривица што се налазим овде, што ме подводачица продаје првом намернику? Какво ће ти то бити задовољење? Какве ћу користи имати ја од тога? Ја ти не тражим да ми опростиш! Тражим од тебе само да ме убијеш!... Хоћеш да говорим! Јер ти се чини немогућно да се може доћи довде! Јер те ово запрепашћује! Да си ме ухватио да имам љубавника, једног само, не би се чудио, је ли? То се деси многима!... Дакле знај: продавала сам се за новац, јер ми је требало новаца, јер сам имала много дугова, јер ми је претила пропаст, моја и твоја пропаст; јер... нисам имала другог пута да се спасем! Ето зашто. Је ли ти довољно? Знаш ли оно што си хтео знати? Свршимо сад!

Застаде, зачудивши се наједанпут и сама својој дрскости. И очекиваше. Џемс је остао неосетљив, и, гледајући је укочено, такође је очекивао. Али кад се ћутање наставило, он мирно седе на сто. Тај његов покрет уплаши Аделину, која помисли да је дошао крај, те хитно настави:

— И чудиш се, и не појимаш да сам ја била у таквим приликама! Наравно! Шта си ти икад знао о мом, о нашем животу? Никад ниси водио рачуна!... Никад ниси помишљао, никад ти није падало на ум да сазнаш, шта сам радила ја оних дугих дана када сам остајала потпуно сама. Па увече, када си ме пуштао да излазим, да идем сама у свет, докле си ти спокојно спавао у својој постељи! Давао си ми толику слободу. Само да ручак буде готов и добро скуван, кад дођеш кући: ништа више ниси захтевао од своје жене. Видиш! на своју несрећу, може бити за то што си ми био драг, била сам тако зле судбе да се не заљубим ни у кога, да не нађем љубавника. Ох! за њега не би никад сазнао! А и ако би сазнао, то те, може бити, не би зачудило! Не: нисам имала љубавника, као што га имају готово све жене, као све оне с којима сам се дружила, као све оне с којима сам се сретала по дворницама својих пријатељица. Али бејах млада, пуна крви... бурна и раздражљива! И, наместо да нађем љубавника, задуживала сам се. Јеси ли икад погледао у моју облачионицу, а? јеси ли икад хтео видети рачун кројачице и модискиње? јеси ли се икад питао ко је плаћао ложе у Скали и бављење у Сен Морицу? Плаћала сам ја! Ја, јер сам била толико поштена да не допустим да ми све то плаћају други, ма да би то многи од свег срца учинили! И увек си веровао да је довољно четири тисуће лира за све то... Ти, практичан човек, живео си непрестано у магли!

Прекиде опет. Сад се више није чудила томе што је говорила: опијала се сопственим речима. Али је покушавала да погоди какав оне утисак имају на Џемса.

Џемс, неосетљив, слушао је.

Потом, после кратког ћутања, утирући рупцем очи, постепено малаксавајући, настави тронутим гласом:

— И једног дана видех да сам пропала: један свежањ меница налазио се у рукама једне жене, коју сам увек сматрала, у свом неискуству, својом добротворком, а која је, напротив, подривала мој живот, увлачила ме у своје срамне мреже, да ме потпуно улови, како јој више никад не бих могла

умаћи. Претила ми је да ће све казати теби, да ће упропастити и тебе и мене. Уплашила сам се; хтела сам, али нисам имала снаге да изиђем преда те, да ти признам све. Бојала сам се да не отрујем за увек твој живот, да не уништим твоју будућност. Потражила сам помоћи код оних који су ми је могли на поштен начин дати. И нашла сам на непоштеније душе но што је Бијанкијева. Један човек, који је двадесет година био љубавник моје тетке, хтео је да буде мој љубавник и пристајао је да по цену моје љубави плати моје дугове. Тада ме је обузело очајање. Нисам више премишљала, изгубила сам главу... продала сам се!

Ућута. Грчевито јецање прекинуло јој је глас.

Џемс је остајао неосетљив, и очекивао је.

Аделина се сад чудила том ћутању.

Да то, може бити, не беше спас? Није ли њена дрскост, њена искреност учинила утисак на тога човека? Да ли ће је поштедети? Само живот?

Ћутање је трајало дуго.

— Јеси ли свршила? — упита Џемс.

Његов глас је потресе; тон којим је изговорио те три речи поново је уплаши; а његова неосетљивост и хладноћа и опет пробудише гнев и мржњу што су у њој тињали.

Тада она настави страсно:

— Да, свршила сам, јер сад знаш све. И знај зашто сам овамо дошла, зашто сам долазила и с ким сам се састајала. С људима које не познавах и који ме не познаваху. Са свим је узалудно, зар не, да ти причам о душевним мукама, о сраму и стиду, о презрењу што сам га осећала према себи самој. Узалудно је, јер не тражим да ми опростиш! Јер ми не би веровао и у праву си да ми не верујеш! Могла сам да поштедим себе од свега тога! Могла сам наћи само једнога, онога који би ме волео и плаћао ми! Срам и стид бих осетила само једанпут. И навикнула бих се! И могла бих добити више, дајући мање! Имала сам доста прилика, веруј ми!... Али шта ћеш! Бејах безазлена! Покварена, да, али безазлена! И поштена у својој покварености! Имала сам тебе пред очима! Хтела сам да тебе поштујем! И изабрала самругло које је најгоре за мене а најмање за тебе! Тако је било лако наћи љубавника: али то би те начинило смешним. Више сам волела да их имам стотину. Један се не може сакрити, стотину може. С једним бих

се морала везати за цео живот: за ове сам се везавала за један сахат, према њима се нисам морала претварати да их волим! Тако сам пристала да црвеним ја, да не би морао црвенети ти!... Убиј ме сад, ако хоћеш: али немој ником причати зашто си ме убио: неће ти веровати! Сматрали су ме као најпоштенију жену, а тебе као најсрећнијег мужа.

Поново застаде. Силно узбуђење није јој дало да настави.

Џемс, после неколико тренутака, упита још једном мирно:

— Јеси ли свршила?

Она одговори, дивље:

— Јесам.

Тада Буртон устаде, миран, одлучан. Није имао ништа више да чује, и ништа више није га занимало. Није очекивао толику вулгарност у одбрани. Мислио је — надао се може бити — да ће каква изванредна чињеница, какав необичан и редак догађај бити у животу његове жене који би је оправдао, који би је извињавао. Не: имао је пред собом једну просту злочинку. Сад га више није чак тиштала ни радозналост колико су је њих имали. Није чак марио ни да зна да ли је Бијанка увукла Аделину у пропаст. Све то не би изменило ствар. Његова жена била је улична женска; то је постала по пороку, по покварености душе, немајући у себи моралног осећања.

Он се упути к њој, полако, с револвером у руци.

Аделина задрхта. Кад јој је пришао и на њу дигао револвер, врисну, баци се потрбушке на постељу, скупи се, и покуша да главу сакрије у узглавље.

Али Џемс је стиже, наслони револерску цев на врат, и опали.

Аделина, рањена, окрену се, у самртничким грчевима, запенушених уста, закрвављених очију и доби још снаге да викне:

— Кукавице!... Знај, дакле! Изневерила сам те, да... волела сам другог човека... имала сам љубавника...

Џемс опали још једном. Њено тело окрену се око самог себе, и паде на под, покрај постеље.

Буртон баци револвер и очекну мало. Потом гурну то тело ногом. Било је непомично.

Затим оде да се преда власти.

Поротници су га ослободили.

ОКО ПРИЛЕПА И ВЕЛЕСА

— ЧЕТНИЧКЕ УСПОМЕНЕ —

I

Под Златоврхом

(НАСТАВАК)

Кренули смо ка Дренову. Месец беше зашао, али небо чисто прекривено безбројним јасним звездама даваше довољно светлости целој околини. Пред нама се црнело камење планине Мукоса, која се дизаше изнад Дренова и Небрегова, с десне стране сури Златоврх начичкан огромним стењем, које штрчаше у небо, даваше чудновату, тајанствену слику чаробне вароши са многобројним витким кулама и кубетима припијеним уза стење Златоврха иза кога су остаци и рушевине Марковог града и варош Прилеп. Јутарња хладноћа замрзла је земљу, и ми се кретасмо лако преко њива газећи каткад брзу речицу која је шумила и разливала се долазећи са Мукоса. Обилазили смо тихо турске чивлуке растурене под Златоврхом, пазећи да не надражимо псе и не навучемо сумњу на себе.

Ни на једном се ватре не могаше видети, али смо сигурно знали да ће после онолике пуцњаве Турци пробдети целу ноћ с пушкама око својих домова. На једном турском чивлуку имађасмо Србина ћају, који чекаше као и Турци, али не у заседи већ са фењером у руци дајући знак да је сам и да можемо свратити. Нисмо се дуго решавали већ окренусмо десно и ко преко ограде ко кроз вратнице уђосмо у двориште. Ћаја нас дочека весео и радујући се као дете питаше шта је било.

„Добра пукајица беше... понављаше непрестано. — Ја излезо на двор, чујем грмот, па реков: Е сполај ти, Господе, со аскер се удрифте!“

У кући нас чекаше велика ватра, опкољена лонцима пуним кафе и вруће заслађене ракије.

Пошто смо се мало одморили и поткрепили, опростисмо се са ћајом и настависмо пут ка Дренову, остављајући Златоврх за нашим леђима. Држећи се непрестано реке, коју негде прескакасмо а више газисмо, почесмо се пети уз благи нагиб који се губио у прилепско поље. Као какав црн облак лежало је Дреново под Мукосом у падини. Што смо се више приближавали, све више распознавасмо планинске кућице у чијој се средини белела мала црква. Почело је већ свањивати. Петлови, овце, говеда, магарци, јагањци, звонца, пореметише ноћну тишину и наговештаваху скори дан. Већ се чуло и довикивање овчара, који истериваху стоку на пашу. Кад смо, уморни, у дугом низу почели улазити у село, небо је ка Прилепу у велико пламтело а хладни камени шиљци на Златоврху блистаху се под сунчаним зрацима. Заустависмо се крај црквице коју опкољаваху гробови озидани камењем и покривени плочама за читаву стопу изнад земље. Готово сви четници, малаксали и савладани сном, испружише се и полегаше одмах покрај гробова. — Неколицина се издвојише и одоше до гробова изгинулих четника и војводе Илије те запалише на њима мале свећице које ношаху у чантрама. У том се већ и сељаци скупише, па се растурисмо по селу на конаке.

Дреново је прилично село има око стотину кућа. Поред цркве имало је и школу, која је затворена од када је село прешло на српску страну.

Цркву опслужују свештеници из околних места и то само једаред или двакред у години. Том приликом свештеник сврши посао за целу годину. Опоје све који су помрли, причести народ, венча, крсти, пронесе водицу по домовима. Свештеницима је тешко кретати се од села до села, јер су они први који сметају четничком бугарском раду, те је сигурно да их бугараши увек мотре и сачекавају. За то и они најрадије иду са четом.

Дреновчани су врло отресити и разборити људи а особито љубазни и гостопримљиви, само што их је исварила близина турских села која, као богатија и силнија, имају велики утицај у свему над њима. Одмах, у разговору са сељацима, видео сам да они тешко примају и саму помисао да господаре кад год Турцима, и да немају смелости и слободе да им одрекну

ма шта. Дугим ропством тако је то убијено и умртвљено! Турци су увек знали за наш долазак у Дреново и околину, то им је готово сваки сељак казивао, ако су само привикали на њега. Колико је Глигор био прегао да их доведе у ред и разбуди, ипак није много успео.

Кућице су као у другим селима покривене сламом, плочама и ћерамидом; али сваки поред „куће“ има засебну малу собицу с леве стране улаза, која је толико ниска да се човек не може исправити. Те су собице под наставком општег крова и обично су окречене и украшене плеханом фуруном, чији се чунци пружаху преко целог тавана увезани многобројним жицама за таванске греде. То је одељење служило за свечаности, празнике и нас. Кад смо год долазили, домаћица је одмах цело застирала ћилимовима или рогожама на којима смо се ми одмарали.

Овако уморни, мокри, премрзли једва смо чекали да нађемо топлије склониште, не обзирући се на густ дим који је куљао из фуруне и чунака. Полегасмо спокојни, али нас мало за тим избудише гласом да иде аскер. Поскакасмо сви и остависмо без реда село хватајући мукоске карпе. На измицање се није мислило, јер је сваки већ сустао од пута и неспавања. Гледали смо да нађемо згодније заклоне и ту чекамо војску. Док заузесмо положаје, ноге се чисто пресекоше од пењања уз стрму страну планине. Не прође много, а сељаци јавише да није војска већ гомила Нобрежана пошла на виђење са четом. Вратисмо се кивни и весели у село.

Кад сам се разбудио, наш собичак беше пун сељака. Збили се један до другог па ипак нису имали сви места, него су стојећи под тремом пратили разговор кроз отворена врата. Неки беху дошли на тужбу, неки због међусобне парнице, али већина на разговор. Сви су весели, сви задовољни. Дигла се галама и смех у малом загушљивом простору који личаше на какву пећину, а бардаци и стаклета са ракијом ишли су од руке до руке. Глигор раздраган потврђиваше речи и одобраваше говоре сељака са којима се слагао вичучи гласно: „А, тако, да си ми жив!“ и натежући бардак у њихово здравље. Ово трајаше непрестано до после ручка, када Глигор савладан сном леже да спава. Сељаци се ни тада не разиђоше сви, већ сеђаху онде где су се нашли. Њихов тихи разговор о тадањим

тешким приликама прекидаше клокотање вина које они пијаху из земљаних бокала.

Бојећи се какве издаје, Глигор беше забранио сељацима да се ма где крећу из села без његовог одобрења. Страже око села чуваху четници. Пред мрак стигоше пазарџије из Прилепа те нам донесоше писмо од „Камимуре“ који јављаше да су Прилепчани запрепашћени нашим упадом у Сенокос. Бугари су у тој борби имали три рањеника. Кукавичлука Шундулиног сви се стиде. Послали су нам и шест флаша грчког коњака, који разделисмо по конацима.

После вечере весеље настајаше живље, песме се ређаху праћене пуцњавом револвера, која решеташе таван. За ђавола сеоске страже око села учинише неку неправилност, и председник села седећи прекрштених ногу пред Глигором случајно му помену то.

Глигор се разјари. „Шта? раздра се он дрмусајући га, шта си радио, куче једно! Где сам ја? Зар ти хоћеш да градиш још гробље од нас поред твога села? Ти мислиш да сам ја Илија, је ли? Сад ћеш ми платити све! Дајте стражу овамо; дајте десетаре! Ајде, брзо, мискини једни, пси турски!“

Преседник се збунио, запрепастио и изгубио па не зна шта да говори и како да се брани.

„Толко ми сечеше умов, говораше промукло гутајући пљувачку, толко направ! Беше и војвода Наце со мен. Ако беше лошо, зашто не ми рече да го не правам! . . .“

„Шта? пресече га Глигор, а где сам ја, па да питаш?!“ Момци, нож на пушке, па и Нацета дотерајте.“ Сељаци и четници са натакнутим ножевима послушаше ћутке и изгубише се у мрак кроз мала врата.

Напољу се лила плаха киша, праћена грмљавином и севањем муња. После онаког весеља сад је у соби настала гробна тишина, да се лепо чула свака кап воде која се са натопљених тршчаних кровова сливала и падала у мале барице на земљу. Бабунски сео у један угао; наслонивши главу на руке и колена, ћути и замишљено гледа преда се. Глигор нервозно раскопчава патронташ, намешта метке, непрестано премештајући бокал са вином, а преседник и сељаци сагли главе, опустили руке па не мичу. Све је стало па чека како ће се свршити ова бура у малој собици. Видећи да је најпаметније да се не мешам, извадих хартије и почех да бележим неке ствари. После

кратког времена пред кућом се чуше кораци по блату и води па се отворише врата и преко прага прекорачише два преплашена младића. Они не говорећи ништа стадоше уз довратак.

„Овамо, викну им Глигор, показујући руком где ће да стану. Причајте шта је било.“

„Ја... ја... отпоче први муцајући, излезо у први мрак кај Петрована кућа и сврнав да земам пушката из скришница. Пак кога дојдов, ме најде преседникот и ме жези (казни) десет копчиња. Ете тој сам напрајил!“

„Ја дојдов, поче други, а на стража не најдоф никого; ми се учини да неје вчера редот мој, се вратив дома. Цел ден сам бил на орање и легнав да наспија. Ми дојде десетарот Иван, ме разбуди и ми рече: „те вика преседникот.“ Ете тој је било“.

„Лези!“ раздра се Глигор шамарајући и једног и другог. „Дане, дај тојагу!“ И док четник тражаше по авлији дрво, младићи лежећи мољаху и преклињаху, обећавајући да никад више неће учинити то што вечерас. Дане уђе, носећи у руци тојагу нешто дебљу од руке и поче по команди Глигоровој душмански тући прво једног па другог. Набројавши по петнаест, он се склони, а несрећници устадоше па се посрћући и плачући одвукоше из куће.

„И тебе треба, окрену се после мале почивке Глигор преседнику, али си стар па је срамота!“

„Како знајеш, така прајп,“ изговори тихо преседник, још више заплашен малопређашњим призором. У том уведоше четници војводу Нацета, који се не могаше довољно начудити шта хоће са њим. Објаснивши се, Глигор виде да није крив, те њега пусти, а преседника казни са двадесет и пет гроша, које овај дрхћући наброји одмах, и нареди му да целу ноћ обилази страже.

...Сутра рано пређемо у село Небрегово, Глигорово родно место. Село је удаљено сат од Дренова, у долини између Златоврха и Мукоса. Нешто је мање од Дренова али због плодне околине много богатије. У доњем крају села стоје три куле бегова чији је чифлив Небрегово. Ограда, високи димњаци, велики прозори, чардаци са решеткама окренути брзој, жуборавој речици, која тече поред самих кула, даваше слику господства и раскоши Турака који и у овим планинама троше снагу бедне раје ради свога задовољства. Куле су целе зиме

затворене, тек у лето дођу и настане се ћаје, настојници, који се брину о турском имању или аскер који гони чете. Бегови су дигли руке од свога госпоства и рахатлука од како се су појавиле комитске чете, те су слабо и свраћали својим кулама.

Мој конак беше одређен у Глигоровој кући. Његова мати, још крепка старица, дочекала нас је лепо, али се по свему видело да јој овакви гости нису ретки и да је на њих навикла. Браћа Глигорова трудила су се да будемо што боље угошћени. Била би велика срамота — рачунали су они — да у војводској задрузи не будемо дочекани и почашћени онако како приличи.

Глигор целог дана немаше времена да се састане с нама. Из куће у кућу вукли су га на виђење и част, јер прилично времена није свраћао у своје село.

У вече нам дође водећи са собом једног сељака, омањег раста, лицем обраслим у црну браду, који нас малим проницљивим очима посматраше редом. Вечерао је с нама готово ћутећи, па се после вечере изгуби без опроштаја. На питање Бабунског Глигор нам рече да је тај сељак из села Ораовца прилепског. Њега су Бугари хтели још пре двадесетину дана убити пошто се није покоравао њиховим наредбама. Сазнавши за то он је измакао из села, поневши уједно цело стовариште бугарских бомаба које беше смештено у Ораовцу. Сада, кад је чуо да ћемо нападати Ораовац, он се понуди за калауза: примио је на себе дужност да пре свих оде у село, извести се да ли нема војске или чете и да нас сачека, ако је могућ напад.

...Око поноћи устали смо и реком успели ка селу Присаду, под самим превојем што спаја Мукас и Златоврх.

Изнад Присада на десет минута има кула у којој су увек око четрдесет аскера чувајући друм из Прилепа у Велес преко Бабуне. Целог дана били смо на опрези, јер војници често силажаху у село. Пољак сеоски пијан од радости и ракије трчао је непрестано час аскерима у кулу носећи јаја и хлеба, час нама причајући нам, зацењен смехом, шта су му војници говорили.

Пред мрак дође онај сељак из Ораовца и јави да можемо слободно вечерас напасти село.

Ораовац је родно место бугарског војводе Петра Ацева. Ту је својим војводством стекао читав спахилук, закупивши пола села. Имање је држао његов брат и мати, а главни надзор водио је сам пошто му та околина беше реон. После поги-

бије његовог брата војводе Гоге Ацева, који је погинуо заједно са војводом Развигором и бугарским капетаном Константиновом више нежиловских колиба од наших чета, Петар постаде још огорченији према свему што је српско. Одмах покоље неколико ораовчана на које сумњаше. У исто време од централног комитета у Прилепу затражи неколико људи које пресели у Ораовац давши им имања и куће те тиме притесни сељаке да нико није смео мрднути. Ти досељеници беху трн у оку целом селу.

Кад је пао мрак, скуписмо се сви код цркве присадске и саопштивши лозинку „Прилеп“ — „Велес“ кретосмо уз брдо ка превоју. Силно блато изгажено стоком сметаше нам на сваком кораку. Изишавши на превој одморисмо се, гледајући светли облак који обавијаше Прилеп. Ту Глигор нареди присадском преседнику који нас је дотле испратио да одмах пошље човека у Небрегово и Дреново те да двадесет сељака изађу са пушкама и ухвате брег код Преслапа под Златоврхом. Туда је водио пут из Прилепа у Небрегово и ту смо ми мислили да се вратимо.

Пут од превоја водио је све наниже ка прилепској реци. Посматрајући светлост у Прилепу и дуги низ осветљених прозора на турским касарнама, ми смо журно силазили хитајући да што пре стигнемо у Ораовац.

Сишавши у реку, окренусмо неколико минута низ њу, док не изађосмо на друм код лепог каменог моста преко надошле прилепске реке. Прешавши мост држасмо се насипа све док он не поче да завија поред последњих огранака Крстечких планина; тада ударисмо десно преко неких трњака и ливада. Мрак се такав спустио, да се није видело ништа око нас, сем светлости у Прилепу. Сваког часа упадасмо у рупчаге; саплитасмо се о камење, дрвеће; падасмо преко бразда. Киша од једном поче опет падати те мрак постаде још већи. С муком смо се кретали држећи један другога за раме или за руку. После подужег таквог путовања почесмо се спуштати у Крстечку реку која бесно хучаше у дубину под нама. Сишли смо и прешли реку, а воду нико није могао видети.

Једва се успесмо уз другу страну и задржасмо крај неких топола. Ту се одморисмо, и онда војвода Наце са једним оделењем оде у заседу са прилепске стране а четовођа Бошко и Михаило са крстечке и плетварске. Ја сам са Долгачем, Јо-

сифом, Глигором, Бабунским и једним оделењем ушао право у село. Четници залупаше кундацима о врата на првој кући на коју смо нашли. Прилично прође док се врата отворише и ми уђосмо унутра умирујући заплашену чељад. Наредисмо домаћину да се спреми и пође да нам показује чија је која кућа. Он се вајкао и преклињао да га не дирамо, јер само ако се чује да нас је он водио, њега ће још сутра са целом кућом искасапити.

Објаснисмо му да он има само да нас води а ми ћемо га увек склањати од сељака, те он радо пристаде са нама. Огрнувши губер поведе нас бос кроз село. Глигор га упита прво за неког свог рођака, те нас сељак одведе тамо објашњавајући да је тај затворен у Прилепу а да му је само брат Димко код куће.

„А мртовцити му! И тој ми је пријатељ, сад ћемо на ракију, одавна не го видов“, рече Глигор смејући се и лупајући на вратима.

„Диме, отварај“ викаше један четник.

„Иде ти стрико Глигор, Димче! Излези пред пријатељите!“ зваше Глигор, али се изнутра нико не одазиваше. У селу се већ подигао лавеж, читав урнебес. Одељења наша растурила су се свуда по селу будећи сељаке и терајући их горњем крају села код некога Лазе чија кућа беше најпространија.

Глигора наљути оволико оклевање Димково и он љутито повика да се нали бомба.

На те речи чу се изнутра глас: „Сад, сад, ете одма! Не со бумба“. Затим приближујући се вратима он настави: „Ел си ти, баја Глигуре?“

„Ја сам, Димко, шта си се уплашио? Отвори!“ одговори Глигор.

„Мије страф!“

„Море отварај, будало једна, нећемо ти ништа!“

„Да не ме колеш?!“ заврши преплашено Димко отварајући врата, те ми уђосмо и претресосмо сва одељења. Вратисмо се у собу где се у једном углу збила гомила жена и деце која унезвереним погледима посматраху нас и наше оружје. Домаћин Димко понуди нас да седнемо па нам онда донесе ракије коју он хтеде сам да служи али немогаше, јер му цело тело дрхташе као у грозници, те четници узеше од њега чаше и стакло.

„Кај ми је роднината?“ упита Глигор обрнувши се женама.

„Ја сам!“ одазва се једва чујно једна млада и бледа жена, излазећи напред и приступи руци Глигоровој.

„Добро си се сетила и сад да се здравиш!“ рече он прекорно.

„Ме уплашифте, бре братко! Реков да не ме колете, живот је пуста мила“, одговори она смејући се.

„Видим ја, постала си и ти фанатик Бугарка, па шта кажеш, шта ће ти тај Србин ту, шали се Глигор, ама ја сад дођох да кољем све па и тебе. Фик, под гушу и ајд со здравје, сестро. Куд иде српска војска не сме ни куче бугарско да остане“...

Разговор оживе. Бабунски их грђаше што су се одродили, и заборавили на оца, матер и осталу родбину која их је однеговала и подигла.

Деца се ослободила и један малишан приђе Глигору загледајући му пушку на крилу и превлачећи прстићем по нумери. „Шта пише ту?“ запита Глигор вукући га благо за уво.

„Не знајем, србоманска су слова, одговори безазлено дете, даскалот не не учил овакви слова...“

„А, каде ви је даскал? изненади се Глигор, не знајући да је учитељ у селу. Ете ти велика копча да ми кажеш!“.

Жене чувши детиње речи сунуше се на њега као осице да га извуку из Глигорових руку, али их један четник одби шамарајући оне које су највише галамиле.

„Ће ти кажем, ама напред да ми дајеш копче,“ одговори дете ни мало збуњено.

Добивши паре дете исприча све шта је Глигору требало, и неколико четника одоше одмах да ухвате учитеља. У том нам јавише да су готово сви сељаци похватани и дотерани у Лазину кућу, те се дигосмо и једва дотетурасмо по мраку до њих.

Затекли смо Јосифа и Долгача крај велике ватре која се са средине куће извијала високо. С једне стране били су четници а са друге сељаци. Јосиф држаше дугачку ластагарку (тојагу) и чукаше по глави најближе сељаке држећи им придику о националности, а Долгач разјашњаваше филолошке ствари, мувајући појединце да би боље разумели.

И док он викаше тресући главом и дижући дугачку руку у вис: „башта“ „кшта“ „мнара“ „туке“, „гулија“... питајући да ли знају што значи, домаћин унезверен и преображен страхом трчаше час овамо час онамо, грдећи жену што не служи како треба.

Начинише Глигору места и он седе крај Долгача, не обраћајући пажњу на сељаке. Поћута мало намештајући ноге да се боље огреје па се окрену Јосифу са речима: „Питај имају ли још оне ракије, којом су ме гостили пре неколико година, кад сам долазио с Бугарима. Ама кажи да нисмо пљачкаши, већ за паре да нам даду“. Ту извади новчаник, одброја десет гроша па их пружи Јосифу.

„Слушајте, викну Јосиф, примајући паре, ајде ко има најбољу ракију, ето паре, нећемо џабе“.

Сељаци ћуте; ко би смео да се понуди да Србима донесе ракије?! Сутра би га Бугари одрали батинама поред казне од 50 до 100 лира.

Јосиф скочи побеснело, раздравши се: „Скотови једни! Лепа реч није за вас! Хоћете сами, да вам деремо кожу“...

„Дај мени, дај мени, умеша се домаћин, остави сељаците, ово је мојава куќа“.

Домаћин је био од оних досељеника Петра Ацева. Код њега су намерно одредили овај скуп, да не би другоме сељаку навукли беду нашим доласком.

Он је сам увиђао то, али је тако исто знао да је први на ударцу. За то се трудио, да бар колико толико олакша свој незгодан положај.

Часом донесоше лепу ракију коју први окуси, домаћин, показујући тиме да није отрована, па је даде Глигору, који обриса руком ознојено стакло па окренувши се сељацима рече: „Арли собраније, Ораовчани!“

„Амин, за много година господин Глигуре!“ одговорише сви.

Глигор повуче један гутљај па додаде Долгачу, а он настави: „Па, шта кажете, ето ја вам дођо и ако ме нисте звали.“

„Ако, господин војводо! Нам си добро дошал!“

„То још не знам, сада ћемо видети. Ја мислим да ви имате нешто против мене, кад непрестано говорите по Прилепу како ја белки нећу ући у ваш Ораовац?“...

„Тако нас караше да зборуамо“, шапну један крај Глигора, док остали слушаху пажљиво шта им Глигор говори.

У том четници уведоше и учитеља. Омален, мршав, неизбријан, с дугим жутим брковима и малим живим очима, обучен у сукнено одело преко кога навукао дугачак жут зимски капут, сав отрцан, са масном шубаром на глави и грдним пот-

кованим ципелама на ногама, пре је личио на каквог дротара него учитеља.

Сав је дрхтао. Руковавши се са свима војводама и четницима, он се без речи спусти крај ватре прекрстивши ноге пада се.

„Ти ли си даскалче?“ питаше шеретски Долгач, и завијајући десни брк за уво посматраше га као што се гледа јагње које се коље за гозбу: „Па како се викаш бре! Што не збориш?“

Учитељ покуша да говори, али му се језик завезао, те му се са свију страна засмејаше.

Јосиф га куцну дваред својим штапом по глави говорећи му кроза смеј: „Еј, даскале, еј кукавицо! Ту, бре, срам да те бидет од селаните, какав си човек, бабо ниједна? Си се смрзнал жив!“

„Сум женат човек, господине!“ промуца учитељ па да би забашурио свој страх, стаде правити по пепелу шаре једном гранчицом. Кад виде добро расположење свију, он се ослободи, тим пре што сазнаде да је и Глигор ту, јер још док је Глигор био са Бугарима они су се познавали.

Обративши се Глигору, озарен надом, поче молити да га пустимо одмах у Прилеп. Часом му се одвеза језик. Отпочео је са теоријом по којој га треба пустити да се удаљи из овог краја. Наводио је како су бугарске чете хватале српске учитеље и попове, као ово ми њега, и да су их увек ослобађали без икакве казне.

„Господин Глигуре, тебе знајем и ти мене знајеш, работници смо стари! Во востаније не бесмо ли обадва?! Мојто је уверение че си ти един логичен, тактичен и практичен војводата и такта на сичките македонски робови; мојто је уверение да се аз сега не нахождам в рците на крволочните ора, него при пријателите и сатрудници на светото дело. Ваши интереси и напредование не сака за жертва един убог и болен даскал, којто за леб работи и се мучи како чорт“. Па онда видећи како га четници мрко гледају заврши мешајући маћедонски и бугарски: „Аз се усуждам, господине Глигоре, да те молам, да не им даваш да ме заколат. Пустите ме да си ода на веки веков из Ораовец; од сега мојта нога не оди по тија села. Си ода право в Блгарија!“

„Даскалче, таја песма не се пеји на тије гајди! настави

Долгач вртећи сумњиво главом, ће те водамо од планина до планина како магаре, док не станаш како треба, или ће си обереш бостан!“...

Затим отпочеше са сељацима, који се устезаху да издаду и донесу пушке. Тешко је било док једнога натераше, па после часом сваки радо издадоше своје оружје. Сваки се бојао да буде први, да не би сам понео одговорност за све.

Било је свега тридесет разних пушака. Највише дугих и кратких грчких берданака, неколико мартинака, једна руска капаклија и једна српска кокинка. Поред тога донесоше муниције скоро пуна два џака и три дугачке плехане кутије са динамитом.

Док су четници доносили са сељацима пушке, дотле је Долгач издвојио три највећа бугараша међу којима и домаћина Лазу, одвео их у један собичак и тамо их гоњаше да одаду главну скривницу оружја, која беше у Ораовцу, а њима поверена.

Време је било за полазак. Четници доведоше три коња са самарима, на које натоварисмо пушке и муницију. Затим издвојише Глигоровог рођака Димка и још пет младића који ће нам бити таоци, док село не преда арзовал уђумату о свом преласку на српску страну. Бугари су ове таоце водили у у правом смислу као јемце, док смо ми тиме хтели олакшати сељацима да их Бугари не би злостављали. То им је био као најбољи одговор и оправдање. „Дојдоше, не тепаше, забраше луѓе, забраше пушке па шо да прајиме сад? Дајте ни луѓи натраг, па да се не пишемо Срби“, такав је обично био реферат сељака Бугарима.

Пославмо да се страже око села повлаче па већ да кренемо — кад испаде Долгач с оном тројицом, које он беше упекљао и увезао јаким конопцима. Сва тројица беху старци, па још ударили у плач и ридање које се окрете у праву кукњаву.

Насмејасмо се сви Долгачу и његовим заробљеницима, па онда Глигор нареди да их одвеже и пусти. Долгач послуша гунђајући; али конопац са њих однесе право своме даскалчету, које разрогачених очију од страха непрестано понављаше:

„За какво ви аз требам? Това неје практично и кавалерски! Блгари не прават тако!“...

„Да си нам живо ти, даскалче, на даскалицата ти, ће си одаш како невеста, допуњаваше га Долгач везујући му руке, ми да прајиме како Бугари, било би нам како и теби сад“.

Видећи да је већ везан, учитељ се предаде судбини, кројећи јамачно планове како ће се спасти, и пође мирно пред четником коме беше поверен.

Опростивши се на брзу руку, изађосмо журно из куће и окренуску низ село слушајући како за нама загаламише сељаци свађајући се међу собом.

Изишавши на друм, истим путем којим смо и дошли у Ораовац, окретосмо ка Преслапу где је требало да нас сачекају сељаци. Мрак се почео разређивати, кад смо изашли на брег, где отпочесмо тражити и дозивати сеоску стражу које нигде не беше. Поуздана наша заштита седела је мало па се вратила кућама да продужи спавање. Зора у велико свиташе, те се на одмор није смело ни да мисли. Зато настависмо пут ка Небрегову. Непрестано се наређивало да се убрза ход, али нико није слушао, јер све беше сустало од дугог пута.

Сунце се таман поче помаљати више присадске куле, када се наш дуги низ спуштао у реку и улазио у Небрегово.

III.

На међи каза.

Из дана у дан киша не престајаше; право псеће време. Цело се прилепско поље забелело од воде. Земља се претворила у глиб, да се није могло нигде слободно кретати. Кровови малених кућица процустише кишу те се и у собама не могаше седети.

Сваке поноћи напуштасмо село и хватасмо заседе по карпама изнад села, где остајасмо до изласка сунца. Бојали смо се да нас Турци не опколе у селу, пошто се већ на све стране разнео глас о нашем доласку у овај крај па смо за то били на опрези. Кад би се већ сасвим развиделило, силазили смо у село премрзли и мокри до коже хитајући да се што пре одгрејемо. Одело се на нама није могло никако осушити.

Чекали смо неколико дана неће ли киша стати па да се спустимо до бугарашког села Мажучишта. Долазили смо чак на мисао да покупимо сеоске коње и са њима одемо у Мажучиште, али коњи упадаху скоро преко колена у глиб, те

се оканисмо и тога. Очевидно је било, да се овако беспослени не можемо дуже задржавати у овим сиромашним селима. те се једног јутра кренусмо са свима заробљеницима уз Мукос за село Степанце.

Испевши се до висине где почињаше снег, ми се задржасмо, чекајући да сване, јер од помрчине, магле и ситне кише није се могао одредити правац где да идемо. Полегали смо покрај камења, увијени у мокре сакме и трудећи се да заспимо, не би ли заборавили на хладноћу. Једва дочекасмо свануће, те загазисмо у снег преко кога вијаше страшан планински ветар. Нисмо одмакли ни неколико стотина метара а четници опазише да нам нема чича Станковог сина. Вратисмо се и отпочесмо га тражити рачунајући да се успавао, али њега нигде немаше. Закључише да је побегао у Сенокос, заједно са пушком, јер смо свима заробљеним Сенокосцима дали њихове пушке и муницију да носе са собом као што смо и сами носили. Настависмо пут кивни на подвалу и изиграно поверење слушајући остале Сенокошане како грде и псују неверног Милана спремајући се на освету.

Од Дренова до Степанца има добрих шест сати, све кроз пусту планину. Путања води прво уз крш до врха Мукоса и онда се венцем спушта ка влашким колибама од којих се само згариште види. Одатле се силази у дубоки поток, до једног незнаног гробља, чији се надгробни споменици беху накривили и повађали покривени земљом и маховином. Ту смо се задржали, одмарајући се на плочама и посматрајући дивљу околину. Овда онда протрчала би која срна и губила се уплашена видећи нас, или би се под белим снежним врховима планине зацрнеле фигуре дивљих свиња које у чопорима јураху од места до места рпјућп снег и тражећи храну.

Сви се бесмо занели у посматрање те и не спазисмо нашег бегунца Милана да нас је стигао. Необично се обрадоваше и изненадише његовој појави. Док он ослањајући се на своју пушку наивно причаше како се успавао и како је једва погодио пут за нама, ја размишљах о невероватном поштењу и моралу који се још одржао у овој петвековној ропској земљи. Турци васпитаваху народ да буде подао, подмукао, нечастан, Бугари развијаху у њему све остале пороке, које може један човек имати, па се ипак готово ништа није учинило; народ

је остао на далеко моралнијој висини од свих а нарочито од „апостола“ који дођоше да га извуку из глиба и уразуме.

Ситна киша која нас је дотле непрестано пратила престаде сада, и кроз разређене облаке сину пролећње сунце а мали ветрић гоњаше лагано са планине густу маглу према Велесу.

Кренули смо све на ниже. Снег се по присојинама отопио а кукурек и каћунак избили из мокре земље, дижући промрзле главице које четници кидаху китећи њиме пушке и ođenike. Свежина, зеленило, топли зраци сунчеви опијаху све и сви раздрагани осећаху нову снагу и нов живот. Чисто свакоме беше тешко да баци поглед на огромни мртви бели и кристални слој снега који притискиваше планину око нас.

Окренувши уз брдо поред некаквих угљарских рупа изађосмо после дужег пењања на превој изнад Степанца, где се заустависмо посматрајући околину прилепске и велешке међе, начичкану брдима и збијеним селима а ишарану безбројем речица које се као бразде бељаху у дубинама. Десно од нас пружао се последњи огранак Бабуне, Никодимска и Крстачка планина. Лево се дизао усамљени Рујан, покривен до пола снегом кроз који је стрчало суро камење. За нама је стајала кадијица, наставак Мукосов, сва изривена дубоким кланцима и гудурама, а преко ње блештела се велика планина Солуница са чијег се врха, причају, гледа солунско поље.

Од Солунице ка Рујану пружа се бистричка планина од самог камена, која се свршава у облику пирамиде изнад села Мартовца, чинећи при том са Мукосом велику котлину Азот кроз коју тече бистра и брза Бабуна.

Ка Степанцу, Мукос је тако стрм да смо морали опрезно силазити по блатњавој и клизавој путањи. Сишавши у поток више села, нађосмо на једног огромног дивљег вепра, који се невероватном брзином пео уз брдо преко снега према нама. Неки четници откочише пушке да га гађају, али их други задржаше, сумњајући да се где у близини не деси војска, што се мало после и обистини, јер у Степанцу баш тога дана беглигчије уписиваху стоку за порез. Видећи нас да силазимо Турци се толико исто уплашише колико и сељаци; и док сељаци испраћаху једне да нас задрже у планини, дотле беглигчије, чинећи се невешти, наређиваху другима да им спреме коње и ствари за полазак, јер их мрзи да ноће у овом селу, кад до лепог Црнилишког Хана нема ни добар сат хода.

Тек ми заложисмо ватре у потоку изнад села и полегасмо око њих по мокрој земљи да се одморимо Турци покупише своје ствари, уседоше на коње и оставише нам красну вечеру, коју беху наручили за себе, измичући друмом што води у Прилеп, ка хану у ком се налази један одред војника.

Један од њих чак је напоменуо сеоском мифтару, да му је много жао за јагњећим печењем, али шта ће кад се тако десило да питоми морају измицати пред дивљим.

Кад се беглиције изгубише у црнилишком кланцу, погасисмо ватре и сиђосмо у село.

Замислите гомилу камења које се обурвало са какврог горостасног брега и претрпало мали планински поток, разбацавши велико комађе стења свуда око себе. Између тих стена подигнуте су мале камене куће, прилепљене уз камену подлогу и гдегде ослоњене на какву стену а покривене великим каменим плочама. Ако гледате са планине, чини вам се као да видите какве чудне створове покривене потамнелим окопима и крљуштима, из којих на црним пупчастим отворима избија беличаст дим, дижући се право к небу. Сиђете ли доле, онда, обилазећи велике одваљене стене, помислићете да улазите у какву тврђаву, која малим чатрљицама хоће да обмане непријатеља. То је село Степанце иначе познатије под именом „Порт-Артур“. Сумњам да има више од осамдесет кућа, али нам оно вреди готово колико сва друга околна села.

Док су Бугари држали ове крајеве, било је исто тако важно за њих као што је сада за нас. Сељаци трезвени, поштени, јуначни, предузимљиви, искрени радили су са вољом у корист егзархије и ненаситих бугарских „вагабуната“, како се сами називају, све док им не преседе непоштен рад пропалих апостола за „светото дело“. Тада честити људи окренуше леђа пљачкашима и примише српског војводу Раду Радивојевића, учитеља, а после Трбића, Бабунског, Глигора и све остале. Чим су примили српску чету, сељаци одмах из сеоске касе исплатише штету коју су Бугари начинили Крапљанцима приликом последњег напада и паљевине Крапе где су били и Степанчани учесници, али не као паликуће, већ као четници поведени у борбу против Срба. Исплатили су без и једне речи одбијајући само од себе икакво учешће у паљевини коју су без њиховог одобрења војвода Гога Ацев и капетан Константинов извршили. Једини овај пример довољан је да много и много издвоји Сте-

панчане од осталих сељака. Маћедонци су чудни људи. Ништа их више не може заболети него да им одузмеш новац. Позовите кога било, поћи ће са вама, трчаће по зими и го и бос, бориће се по неколико дана гладан и жедан поред вас, трпеће без роптања све што је ико у стању да отрпи, али потражите му паре, — имаћете муке са њим, и ако је и њему јасно да се тај новац неће утрошити у лудо, већ да је опет за њега.

У сваком селу образоване су сеоске касе, које служе као фондови за потпомагање сиромашнијих сељака, породице изгинулих четника и за издржавање апсеника из тих села по турским казаматима. Уплата није била већа од металика (марјаша) на месец па се ипак морало претити, викати и кажњавати док се прикупи од свих.

Разредивши се по конацима, добисмо одмах вечеру спремању за Турке. Прво нам донесоше пилећу љуту чорбу, затим тепсију пуну бунгура са овчјом пастрмом и на крају један велики мазник[1] који се само при великим свечаностима справљао. Сељаци, радосни нашим доласком, беху напунили нашу собицу те једва сачекасмо крај лепим здравицама и жељама па гладни навалисмо на јело, које тако дуго не видесмо. После вечере, која се брзо сврши, услед нестанка јела, дигоше софре, опрасмо руке, па нам онда изнесоше неколико земљаних бокала старог лепог вина, какво се ретко где налази.

Д. М. С.

[1] Нешто налик на гибаницу, у чијој је средини место сира исецкан црни лук преливен машћу или маслом.

РАЈХШТАТСКИ ТАЈНИ УГОВОР[1]

Како се још увек увелико међународна политика прави иза дипломатских кулиса и више или мање потпуно и стално у тајности, показало се скорашњим тајанственим и још необјашњеним састанцима континенталних државника у Салцбургу, Бухлау и Дезну који су послужили као један скривен увод у нову кризу на блиском истоку, а нарочито честим спомињањем у листовима разних тајних споразума који су стварно управљали развијањем сличне кризе пре тридесет година. Они који изближе прате међународне послове неће бити изненађени. Премда такве погодбе нису по укусу демократије, и премда оне изгледају немогућне у многим земљама због парламентарне контроле ратификација, ипак њих је вероватно и данас тако исто много као што их је било и раније. Са изузетком Аустро-Немачког Уговора од 1879, сви уговори о савезу који су створили садашња груписања континенталних сила још су тајни, и сам уговор од 1879 године држан је у тајности до фебруара 1888. Текст важног Руско-Немачког Уговора, којим је кнез Бизмарк за много година спречио преговоре за Двојни Савез, никад није био откривен. Такав је исти случај и са споразумом са Италијом од 1887 којим је Велика Британија била постала квалификованом партијом Тројног Савеза, и са Барер-Принетиевим Споразумом од 1901, који се извршио без церемоније и који је уравнао пут стварном прилажењу Велике Британије ка Двојном Савезу. Чак у једном тако битно модерном послу као што је било Југо-афричко Питање, два тајна уговора играла су знатну улогу и у многоме су обезбедили успех ове земље. Један је био Енглеско-Немачка-Португалска

[1] Види „The Fortnightly Review“ за новембар ове год.

Конвенција од августа 1898, која је стварно одстранила интерес Немачке у судбини Трансвала, и чији сам замашај ја открио у овом часопису ускоро после њена потписа. Други је био тајни додатак Енглеско-Португалској Конвенцији од јуна 1891, којом је, благодарећи промишљености Сера Роберта Морера, Енглеској било обезбеђено право слободног пролаза њених трупа и ратног материјала кроз португалску афричку територију у британски хинтерланд. О овоме споразуму нико није ни сањао све до марта 1900, када је, на основу њега, Велика Британија тражила да пошље трупе у помоћ Мефкингу преко Беире и Родезије. Ова би се листа могла знатно да повећа, али и овака је довољна да покаже да смо ми још далеко од неограничене јавности оне „нове дипломатије" коју је г. Чемберлен бранио и тражио да се практикује са не баш сјајним резултатима — у његовим преговорима с председником Кригером.

Међутим, баш у свези с Источним Питањем, тајни уговори и споразуми били су најмногобројнији у прошломе столећу. Дипломатска историја Босне и Херцеговине која нас сада највише занима просто је начичкана таквим тајним уговорима. Поред она два о којима се у последње време дискутовало по листовима — Рајхштатски Уговор од јануара 1877 и Аустро-Турски Протокол од јула 1878 — мисли се да постоји и један трећи такође из 1878 или 1879, а зна се да постоји и један четврти закључен у априлу 1897. Истина је да се два последња не односе нарочито на Босну и Херцеговину — бар тако се мисли — али гаранције које се у њима налазе несумњиво се односе на положај тих провинција у међународном праву.

Најважнији од тих споразума је такозвани Рајхштатски Уговор. О њему је много више познато него што писци о томе предмету изгледа да знају. Чак и г. Аното, који је ту скоро дискутовао о њему у Revue des Deux Mondes, и који је у исто време и неуморни истраживалац дипломатских тајни тога периода — врло мало нам каже о његову постанку и замашају. Ја сам срећом у положају да попуним ту празнину, и то не црпећи врло много из необјављених извора. Околности у којима се о том уговору преговарало доиста већ су ствар јавности. Оне су врло лепо изложене у једном разговору са кнезом Бизмарком који се налази у књизи покојног грофа de Chan-

dordy: La France en 1889, затим у једном говору самога кнеза који је држао у Рајхстагу 2 фебруара 1888, и у другој свесци његових Gedanken und Erinnerungen.

Факта су у главноме ово: — За време преговора о источној кризи у 1875 и 1876, који су довели до оне несрећне Андрашијеве ноте и до оног тако исто недонесеног Берлинског Меморандума, кнез Горчаков је био дошао до уверења да је Русији главна препрека Аустрија. Да би Русија слободно и једном за свагда решила судбину Турске, она треба или да се бори против Аустрије или да јој дâ накнаде. Кнез је врло оштроумно био схватио какви би аустријски услови били. Доиста, њему је то врло јасно било наговештено из Беча 1875 године, када је Барон Чомини пустио идеју да би некој јевропској сили требало дати мандат да окупира Босну и Херцеговину по истоме плану по коме је била изведена француска пацификација Лебанона 1860 године. Стога је он дошао до закључка да би било и јевтиније и на крају крајева боље да се бори. Другим речима, као почетак рушења Турске одлучен је био рат против Аустрије. Ипак, кнез се одлучи да прво дефинитивно провери погледе Аустрије, и због тога су били отпочели преговори с грофом Андрашијем. Они су свршени јулу 1876 у Рајхштату, у Северној Чешкој, у маломе граду по коме је несрећни син Наполеона I носио своју војводску титулу. Ту су се били састали цареви Александар и Фрања Јосиф, у пратњи кнеза Горчакова и грофа Андрашија, и 8-мог јула они су одобрили један тајни протокол у коме су постављене широке основе за један споразум.

Једино званично саопштење о садржини тога документа — и то у исто доба и неодређено и заводљиво — налазило се у овом телеграму који је истог дана послат руским и аустријским амбасадорима акредитованим код Великих Сила које су се придружиле Берлинском Меморандуму, и који је затим гроф Бајст саопштио лорду Дербију: —

On est tombé d' accord, en écartant toutes les propositions récentes, de maintenir dans l' état de choses actuel la non-intervention. Seulement quand les circonstances le réclameraient et qu' un fait spécial se présenterait, on engagerait des pourparlers confidentiels ultérieures entre toutes les Grandes Puissances chrétiennes.

Потпуно заводљив карактер овог телеграма о ономе што

се десило брзо се показао у једном разговору који су 12 јула имали у Петрограду кнез Горчаков и лорд Аугустус Лофтус. Британски амбасадор посетио је био руског канцелара да се више обавести, али све што је од њега могао да извуче била је ова замотана изјава: — „Nous sommes parfaitement convenus pour toutes les éventualités, mais ne me demandez pas davantage“. Међутим, она је била довољна да покаже да телеграм амбасадорима, ако не нетачан, није одговарао стању ствари, и лорд Аугустус имао је право кад је у своме дневнику забележио да је био „злослутно нејасан“.

Које су то биле „евентуалности“ које је кнез Горчаков споменуо, и шта се о њима утврдило у Рајхштату? Па неколико дана пре састанка царева, Србија и Црна Гора биле су огласиле рат да би потпомогле босанске и херцеговачке устанике. Према томе су могућности нове кризе биле ове: — или би устанак успео, или не. Ако би успео, Србија и Црна Гора би покушале да поделе Босну и Херцеговину између себе; ако не би успео, Силе би инсистирале да се у тим областима и у Бугарској уведу административне реформе. Последња би могућност још била да Порта одбије реформе, и у том би случају Русија загазила у рат. У овом комплексу могућности респективни интереси Русије и Аустроугарске јасно су се издвајали. Једна није желела да се њени изгледи ширења на југу омету нарочито не једном моћном славенском конфедерацијом; друга је тражила слободне руке у случају да јој се укаже прилика да удари на Турску. Елементи погађања су дакле били ту. Кнез Горчаков и гроф Андраши то су убрзо увидели, и стога су они свој пројектовани споразум дискутовали на основу Босне и Херцеговине за Аустрију, и слободне руке за Русију. Најзад су се о тој размени погодили под извесним условима, и све је то стављено у напред поменути протокол, чије су главне тачке ово:

I. Русија признаје да није у интересу Аустроугарске да, у буди каквоме плану за реформе у Турској, Босна и Херцеговина, или једна од њих, или ма који део од њих буде присаједињен Србији или Црној Гори.

II. У случају рата Русија неће да прошири своје поље операција на Србију, нити ће пролаз за своје трупе да начини кроз ту кнежевину.

III. Дипломатски резултати рата поднеће се Силама потписницама Париског и Лондонског Уговора.

IV. Русија ће се уздржати од сваког територијалног освојења на десној обали Дунава.

V. Русија ће поштовати целокупност Румуније и неће да заузима Цариград.

VI. Ни једна ни друга влада не полаже право на искључиву заштиту хришћанског становништва у Отоманскоме Царству.

VII. Ако Русија образује какву нову словенску државу онда то не треба да буде на рачун несловенског становништва, и она неће да тражи за себе никаквих нарочитих права у Бугарској којом неће да управља нити какав руски нити аустријски принц.

VIII. У случају да независност Србије и Црне Горе буде призната, и ако се буде показало да је Турска неспособна да одржи ред у Босни и Херцеговини, Аустрија ће имати право да окупира те области и да управља њима.

Г. Когалничеано, који је видео нацрт пројекта о томе предмету, тврдио је у Revue des Deux Mondes, да је у њему била и једна одредба о уступању Бесарабије Русији, али не изгледа да је била усвојена у коначноме протоколу.

Погодба је очевидно била рђава за Русију и јасно је да је кнез Горчаков преко срца потписао. Вероватно је да стога у то доба никакви кораци нису ни били предузимани да јој се да обавезнији облик једног формалног уговора. У току преговора руски канцелар се трудио да своме аустријском колеги манифестује свој алтруизам свечано известивши га да, ако Русија загази у рат, то неће бити ни из каквог њеног материјалног интереса, него једино да се бори за једну хуману ствар. Гроф Андраши није хтео с њим да се нађе на томе алтруистичком земљишту. Он је, кажу, одговорио суво да не жели ни рата, ни територије, нити што било друго сем реформама које је спецификовао у својој ноти Силама; али ако буде било рата, и ако се на Балкану створе нове хришћанске државе, онда би Аустрија на то пристала само под условом да се очувају њени интереси у Босни и Херцеговини. У таквим околностима ништа му друго није остало него да привремено пристане на његове услове.

Да је кнез Горчаков сматрао Рајхштатски протокол као

нешто сасвим привремено, јасно је из онога што је после било. Он му и иначе није био ни од какве користи. Једино му је служио да га спасе досадних дискусија и непријатељских коалиција за време развијања балканске кризе, али њему ипак није било ни на крај памети да се њиме везује. Он је одлучно нагињао рату с Аустријом, и он није видео ништа што би га омело у тој намери.

Једина могућа сметња била је Немачка, али то га није много бринуло, јер и ако су његови односи с кнезом Бизмарком били по кадшто затегнути, односи између оба цара били су ванредно срдачни; док су, међутим, горке успомене Садове још биле свеже у Бечу и познато је било да их је цар Фрања Јосиф врло непријатно и јако осећао. Кад су, пак, евентуалности на које се помишљало у Рајхштату отпочеле да сазревају, он је још једино мислио да је мудро да коначно сазна какви су погледи немачког канцелара. Стога је он убедио Цара да му допусти да га отворено упита да ли би Немачка остала неутрална у случају рата између Русије и Аустрије. Питање је било постављено у једном шифрованом телеграму ђенерала фон Вердера, немачког војног аташеа, право у Варзин и у исто доба отпочело је било претеће кретање трупа у правцу Источне Галиције.

Кнез Бизмарк се испрва борио с тим питањем Оно га је било поставило у једну врло непријатну дилему. Да стане отворено уз Аустрију против Русије било му је незгодно, а да се удружи с Русијом против Аустрије било је немогуће. Као што је био рекао грофу Шоордну 1879 године, он је увек желео, од Николсбуршког Мира, зближење чак и интимније односе с Аустријом, али у исто доба он није желео да „пресече жице" са источним суседом. Да би свој циљ постигао, он је рачунао на какву кавгу — разуме се без крви — између Аустрије и Русије, и у томе циљу он је више пута давао миг Бечу да интервенише у Босни, онако исто као што је касније храбрио Велику Британију да окупира Египат и сугерирао Француској да заузме Тунис. Он никад није сањао да ће Русија толико да буде луда да загази у рат с Аустријом; а пошто му гроф Андраши ништа није био казао о Рајхштатским преговорима, он није ни имао кључ од стварне ситуације Стога кад је био примио телеграм ђенерала фон Вердера, он га је сматрао просто као једну изјаву која би га завадила с царем,

и он се у своме одговору ограничи на изјаву да му је немогуће да на такво једно питање одговори одмах и „без вишег одобрења". На његово изненађење, питање је било поновљено и тражио се брзо одговор. Он је онда увидео да је опасност била у ваздуху, и да би он био приморан да се одлучи на коју ће страну. Он није оклевао. И не само да је одговорио противно жељи рускога министра, него је целу ствар употребио против њега. Преко ђенерала фон Швајница, немачког амбасадора у Петрограду, он је одлучно изјавио да је одржање Аустрије од битне важности за Немачку, и да би, ако би било потребно, помагао Аустрији да се одупре руским амбицијама. Врло карактеристично, он је одмах ове руске намере саопштио у Беч, и тако је био створио могућност да оствари свој сан о успостављању оних интимних односа са Двојном Монархијом који су после довели до закључења Тројног Савеза.

То се догодило у половини октобра 1876. Кнез Горчаков је био изгубио игру. Сад му ништа друго није било остало него да се потчини аустријским условима. Када је крајем те године непомирљиво држање Турске на Цариградској Конференцији дало Русији сигнал за рат, гроф Андраши је неумитно сугерирао да је дошао моменат да се рајхштатскоме споразуму дā једна уговорна форма. Кнез Горчаков је пристао онолико добровољно колико је тако могао да изгледа. На тај начин је јулски протокол претворен у један формалан уговор, који су 15 јануара 1877 у Пешти потписали гроф Андраши и руски амбасадор.

Званични кругови су ускоро сазнали егзистенцију тог уговора и његов замашај, али је он за ширу публику остао тајна више од десет година. Нема сумње да је кнез Бизмарк био убрзо извештен о њему. Лорду Солзберију је његове главне тачке саопштио вероватно ђенерал Игњатијев, пре но што се Цариградска Конференција разбила, с резултатом — који је без сумње и желео лукави руски дипломата — да односи између Даунинг Стрита и Балплаца охладне. Први извештај о њему донео је био у Париз барон Алфонз де Рочилд коме је то био казао сам гроф Андраши у априлу 1877. Тек у априлу 1887, тајна је постала јавном својином, али и тада само у бледим потезима. Због непрестаних инсинуација руске штампе да је Немачка издала Русију на Берлинском Конгресу, и да је поглавито одговорна за уступање Босне и Херцеговине Ау-

стрији, кнез Бизмарк инспирише један антрфиле у Norddeutsche Allgemeine Zeitung у коме је открио егзистенцију Рајхштатског Уговора. Због тога се у Бечу, Пешти и Петрограду подигне читава бура од новинарске полемике, и тадашњи угарски премијер, Коломан Тиса био је приморан да у Сабору потврди тачност берлинских откровења. Он је, међутим, био изванредно штедљив у појединостима. Године 1891, г. Дебидур је врло оштроумно покушао да у главним цртама реконструише овај уговор у својој Дипломатској Историји Јевропе, али није потпуно успео. У последње време имамо још неколико појединости у изводу из необјављених мемоара Каратеодори Паше који је г. Аното публиковао у Revue des Deux Mondes.

О каснијој историји тог уговора није потребно писати надугачко, пошто је добро позната распра између Аустрије и Русије после потписа Сан-Стефанског Уговора. Да би се ствар добила у пуној светлости, све што је потребно то је поредити садржину Рајхштатског Уговора, као што је горе изнесен, са Сан-Стефанским Уговором, а нарочито са његовим члановима I и XIV, који се односе на Босну и Херцеговину. Сан-Стефански Уговор је очевидно повреда Рајхштатског Споразума. Од њега су дописта била остала два члана које сам означио са II и VI. Црна Гора је била добила северну границу која је, обухвативши велики део Новопазарског Санџака, била у супротности и по духу и садржини са чланом I. Територијалне промене на ушћу Дунава биле су противне члановима IV и V. План о једној Великој Бугарској јасно је вређао први део члана VII и није била створена никаква одредба којом би се задовољио члан VIII. Најзад о члану III није ни вођено рачуна. Даље је било очевидно да се Русија није хтела много да обзире ни на други део члана VII. Она је сама била толико свесна о свему томе да је просто покушала да стави Аустрију пред један свршен чин. Она је послала ђенерала Игњатијева у нарочитој мисији у Беч да сасвим хладно предложи да се Аустрија не треба да противи извршењу Сан-Стефанског Уговора, а у накнаду за то њој ће се допустити да анектира Босну и Херцеговину. Гроф Андраши је одговорио да је цена за Босну и Херцеговину већ плаћена, да се то питање не може поново да отвара, али да је он потпуно вољан да се накнадно погађа и то на основу једне аутономне Маћедоније под аустријском заштитом и одрешене руке за

Русију у Бугарској. Ђенерал Игњатијев одбије овај противпредлог, после чега се гроф Андраши, са Рајхштатским Уговором у рукама — а нарочито с његовим чланом III — баци у наручја Великој Британији. У таквим околностима је Русија била приморана да своје изравнање с Турском изнесе пред Берлински Конгрес и да Велика Британија узме у своје руке извршење руских обавеза у погледу аустријске окупације Босне и Херцеговине, о чему је лорд Солзбери изнео предлог на седници конгреса од 28 јуна. Г. Аното је, међутим, показао да се иницијатива Велике Британије строго ограничавала на „окупацију и администрацију", јер је лорд Биконсфилд у једном свом каснијем говору мандат Аустрије бранио на том основу што он није у себи садржавао нити је значио распарчавање Турске — другим речима, њиме се није циљало на формалну анексију.

Остали тајни уговори што су се односили на Босну и Херцеговину били су у форми додатака и допуна Рајхштатском Уговору. Најважнији од њих био је Протокол од 15 јула 1878, који је открио г. Аното у октобарској свесци часописа Revue des Deux Mondes. Овај документ чију је истинитост потврдио после и са̂м барон Ерентал у једном свом говору пред Делегацијама, формално је обвезао Аустрију на „привремену" окупацију и на поштовање суверених права султанових. Њима је тако исто било уговорено да се о појединостима окупације Аустрија и Турска непосредно споразумеју једним претходним споразумом. Кад је овај протокол идуће године претворен у формалну конвенцију, све што се односило на привремени карактер окупације било је из неких необјашњених разлога изостављено и само је остало помена о султанову суверенству. Није вероватно да се то просто предвидело; и ако то није омашка, онда се Турска не може да потужи да је била остављена у недоумици о стварним намерама Аустрије. Можда би се то могло да објасни другим једним тајним аранжманом за који се тврди да је био закључен отприлике у исто доба, и којим је Аустрија гарантовала интегритет онога што је остало од Јевропске Турске. Првобитна је идеја била да се острво Кипар и Босна ставе у један Уговор и да онда Енглеска и Аустрија гарантују интегритет целокупне турске царевине. Преговори су се, међутим, прекинули, и Енглеска је своју гаранцију ограничила само на Азијску Турску. Ако је, пак,

истина да се ова идеја после понова покренула само између Аустрије и Турске, онда је вероватно да стоји у вези са изостављањем израза „привремене“ окупације из Конвенције од 1879. Тиме је међународни положај Босне и Херцеговине изједначен са положајем Кипра, и онда не би било тешко разумети да је Турска могла тражити да Аустрија узме на себе обавезе сличне онима које је узела Велика Британија.

О последњем у овоме низу тајних споразума преговарало се у Петрограду 1897 године за време посете Цара Фрање Јосифа Цару усред грчко-турског рата. О томе би се споразуму могло много шта да каже, али то не улази у обим овога чланка. Довољно је рећи да се њиме поравнало дуго супарништво између Аустрије и Русије на Балкану, на основу узајамног признања њихових респективних интересних свера и строгог одржања политичког и територијалног status quo. Г. Извољски је тврдио да је аустријски железнички план у новопазарском санџаку повреда тога Споразума од 1897. У колико је то истина тешко је рећи. Сем тога, ово питање сада има само академски интерес, јер је вероватно да су барон Ерентал и г. Извољски на скорашњој Конференцији у Бухлау овај Споразум и све његове претходнике стопили уједно.

С енглеског
В. Антонијевић **Diplomaticus.**

АНА КАРЕ́ЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

XXIV

Кад је Вронски гледао у часовник на балкону Карењиних, он је био тако узбуђен и заузет својим мислима, да је видео стрелице на часовнику, али није могао разабрати, колико је часова. Он изађе на улицу и упути се, пажљиво корачајући по блату, ка својим колима. Он беше у толикој мери испуњен осећајима према Ани, да није ни мислио о томе, колико је часова и да ли има још времена да оде до Брјанског. У њему је остала, као што то често бива, само спољашња способност памћења, која показује шта је и после чега је што решено да се уради. Он приђе своме кочијашу, који беше заспао на боку у косој већ сенци густе липе, погледа на мушице, које су се у читавим стубовима виле изнад ознојених коња и разбудивши кочијаша, скочи у кола и нареди да вози ка Брјанскоме. Тек кад је одмакао око седам врста, он се толико прибра, да је погледао у часовник и видео, да је већ пет и по̑ часова и да је одоцнио.

Тога дана било је неколико трка̑: трка царске пратње, затим официрска трка (дужина стазе две врсте[1]), друга официрска (дужина стазе четири врсте) и она трка, у којој је он имао да трчи. На своју трку могао је лако стићи, али ако би пошао ка Брјанском, он би једва-једва успео да дође и то већ пошто се искупи сав Двор. То не би било лепо. Али он је дао Брјан-

[1] Врста, руска мера, нешто мало већа од километара.

скоме реч, да ће бити код њега и зато се одлучио да тера даље, наредивши кочијашу да не штеди коње.

Он дође до Брјанског, пробави код њега пет минута и одјури натраг. Ова брза вожња потпуно га је умирила. Сва тегоба, што је била у његовим односима према Ани, сва неодређеност која је заостала после њиховог разговора, све је излетело из његове главе; он је са насладом и узбуђењем мислио сад о трци, о томе да ће ипак стићи на њу, и по каткад тек синула би у његовом уображењу, као јасна светлост, мисао о радосном и срећном састанку са њом ове ноћи.

Осећај предстојеће трке обузимао га је све више и више, у колико је све даље и даље улазио у атмосферу трка, претичући екипаже, који су из Петрограда и летњиковаца ишли на трке.

У његовом стану није било никога; сви су већ били на трци, само је лакеј његов чекао код врата. Док се он пресвлачио, лакеј му саопшти, да је већ отпочела друга трка, да су многа господа долазила и распитивала за њега, и да је из коњушнице два пута дечко долазио.

Преобукавши се без хитње (он се никад није журио и није губио присебност), Вронски нареди кочијашу да вози ка баракама. Од барака се већ видело читаво море од екипажа, пешака, војника, који су окружавали иподром, и павиљонâ у којима је врвео свет. Почела је, вероватно, друга трка, јер баш у оно време, кад он улажаше у бараку, зачу се звонце. Приближујући се коњушници, он срете путастог алата, Гладијатора Махоћинова, кога су, покривеног шареним плавичасто-наранџастим покровцем, водили на иподром.

— Где је Корд? — упита он коњушара.

— У коњушници, седла коња.

У отвореном боксу Фру-фру је већ била оседлана. Спремали су се, да је изведу.

— Да нисам одоцнио?

— All right! All right! Све је исправно, све је исправно, — рече Енглез — не будите узбуђени.

Вронски још једанпут баци поглед на дивне облике свога коња, који је дрхтао целим телом и одвојивши једва очи од таквог призора, изађе из бараке. Он се довезе до павиљонâ у најзгодније време, како не би обратио на себе ничију пажњу. Свршавала се баш друга трка, и све очи беху управљене на

гардиста напред и лајб-хусара за њим, који су из све снаге терали коње и приближавали се победном стубу. Из средине и са крајева круга сви су се тискали ка победном стубу, а гардиска група војника и официра громким клицањем изражавали су радост тријумфа свога официра и друга. Вронски неприметно уђе у средину гомиле готово у оно исто време, кад удари звоно које је оглашавало свршетак трке, и кад високи, попрскани блатом гардист који је стигао први, спустивши се на седло, поче попуштати дизгине своме чилатастом, потамнелом од зноја, задиханом пастуву.

Пастув, с напрезањем избацујући ноге, скратио је брзи ход свог великог тела и гардиски официр, као човек који се пробудио из тешког сна, обазре се унаоколо и једва се осмехну. Гомила људи, и познатих и непознатих, окружи га.

Вронски је намерно избегавао ону одабрану великосветску гомилу, која се уздржљиво и слободно кретала и разговарала пред павиљонима. Он је сазнао, да је тамо била и Карењина, и Бетси, и жена његовог брата, те им нарочито није хтео прилазити, да не би своју пажњу скренуо од предстојеће трке. Али ипак познаници су га непрестано сретали и заустављали, причајући му подоробности бивших трка и распитујући се, зашто је одоцнио.

У то време, кад су тркачи били позвани у павиљон, да приме награде, и кад се сви окретоше тамо, старији брат Вронскога, Александар, пуковник са акселбендерима, малог раста и тако исто крутуљаст као и Алексије, али лепши и руменији, са црвеним носом и пијаним, отвореним лицем, приђе к њему.

— Јеси ли добио моју цедуљицу? — рече он. — Никад те човек не може наћи код куће.

Александар Вронски, без обзира на свој раскалашан и особито пијанички живот, по коме је био познат, био је потпуно дворски човек.

Говорећи сад с братом о врло непријатној за њега ствари и знајући, да многе очи могу бити управљене на њих, имао је насмејани изглед, као да је говорио с братом о каквој обичној лакрдији.

— Добио сам и не знам, збиља, о чему се ти бринеш, — рече Алексије.

— Ја се бринем о томе, што ми је сад примећено, да тебе нема и да су те у понедељак срели у Петерхофу.

— Има ствари, о којима могу судити само они, који су непосредно њима заинтересовани, и та ствар, о којој се ти тако бринеш, таква је...

— Да, али тада се оставља служба, не...

— Ја те молим да се не мешаш, и ништа више.

Натмурено лице Алексија Вронског побледе и доња вилица задрхта, што је с њиме ретко бивало. Као човек врло доброг срца, он се ретко љутио, али кад се љутио и кад му је дрхтао подбрадак, онда је, као што је то знао Александар Вронски, он био опасан. Александар Вронски весело се осмехну.

— Ја сам само хтео да ти предам писмо материно. Одговори јој и не узбуђуј се пред трку. Bonne chance, — додаде он, осмејкујући се и оде од њега.

Али одмах за њим опет пријатељски поздрав заустави Вронског.

— Нећеш да знаш за пријатеље! Здраво mon cher! — рече Степан Аркадијевич, који је и овде, усред овог петроградског блеска, исто онако, као и у Москви, блистао својим руменим лицем и сјајним рашчешљаним залисцима. — Јуче сам допутовао и веома ми је мило, што ћу видети твој тријумф. Кад ћемо се видети?

— Сврати сутра у менажу, — рече Вронски, и стиснувши га, извињујући се, за рукав од капута, оде у средину иподрома, где су већ уводили коње за велику трку с препонама.

Ознојене, заморене коње, који су већ трчали, коњушари су одводили кући, а на њихово место појављивали су се један за другим за следећу трку нови, одморни, већим делом енглески коњи, у капишонима, са својим увученим трбусима тако, да су личили на чудновате огромне тице. С десне стране водили су танку лепотицу Фру-фру, која је као на федерима корачала на својим доста дугачким зглавковима. У близини њеној скидали су покривач са Гладијатора. Крупни, дивни, потпуно правилни облици пастува, са чудним задњим делом и необично кратким до самих копита зглавковима, нехотице су скретали на себе пажњу Вронскога. Он хтеде да приђе своме коњу, али га опет задржа познаник.

— А, ево Карењина! — рече му познаник, с којим је разговарао. — Тражи жену, а она је у средини павиљона. Ви је нисте видели?

— Не, нисам, — одговори Вронски и, не погледавши чак на павиљон, у коме је била Карењина, приђе своме коњу.

Није успео Вронски ни да прегледа седло, а тркаче већ позваше у павиљон, да извлаче нумере. Седамнаест официра, са озбиљним, строгим, многи са бледим лицима, искупише се у павиљону и разузеше нумере. Вронски извуче 7-ми број. Зачу се команда: „Јаши!“

Осећајући да и он, заједно са осталим тркачима, представља центар, на који су управљени сви погледи, Вронски, у напрегнутом стању, у коме покрети његови обично бивају лагани и спокојни, приђе своме коњу. За свечаност трка Корд беше обукао свој парадни костим: црни закопчани реденгот, чврсто уштиркани колир, који му подупираше образе, округао црни шешир и дугачке чизме. Он беше, као и увек, миран и достојанствен, и сам је држао коња за оба дизгина, стојећи пред њим. Фру-фру је једнако дрхтала као у грозници. Њено око, пуно огња, гледало је косо на Вронског, који јој се примицао. Вронски завуче прст под колан. Коњ још више укоси поглед, искези се и причуљи ухо. Енглез напући уснице, желећи да изрази осмејак на то, што су контролисали његово седлање.

— Јашите, мање ћете бити узбуђени.

Вронски се обазре последњи пут на своје такмаце. Он је знао, да их у трци више неће видети. Двојица су већ ишли напред к месту, одакле је требало полазити. Гаљцин, један од опасних супарника и пријатељ Вронскога, вртео се око дорастастог ждрепца, који се није дао узјахати. Малени лајб-хусар, у уским панталонама, галопирао је, згуривши се као мачак на брашно, од жеље да подражава Енглезима. Кнез Кузовљев јахао је, блед, на својој крвној кобили из завода Грабовскога, а Енглез ју је водио за жвале. Вронски и сви његови другови знали су Кузовљева и његову особину „слабих“ живаца и страшног самољубља. Знали су, да се он бојао свега, бојао се да јаше на кадровском коњу; али сад, баш с тога, што је било страшно, што су људи ломили вратове и што је код сваке препоне стајао доктор са болничким колима и милосрдном сестром, он се решио да трчи. Они се сусретоше погледима и Вронски му љубазно и са одобравањем намигну. Само једнога он није спазио, главног супарника — Махоћина на Гладијатору.

— Не журите, — рече Корд Вронскоме — и имајте у виду једно: не задржавајте код препонâ и не терајте, дајте јој да избира, како она хоће.

— Добро, добро, — рече Вронски, дохвативши дизгине.

— Ако је могућно водите трку; али не очајавајте до последњег тренутка, ако би чак били и позади.

Још коњ није успео да се крене, а Вронски силним и еластичним покретом стаде у челично изупчено стреме и лако, чврсто ускочи у седло, које је шкрипало под његовим крутим телом. Нашавши десном ногом стреме, он навикнутим гестом поравња између прстију дупле дизгине и Корд спусти руке. Фру-фру, чисто не знајући којом ногом најпре да крочи, истежући дугим вратом дизгине, пође, као на федерима, љуљајући јахача на својим гипким леђима. Корд, убрзавајући кораке, ишао је за њим. Узбуђени коњ, старајући се да обмане јахача, затезао је дизгине, час с једне, час с друге стране, и Вронски се узалуд гласом и руком старао да га умири.

Већ су се примицали ка зајаженој реци, упутивши се ономе месту, одакле су морали да их пуштају. Многи од тркача били су напред, многи позади, кад одједном Вронски чу за собом по каљавом путу звуке коњског галопа, и Махоћин га престиже на своме путастом Гладијатору. Махоћин се осмехну, показујући своје дугачке зубе, али га Вронски срдито погледа. Он га у опште није волео, сад пак сматрао га је за најопаснијег такмаца, и било му је криво, што га је прошао, разжестивши само његовог коња. Фру-фру избаци леву ногу за галоп, учини два скока и, љутећи се на затегнуте дизгине, пређе у трускави кас који је узбацивао јахача. Корд се такође намршти, и готово касаше за Вронским.

XXV

Трчало је свега седамнаест официра. Трка је требала да се изврши на великом елиптичном кругу од четири километра пред павиљоном. На том кругу постављено је било девет препона: река, велики од два аршина глуви баријер пред самим павиљоном, сув канал, канал с водом, стрми брежуљак, ирландски банкет (једна од најтежих препона), који се састојао из бедема у који је позабадано пруће и иза кога је био канал, који коњ не види пре скока, тако, да мора, или прескочити обе пре-

поне, или се скрхати, затим још два канала с водом и један сув — и свршетак трке био је према павиљону. Али трка се није почињала од круга, него на сто хвата̂ са стране и на том растојању била је прва препона — зајажена река од три аршина ширине, коју су јахачи могли, по вољи, или прескакати или пребродити.

Три пута су се јахачи равњали, али сваки пут понеки коњ искочи напред и морало се опет враћати натраг. Пуковник Сестрин, зналац и вештак у пуштању тркача, почео се већ љутити, кад напослетку четврти пут викну: марш, марш! — и јахачи се кретоше.

Сви погледи, сви биноклн беху управљени на шарену гомилу јахача, за оно време док су се равњали.

„Пошли су! Трче!“, зачу се са свих страна после тишине очекивања.

И појединци, и читаве гомилице пешака почеше претрчавати с места на место, да боље виде. Првог тренутка окупљена група јахача растеже се, и видело се, како се по двојица, по тројица приближују реци. Гледаоцима се чинило, да су сви пошли заједно, али за јахаче су и секунди били разлике, које су имале великог значаја.

Узбуђена и одвећ нервозна Фру-фру пропустила је први моменат, и неколико коња уграбише пре ње; али, не дошавши још до реке, Вронски, који је из све снаге уздржавао коња, лако прође тројицу, и пред њим остаде још само алатасти Гладијатор Махоћинов, који је лако и равномерно одбијао такт задњим ногама пред самим Вронским, и још пред свима њима дивна Дијана, која је носила на леђима ни живог ни мртвог Кузовљева.

Првих тренутака Вронски још није владао ни собом, ни коњем. До прве препоне, реке, он није могао да руководи кретањем коња.

Гладијатор и Дијана примицали су се заједно и готово у у једном истом тренутку подигоше се над реком и прелетеше на другу страну; неприметно, као у лету, изви се за њима Фру-фру; али у оно исто време, кад се Вронски осећао у ваздуху, он одједном спази, готово испод ногу свога коња, Кузовљева, који се копрцао с Дијаном с ону страну реке (Кузовљев је пустио дизгине после скока и коњ се стрмоглавио заједно са њим). Те подробности Вронски је сазнао доцније, али сад је

видео само то, да на оно место, где треба после скока да стане Фру-фру, може доћи нога или глава Дијанина. Али Фру-фру, као мачка кад пада, учини у току скока напор ногама и леђима те мимоиђе коња и одјури даље.

„О, мила моја!“, помисли Вронски.

После реке Вронски потпуно овлада коњем и поче га уздржавати, намеравајући да пређе велики барјер после Махоћина, а на следећој равној дистанцији од двеста хвата да покуша да га прође.

Велики баријер стајао је пред самим царским павиљоном. Цар, и сав двор, и гомиле народа гледали су на њих — на њега и на Махоћина, који је за дужину једног коња био пред њим — кад су се почели примицати ђаволу (тако се звао глуви баријер). Вронски је осећао све те погледе, упрте на њега са свих страна, али он није ништа видео, осим ушију и врата свога коња, земље која му је трчала на сусрет, и сапи и белих ногу Гладијатора, које су брзо одбијале такт пред њим и остајале једнако на једном истом растојању. Гладијатор се подиже, не додирнувши ничим, махну кратким репом и ишчезе из очију Вронског.

— Браво! — чу се нечији усамљени глас.

Тог истог тренутка испод очију Вронског, пред њим самим, промакоше даске баријера. Без најмање промене у кретању коњ се изви под њим, даске ишчезоше и само нешто лупи позади. Разљућена близином Гладијатора, Фру-фру скочи одвећ рано и удари о баријер задњом копитом. Али то није изазвало промене у њеном трку и Вронски, добивши ударац блата по лицу, појмио је, да је опет на оном истом растојању од Гладијатора. Он је видео опет пред собом његове сапи, кратак реп и оне исте беле ноге, које су се брзо кретале, али се нису удаљавале.

Оног истог тренутка, кад Вронски помисли да би сад требало проћи Махоћина, сама Фру-фру, појмивши већ оно, што је он мислио, без сваког подстрека, знатно је убрзала трк и стаде се приближавати Махоћину са најзгодније стране, са стране конопца. Али Махоћин није уступао конопац. Тек што је Вронски помислио, да се може обићи и са спољне стране, а Фру-фру промени ногу и стаде обилазити баш на тај начин. Њено раме, које је већ почело да тамни од зноја, поравња се са сапима Гладијатора. Неколико скокова прошли су напоредо. Али пред препоном, којој су се приближавали, Вронски, да не би правио

велики круг, поче дејствовати дизгинима и брзо, на самом брежуљку, прође Махоћина. Он спази мимогред његово лице, попрскано блатом. Учини му се чак, да се он осмехну. Вронски је прошао Махоћина, али га је осећао за собом и стално слушао иза самих леђа одмерени поскок и одсечно, још сасвим свеже дисање ноздрва Гладијаторових.

Следеће две препоне, канал и баријер, прескочене су лако, али Вронски поче још више осећати шмикање и поскок Гладијаторов. Он потера коња и с радошћу осети, да коњ лако убрза трк, и звук копита Гладијаторових поче се осећати опет на пређашњем растојању.

Вронски је водио трку — оно исто што је и сам хтео да учини и што му је Корд саветовао — и сад је био уверен у победу. Његово узбуђење, радост и нежност према Фру-фру постајали су све јачи и јачи. Хтело му се, да се осврне назад, али то није смео учинити, и старао се да умири себе и да не тера коња, да би очувао у њему снагу, једнаку оној, која је, он је то осећао, још била код Гладијатора. Остала је још једна, најтежа препона: ако је прође први, онда ће први и стићи. Он се већ примицаше к ирландском банкету. И он и Фру-фру виделли су још издалека ту препону, обоје осетише у себи тренутну сумњу. Он примети по ушима њену неодлучност и подиже корбач, али одмах осети, да је сумња неоснована — она је знала шта треба радити. Она убрза трк и одмерено, исто онако како је он замишљао, изви се и, отиснувши се од земље, предаде се сили инерције која је пренесе далеко иза канала; и у оном истом такту, без напрезања, оном истом ногом Фру-фру продужи трчање.

— Браво, Вронски! — зачуше се гласови гомилице људи, који су стајали код те препоне; он није могао а да не позна глас Јашвинов, само га није видео.

„О, красото моја!“, тепао је мислено Вронски својој Фру-фру, ослушкујући уз то, шта се дешава позади. „Прескочи!“, помисли он, чувши позади скок Гладијаторов. Остала је још последња препона, канал од два аршина с водом. Вронски није ни мислио о њему, већ, желећи да далеко измакне као први, поче радити дизгинама, по такту скока дижући и спуштајући коњу главу. Он је осећао да је коњ трчао из последње снаге; не само што су врат и рамена били мокри, него су на глави и оштрим ушима пробијале крупне капље зноја а коњ је дисао

оштро и кратко. Али он је знао, да је та снага више него довољна за растојање од двеста хватâ, које је још остало. Само по томе, што је осећао да је ближи земљи и по особитој мекоћи кретања, Вронски је могао знати, како је коњ много појачао брзину. Канал је Фру-фру прелетела као тица; али у то исто време Вронски са ужасом осети да је, изоставши од скока коњског, и сâм не знајући како, учинио рђав, неопростив покрет, спустивши се на седло. Одједном се његов положај промени и он виде, да се десило нешто ужасно. Још он није успео да дâ себи рачуна о томе, шта се десило, кад већ промакоше поред њега беле ноге алатастог пастува и Махоћин у брзом трку projури. Вронски је додиривао једном ногом земљу а његов коњ се наваљивао на ту ногу. Он једва успе да истргне ногу, кад коњ паде на један бок, тешко дишући, и чинећи својим танким-ознојеним вратом, узалудна напрезања, да се дигне, копрцао се на земљи крај његових ногу као рањена тица. Незгодан покрет, који је Вронски учинио, сломио му је кичму. Али то је он појмио много доцније. Сад је он видео само то, да се Махоћин брзо удаљавао, а он, љуљајући се стајао сâм на каљавој непомичној земљи и пред њим, тешко дишући, лежала Фру-фру и, преклонивши к њему главу, гледала га својим дивним очима. Не разумевајући још, шта се десило, Вронски је вукао коња за дизгин. Он се опет поче копрцати, као риба, клапарајући крилима од седла, искобеља предње ноге, али не будући у стању да се дигне и на задње, забатрга се и опет паде на бок. Са бледим лицем и дршћућом доњом вилицом, Вронски удари коња потпетицом и стаде га опет вући за дзгине. Али коњ се није мицао, него је, заривши ноздрве у земљу, гледао у свога господара својим речитим погледом.

— Ааа! — викну Вронски, ухвативши се за главу. — Ааа! шта сам учинио!... И изгубљена трка! И своја кривица, срамна, неопростива! И овај несрећни, мили, упропашћени коњ!... Ааа!... Шта сам урадио!

Народ, доктор и помоћник, официри његовог пука трчали су к њему. На несрећу своју он је осећао, да је био читав и неповређен. Коњ је сломио кичму и решено је било да га убију. Вронски није могао одговарати на питања, нити је могао с ким говорити. Он се окрете и, не подигавши чак шапку, која му је била слетела с главе, оде с ипподрома, не знајући ни сам куда. Он се осећао несрећан. Први пут у животу искусио је тешку

несрећу, несрећу која се не дâ поправити и чији је узрок он сâм.

Јашвин са шапком стиже га, допрати га до куће и кроз пола сахата Вронски дође себи. Али успомена на ову трку дуго је остала у његовој души као најтежа и најмучнија успомена у његовом животу.

XXVI

Спољашњи односи Алексија Александровича према жени били су онакви исти, као и пре. Једина разлика била је у томе, што је још више био заузет послом, него ли пре. Као и прећашњих година, он је почетком пролећа отишао у бању, ради поправке здравља, које је сваке године напорним зимњим радом било нарушавано. И као обично, вратио се у јулу и одмах са појачаном енергијом лаћао се свога обичног посла. Као и обично, жена његова преселила се у летњиковац, а он је остао у Петрограду.

Од оног времена, кад је имао онај разговор са женом после вечери код кнегиње Тверске, он није никад говорио са Аном о својим сумњама и љубоморн, и онај његов обичан тон представљања некога био је добро дошао за његове садање односе према жени. Он је био у неколико хладнији према жени. Изгледало је, као да је имао само једно мало незадовољство према њој за онај први ноћни разговор, који је она одбила. У његовим односима према њој била је нијанса мале срдбе и ништа више. „Ти ниси хтела да се објасниш са мном“, као да је говорио он, мислено обраћајући се њој, „у толико је горе за тебе. Сад ћеш ти мене молити, а ја нећу да се објашњавам. У толико је горе за тебе“, говорио је он мислено, као човек, који би узалудно покушао да угаси пожар, па би се ражљутио на своје узалудне покушаје и рекао: „да знаш, да ћу за инат да те пустим, да изгориш!“

Он, овај паметни и фини у службеним пословима човек, није схватао сву лудост таквог одношаја према жени. Он није схватао то с тога, што се одвећ бојао да појми свој прави положај, те је у души својој затворио, закључао и запечатио онај ковчег, у коме су се налазили његови осећаји према породици, т. ј. према жени и сину. Он, увек пажљиви отац, крајем ове зиме постао је особито хладан према сину, и односио

се према њему онако исто подругљиво, као и према жени. „А, младићу!“ тако се обраћао он њему.

Алексије Александрович мислио је и говорио, да ни једне године није имао толико службеног посла, као ове године; али он није био свестан тога, да је сам измишљао послове у овој години, да је то било сређство против отварања оног ковчега, где су лежали осећаји према жени и породици, као и мисли о њима, и који су постајали у толико страшнији, у колико су дуже тамо лежали. Кад би неко имао право да упита Алексија Александровича, шта он мисли о владању његове жене — кротки, смирени Алексије Александрович не би ништа одговорио и јако би се наљутио на онога човека, који би га о томе упитао. Услед тога је и било у изразу лица Алексија Александровича нешто гордо и строго, кад су га питали о здрављу његове жене. Алексије Александрович није хтео ништа да мисли о владању и осећајима своје жене и, заиста, он о томе није ништа мислио.

Стални летњиковац Алексија Александровича био је у Петерхофу, и обично је и грофица Лидија Ивановна проводила лето тамо, у суседству и сталном општењу са Аном. Ове године грофица Лидија Ивановна није живела у Петерхофу, није ни једном била код Ане Аркадијевне и наговестила је Алексију Александровичу о незгоди зближења Ане са Бетси и Вронским. Алексије Александрович строго ју је прекинуо, исказавши мисао, да је његова жена изнад сваке сумње, и од тада је почео избегавати грофицу Лидију Ивановну. Он се није хтео обзирати и није видео, да у свету већ многи попреко гледају његову жену, није хтео да појми и није појимао, зашто је његова жена особито наваљивала да пређу у Царско Село, где је живела Бетси и одакле је било близу до логора пука Вронсковог. Он није допуштао себи да мисли о томе, и није мислио; али у исто време он је у дубини своје душе, не признавајући то никад пред самим собом и немајући за то никаквих не само доказа, него и подозрењâ, ипак несумњиво знао, да је био обманути муж, и био је услед тога дубоко несрећан.

Колико је пута за време свога осмогодишњег срећног живота са женом, посматрајући туђе неверне жене и обмануте мужеве, говорио у себи Алексије Александрович: „како се могло то допустити? Зашто не раскидају тај ружан положај?“ Али сад, кад је несрећа снашла и њега, он не само да није мислио о томе, како да раскине овај положај, него није хтео сасвим

да зна за њега, није хтео да зна баш зато, што је био одвећ ужасан, одвећ неприродан.

Откако се вратио из иностранства, Алексије Александрович био је два пута на летњиковцу. Једанпут је ручао, други пут је провео вече с гостима, али ни једном није ноћио, као што је то имао обичај пређашњих година.

На дан трка Алексије Александрович имао је врло много посла; али, направивши још изјутра распоред дана, он је решио да одмах после ранијег ручка оде на летњиковац до жене, а одатле на трке, којима ће присуствовати цео двор и на којима треба да буде и он. До жене ће свратити зато, што је решио да је из пристојности посећује једанпут недељно. Осим тога, потребно му је било да тога дана, по уобичајеном реду, преда жени новац на кућевне трошкове.

Са обичном влашћу над својим мислима, промисливши све то о жени, он није допуштао својим мислима да се простиру даље на оно, што би се ње тицало.

Тога јутра Алексије Александрович био је врло заузет. Уочи тога дана грофица Лидија Ивановна послала му је брошуру знаменитог путника по Китају, који се тада налазио у Петрограду, молећи га у писму да прими самог путника, човека врло интересантног и потребног. Алексије Александрович није успео да прочита брошуру у вече, него ју је довршио изјутра. Затим се почеше јављати молиоци, отпочеше извештаји, примања, постављења, отпуштања, одређивање награда, пензија, плата, преписка, онај свакидањи посао, како га је називао Алексије Александрович, који је одузимао тако много времена. Затим је настао приватан посао: посета доктора и управитеља његовог имања. Управитељ му није одузимао много времена. Он је само предао Алексију Александровичу потребну му суму новаца и дао кратак извештај о стању ствари, које нису биле баш најбоље, пошто је ове године услед честих путовања потрошено више и био је дефицит. Али доктор, знаменити петроградски доктор, који је био у пријатељским односима са Алексијем Александровичем, одузео је много времена. Алексије Александрович није му се ни надао данас и био је изненађен његовим доласком, а још више тиме, што је доктор врло пажљиво распитивао Алексија Александровича о стању његовог здравља, прегледао му груди, чукнуо и опипао црну џигерицу.

Алексије Александрович није знао, да је његова пријатељица Лидија Ивановна, опазивши да здравље Алексија Александровича ове године није повољно, молила доктора да дође и прегледа болесника. „Учините то мене ради“, рекла му је грофица Лидија Ивановна.

— Ја ћу то учинити ради Русије, грофице, — одговори доктор.

— Неоцењив човек! — рече грофица Лидија Ивановна.

Доктор је остао врло незадовољан здрављем Алексија Александровича. Он је нашао, да је јетра знатно увећана, храњење умањено и да је дејство бање никакво. Он је наредио што је могућно веће физичко кретање и што је могућно мање умно напрезање, а што је најглавније, никакав јед и огорчење, управо оно, што је било за Алексија Александровича тако исто немогућно, као и не дисати. И отишао је, оставивши у Алексију Александровичу непријатну свест о томе, да у њему нешто није добро и да се то поправити не може.

Одлазећи од Алексија Александровича, доктор се срете на спољним вратима са добро познатим му Сљуђином, деловођом Алексија Александровича. Они су били другови на универзитету и, ма да су се ретко виђали, поштовали су један другога и били су добри пријатељи, те с тога никоме, осим Сљуђина, доктор не би казао своје отворено мишљење о болеснику.

— Баш ми је мило, што сте били код њега, — рече Сљуђин. — Он није добро, и чини ми се... Како је?

— Ево како, — рече доктор, машући преко главе Сљуђинове своме кочијашу, да приђе. — Ево како, — рече доктор, узевши својим белим рукама прст од рукавице и навуче га. — Ако не затегнете жицу и опробате да је прекинете, врло је тешко; али затегните је до последње могућности и притисните је само тежином прста — она ће пући. А он је по својој истрајности и савесности у послу затегнут до последњег степена, а притисак споља већ постоји и тежак је, — заврши доктор и значајно подиже обрве. — Хоћете ли на трке? — додаде он, спуштајући се ка колима. — Да, да, разуме се, одузима много времена, — нешто тако одговори доктор на оно, што му Сљуђин рече, а што он није добро разабрао.

После доктора, који му је одузео тако много времена, јави се знаменити путник и Алексије Александрович, користећи се прочитаном брошуром и својим пређашњим знањем тога

предмета, изненади путника дубином свога познавања предмета и ширином просвећеног погледа.

Заједно с путником било је јављено и о доласку губернијског предводиоца, који је допутовао био у Петроград, и с којим је требало поразговарати. После његовог одласка требало је довршити свакодневне послове са деловођом и још је требало отићи, по озбиљном и важном послу, до једне знатне личности. Алексије Александрович успео је да се врати тек у пет часова, у време свога ручка и, ручавши са деловођом, позва га да иду заједно на летњиковац а одатле на трке.

Не дајући себи рачуна, Алексије Александрович тражио је сад случај да има треће лице при свом састанку са женом.

XXVII

Ана је стајала горе пред огледалом, придевајући уз припомоћ Анушке последњу ленту на хаљину, кад одједном чу пред улазом звуке од точкова, који притискиваху шљунак.

„За Бетси је још рано“, помисли она и погледавши кроз прозор, спази затворена кола и црни шешир, који се промаљаше из кола, као и тако познате јој уши Алексија Александровича. „Баш кад не треба; није могућно да ће ноћити?“ помисли она, и њој се тако учини страшно и ужасно све, што је могло из тога произаћи, да им је, ни тренутка не размишљајући, са веселим и светлим лицем изашла на сусрет и, осећајући у себи присуство већ познатог јој духа лажи и обмане, одмах се предаде томе духу и поче говорити, не знајући ни сама шта ће рећи.

— А, како је то лепо! — рече она, пружајући руку мужу и осмејком здравећи се са домаћим човеком Сљуђином. — Ти ћеш, наравно, ноћити? — била је прва реч, коју јој дошапну дух обмане, — а сад ћемо ићи заједно. Баш ми је жао, што сам обећала Бетси. Она ће свратити по мене.

Алексије Александрович мало се намршти при помену тога имена.

— О, ја нећу раздвајати нераздвојне, — рече он својим обичним тоном шале. — Ја ћу поћи са Михаилом Васиљевичем. Мени и доктори саветују да више идем. Прошетаћу се путем и уобразићу да сам у некој бањи.

— Хоћете ли чаја? — рече Ана — Никуд се не журите.

Она зазвони.

— Донесите чаја и реците Серјожи, да је Алексије Александрович дошао. А како твоје здравље?... Михаило Васиљевичу, ви још нисте били код мене; погледајте, како је лепо на моме балкону, — говорила је она, обраћајући се, час једном, час другом.

Она је говорила врло просто и природно, али одвећ много и одвећ брзо. Она је то сама осећала тим више, што је у радозналом погледу, којим ју је погледао Михаило Васиљевич, приметила, као да је он нарочито посматра.

Михаило Васиљевич одмах изађе на терасу.

Она седе поред мужа.

— Ти ми не изгледаш баш најбоље, — рече она.

— Да, — рече он — данас је доктор био код мене и одузео ми цео час времена. Ја осећам, да га је неко од мојих пријатеља послао; тако је драгоцено моје здравље...

— Не, а шта ти је рекао?

Она га је питала о здрављу и занимању, терала га да се одмори и да пређе код ње.

Све је то она говорила весело, брзо и са особитим сјајем у очима, али Алексије Александрович није сад приписивао томе тону никакав значај. Он је слушао само њене речи и давао им је само онај непосредни смисао, који су оне имале. И он јој је одговарао просто, ма да и шаљиво. У целом том разговору није било ништа особито, али никад доцније Ана се није могла сетити те кратке сцене без мучног и тешког стида.

Уђе Серјожа са гувернантом. Да је Алексије Александрович пажљиво посматрао, он би приметио плашљив и збуњен поглед, којим је Серјожа погледао најпре оца, па затим матер. Али он ништа није хтео да види, и није видео.

— А, младић! Већ порастао. Збиља, сасвим зрео човек. Здраво, младићу!

И он пружи руку уплашеном Серјожи.

Серјожа, који се и пређе плашио оца, сад, кад га је Алексије Александрович почео звати младићем и кад му је запала у главу загонетка: да ли је Вронски пријатељ или непријатељ, туђио се од оца. Он се обазре на матер, као да је тражио од ње заштите. Са самом матером њему је било добро. Међу тим Алексије Александрович, почевши говорити са гувернантом,

држао је сина за раме, и Серјожи је било тако тешко и незгодно да је Ана видела, да се он спрема да заплаче.

Ана, која је поцрвенела оног тренутка, кад је ушао син, приметивши да је Серјожи незгодно, брзо скочи, подиже са његовог рамена руку Алексија Александровича и, пољубивши сина, одведе га на терасу и одмах се врати.

— Изгледа, да је већ време, — рече она, погледавши на свој часовник — што ли то Бетси не долази!...

— Да, — рече Алексије Александрович и уставши, укрсти прсте, који му пукоше неколико пута. — Ја сам дошао још и да ти дам новаца, јер славуј се баснама не храни, — рече он. — Мислим да ти је потребно.

— Не, није потребно... да, потребно је, — рече она, не гледајући у њега и осећајући, да је јако поцрвенела. — Али ти ћеш, мислим, свратити овамо после трке.

— О, да! — одговори Алексије Александрович. — Ево и дике петерхофске, кнегиње Тверске, додаде он, погледавши кроз прозор на енглески екипаж, који се примицао његовом дому. — Каква раскош! Дивота! Хајдмо, дакле и ми!

Кнегиња Тверска није излазила из екипажа, већ само њен лакеј, у штифлетнама, пелерини и црном цилиндру, скочи код улаза.

— Ја идем, збогом! — рече Ана и, пољубивши сина, приђе Алексију Александровичу и пружи му руку. — То је лепо од тебе, што си дошао.

Алексије Александрович пољуби је у руку.

— Дакле, до виђења! Ти ћеш свратити на чај, и дивота! — рече она, и изађе светла и весела. Али, чим је престала да га гледа, она осети оно место на руци, до којега се дотакоше његове уснице, и са одвратношћу уздрхта.

XXVIII

Кад се Алексије Александрович појавио на тркама, Ана је већ седела у павиљону поред Бетси, у оном павиљону, у коме се скупљало цело више друштво. Она је спазила мужа још издалека. Два човека, муж и љубавник, били су за њу два центра живота, и она је осећала њихову близину и без помоћи спољних чула. Она је још издалека осетила приближење мужа и нехотице га је пратила погледом у оним таласима гомиле, у којој

се кретао. Она је видела, како је он прилазио павиљону, час снисходљиво одговарајући на удворичке поклоне, час пријатељски, расејано здравећи се са себи равнима, час брижљиво ишчекујући поглед силних овога света и скидајући свој округао, велики шешир, који је налегао на крајеве његових ушију. Она је знала све те манире и сви су јој они били одвратни. „Само частољубље, само жеља за успехом — то је све, што је у његовој души“, мислила је она, „а високе комбинације, љубав према просвети, религија, све су то само оруђа, да се помоћу њих успе.“

По његовим погледима на дамски павиљон (он је гледао право на њу, али је није могао познати у мору од муселина, пантљика, пера, амбрела и цвећа), она је видела, да он тражи њу, али се нарочито правила, да га не примећује.

— Алексије Александровичу! — повика кнегиња Бетси — Ви сигурно не видите жену, ево је!

Он се осмехну својим хладним осмејком.

— Овде је толико сјаја, да су се очи изгубиле, — рече он и пође у павиљон. Он се осмехну на жену, као што се мора осмехнути муж при сусрету са женом, са којом тек што се растао, поздрави се са кнегињом и другим познаницима, одавши свакоме шта треба, то јест, нашаливши се са дамама и изменљавши поздраве са мушкарцима. Доле поред павиљона стајао је цењени од Алексија Александровича, познати по своме уму и образовању, генерал-ађутант. Алексије Александрович поведе с њим разговор.

То је било за време размака између трка, те ништа није сметало њиховом разговору. Генерал-ађутант је осуђивао трке. Алексије Александрович опонирао је, бранећи их. Ана је слушала његов танак, раван глас, не пропуштајући ни једне речи, и свака његова реч изгледала јој је лажна и парала јој је до бола уши.

Кад је почела официрска трка с препонама, она се наже напред и, не скидајући очију, гледала је на Вронског, који је пришао своме коњу и узјахао га, не престајући у исто време да слуша овај одвратни глас свога мужа. Њу је мучио страх због Вронскога, али још више ју је мучио, чинило јој се, звук танког непрекидног мужевљег гласа, са својим познатим интонацијама.

„Ја сам рђава женска, ја сам пропала женска“, мислила

је она, „али ја не волим да лажем, ја не подносим лаж, а његова (мужевља) је храна — лаж. Он све зна, све види; шта он осећа, кад може тако мирно да говори? Кад би ме убио, кад би убио Вронског, ја бих га поштовала. Али не, њему је потребна само лаж и пристојност“, — говорила је у себи Ана, не мислећи о томе, шта би она управо хтела од мужа и каквим би га хтела видети. Она није појимала ни то, да је ова садања особита говорљивост Алексија Александровича, која ју је тако дражила, била само израз његове унутарње узбуђености. Као што дете, кад се удари, скачући доводи у покрет своје мускуле, да би заглушило бол, тако је и Алексију Александровичу било неопходно умно кретање, да би заглушио оне мисли о жени, које су, у њеном присуству и у присуству Вронскога и при сталном понављању његовог имена, захтевале да се на њих обрати пажња. И као што је код детета природно скакање, тако је и код њега природно, да лепо и паметно говори. Он је говорио:

— Опасност у војним, каваљериским тркама јесте неопходна погодба трке. Ако Енглеска у војној историји показује најсјајнија каваљериска дела, то само благодарећи томе, што јо она историски развијала у себи ту силу и животиња и људи. Спорт, по моме мишљењу, има велики значај, а ми, као и увек, видимо само оно што је површно.

— Није површно, — рече кнегиња Тверска. — Један официр, кажу, сломио је два ребра.

Алексије Александрович осмехну се својим осмејком, који је само откривао зубе, а није ништа више говорио.

— Претпоставимо, кнегињо, да то није површно, — рече он — него нешто унутарње. Али није ствар у томе, — и он се опет окрете генералу, с којим је говорио озбиљно — не заборавите, да то трче војници, који су изабрали то поље рада, и сагласите се, да сваки позив има и своју обратну страну медаље. То спада управо у дужност њихову. Наказни спорт песничања или шпанских тореадора јесте симптом дивљаштва. Али специјалисани спорт јесте знак развића.

— Не, ја други пут нећу доћи; ово ме сувише узбуђује, — рече кнегиња Бетси. — Је ли, Ана?

— Узбуђује, али не можеш да се одвојиш, — рече друга дама. — Да сам била Римљанка, ја не бих пропустила ни један циркус.

Ана није ништа говорила и гледала је све у једно место, не спуштајући бинокла.

У то време кроз павиљон пролазио је високи генерал. Прекинувши говор, Алексије Александрович журно, али достојанствено, устаде и ниско се поклони мимопролазнику.

— Зар ви не трчите? — нашали се генерал.

— Моја је трка тежа, — учтиво одговори Алексије Александрович.

И ма да одговор није ништа означавао, генерал направи изглед, да је чуо паметну реч од паметног човека и да потпуно розуме la pointe de la sauce.

— Има две стране, — настави понова Алексије Александрович — учесници и гледаоци; и љубав према овим призорима јесте највернији знак ниског развића гледалаца, ја се слажем, али...

— Кнегињо, да се кладимо! — зачу се оздо глас Степана Аркадијевича, који се обраћао Бетси. — За кога ви?

— Ја и Ана за кнеза Кузовљева, — одговори Бетси.

— Ја за Вронског. У пар рукавица.

— Добро!

— А како је лепо, јелте?

Алексије Александрович поћута док су говорили око њега али одмах опет поче.

— Слажем се, нису јуначне игре... — настави он.

Али у то време пуштали су јахаче и сви се разговори прекидоше. Алексије Александрович такође ућута, и сви се дигоше и обратише погледе на реку. Алексија Александровича трке нису интересовале и зато није гледао на тркаче, него је расејано разгледао гледаоце уморним очима. Поглед му се заустави на Ани.

Њено лице беше бледо и строго. Очевидно она није ништа и никога видела, осим једнога. Рука јој је грчевито стезала лепезу, она није дисала. Он је погледа и брзо окрете главу разгледајући друга лица.

„Па ето и ова дама, и друге — такође су врло узбуђене; то је сасвим природно“, рече у себи Алексије Александрович. Њему се хтело, да не гледа у њу, али поглед његов нехотице је тежио к њој. Он се опет загледа у то лице, старајући се да не чита оно, што је тако јасно било на њему написано, али је

и против своје воље, са ужасом читао на њему оно, што он није хтео да зна.

Први пад Кузовљева на реци заталаса све гледаоце, али је Алексије Александрович видео јасно на бледом и ликујућем лицу Анином, да онај, на кога је она гледала, није пао. Кад је после, пошто су Махоћин и Вронски прескочили велики барцјер, следећи официр пао главачке и скрхао се, и жагор ужаса прошао кроз целу публику, — Алексије Александрович видео је, да то Ана чак није ни приметила и да је једва појмила, о чему се говорило унаоколо. Али он је све чешће и чешће и са већим напрезањем гледао у њу. Ана, која са заносом праћаше трчање Вронскога, осети са стране уперени на себе поглед хладних очију свога мужа.

Она се у магновењу обазре, погледа га упитно и више се ни једанпут није на њега обзирала.

Трке су биле несрећне, и од седамнаест официра пало је и разбило се више од половине. При крају трке сви беху обузети узбуђењем, које се још више појачало тиме, што је цар остао незадовољан.

XXIX

Сви су гласно изражавали своје неодобравање, сви су понављали фразу, коју неко избаци: „још само фали циркус са лафовима“, и сви су осећали ужас тако, да, кад је Вронски пао и Ана гласно вриснула, нико у томе није видео ништа необично. Али после тога на лицу Анином десила се промена, која је већ била одлучно непристојна. Она се потпуно изгубила. Почела се бацакати, као ухваћена тица; час је хтела да устане и да некуд иде, час се обраћала Бетси:

— Хајд'мо, хајд'мо! — говорила је она.

Али је Бетси није чула. Она је говорила, нагнувши се доле, са генералом, који јој беше пришао.

Алексије Александрович приђе Ани и учтиво јој предложи руку.

— Хајд'мо, ако је по вољи, — рече он на француском; али Ана, ослушкујући речи генералове, није приметила мужа.

— Кажу, такође сломио ногу, — говорио је генерал. — То већ не личи ни на шта.

Ана, не одговарајући мужу, подиже бинокл и стаде гле-

дати на оно место, где је пао Вронски; али је било тако далеко и толико се беше тамо искупило народа, да се ништа није могло разабрати. Она спусти бинокл и хтеде да пођe, али у то време дојури официр на коњу и нешто рапортира цару. Ана се промоли напред, слушајући.

— Стиво! Стиво! — повика она брату.

Али брат је није чуо. Она опет хтеде да изађе.

— Ја вам још једанпут предлажем своју руку, ако хоћете да идете, — рече Алексије Александрович, додирнувши њену руку.

Она се са одвратношћу уклони од њега и, не гледајући у њега, одговори:

— Не, не, оставите ме, ја ћу да останем.

Она је видела сад, да је од места, где је пао Вронски, трчао официр ка павиљону. Бетси му је махала марамом. Официр је донео извешће, да се јахач није убио, него је коњ сломио кичму.

Чувши то, Ана брзо седе и покри лице лепезом. Алексије Александрович видео је, да је плакала и да се није могла уздржати не само од суза, него и од јецања, која су јој надимала груди. Алексије Александрович заклони је собом, дајући јој времена да се прибере.

— Трећи пут предлажем вам своју руку, — рече он после неког времена, обраћајући се њој. Ана га је гледала и није знала, шта да каже. Кнегиња Бетси притрча јој у помоћ.

— Не, Алексије Александровичу, ја сам довезла Ану, ја обећавам и да је одвезем, — умеша се Бетси.

— Извините ме, кнегињо, — рече он, осмејкујући се учтиво, но чврсто гледајући је у очи — али ја видим да Ани није са свим добро, и желим да она иде са мном.

Ана се уплашено обазре, покорно устаде и спусти руку на руку мужа.

— Ја ћу послати кога код њега, да се извести и јавићу ти, —- шапну јој Бетси.

На изласку из Павиљона Алексије Александрович, као и увек, говорио је са познаницима, и Ана је морала, као и увек да одговара и говори; али она није знала за себе и, као у сну, ишла је под руку с мужем.

„Да ли се убио, или не? Да ли ће доћи, или не? Да ли ћу га видети данас?“, мислила је она.

Она седе, ћутећи, у кола Алексија Александровича и, ћутећи, изађе из гомиле екипажа. И поред свега што је видео, Алексије Александрович ипак није допуштао себи да мисли о садањем положају своје жене. Он је видео само спољне знаке. Он је видео, да се она владала непристојно и сматрао је за своју дужност да јој то каже. Али њему је врло тешко било. да не каже више, него само то. Он отвори уста, да јој каже, како се непристојно понашала, али нехотице рече сасвим друго.

— Како сви ми имамо наклоности према овим суровим призорима, — рече он. — Ја примећујем...

— Шта? Не разумем, — презриво рече Ана.

Он се осети увређен и одмах поче говорити оно, што је хтео.

— Ја морам да вам кажем, — проговори он.

„Настаје објашњење“, помисли она, и ухвати је страх.

— Ја морам да вам кажем, да сте се данас непристојно понашали, — рече јој он на француском.

— У чему сам се непристојно понашала? — рече она гласно, брзо окрећући главу и гледајући му право у очи, али већ не са пређашњом веселошћу која је нешто скривала у себи, него са одлучним изгледом, под којим је она једва скривала свој страх.

— Не заборавите, — рече јој он, показујући на отворен прозор према кочијашу.

Он се придиже и подиже стакло.

— Шта сте ви нашли непристојно? — понови она.

— То очајање, које ви нисте умели сакрити при паду једног од јахача.

Он је чекао, шта ће она одговорити, али она је ћутала, гледајући пред-а се.

— Ја сам вас већ молио, да се понашате пред светом тако, да ни зли језици не би могли ништа рећи против вас. Било је време, кад сам говорио о унутарњим односима; сад о њима не говорим. Сад ја говорим о спољним односима. Ви сте се непристојно понашали и ја бих желео, да се то не понавља.

Она није чула половину његових речи, осећала је страх од њега и мислила је о томе, да ли је истина, да се Вронски није убио. Да ли су оно о њему говорили, да је читав, а да је коњ сломио кичму. Она се само осмехну са притворним подсмехом, кад је он свршио, и ништа не одговори, јер није чула оно

што је он говорио. Алексије Александрович поче говорити смело али кад је јасно појмио оно, о чему говори — страх, који је она осећала, пређе и на њега. Он спази тај осмејак и чудновата заблуда прође кроз њега.

„Она се осмејкује на моја подозрења. Да, она ће рећи сад оно, што ми је говорила онда: да нема основа мојим сумњама да је то смешно“.

Сад, кад је над њим лебдило откриће свега, он ништа тако није желео, него да му она, као и пре, подругљиво одговори' да су његове сумње смешне и да немају основа. Тако је страшно било оно, што је знао, да је сад готов био да поверује свему. Али израз њеног лица, уплашеног и мрачног, сад није обећавао чак ни обману.

— Може бити, да се ја варам, — рече он. — У таквом случају, молим да ме извините.

— Не, ви се нисте преварили, — рече она лагано, очајно погледавши у његово хладно лице. — Ви се нисте преварили. Ја сам била и не могу да не будем у очајању. Ја слушам вас а мислим о њему. Ја га љубим, ја сам његова љубавница, ја не могу да подносим, ја се бојим, ја вас мрзим... Чините са мном, шта год хоћете.

И, заваливши се у угао кола, она зајеца и покри лице рукама. Алексије Александрович није се мрднуо и није променио правац свога погледа. Али цело његово лице одједном прими израз свечане непомичности мртваца и тај се израз није мењао за све време вожње до летњиковца. Кад су били већ близу куће, он окрете главу к њој са оним истим изразом.

— Тако! Али ја захтевам испуњавање спољних услова пристојности дотле — глас му задрхта — док ја не предузмем мере, које ће обезбедити моју част, и док вам их не саопштим.

Он изађе из кола а затим изведе и њу. С обзиром на присуство послуге, он се рукова са њом, седе у кола и отпутова у Петроград.

Мало затим дође лакеј од кнегиње Бетси и донесе Ани писамце:

„Ја сам послала човека до Алексија, да се извести о његовом здрављу, и он ми пише, да је здрав и читав, али је у очајању.“

„Дакле он ће бити!“ помисли она. — Како сам добро учинила, што сам му све казала“.

Она погледа на часовник. Остало је још три часа, и сећања на подробности последњег састанка запалише јој крв.

„Боже мој, како је светло!... Ово је страшно, али ја волим да видим његово лице и волим ову фантастичну светлост... Муж! да, да... Но, хвала Богу, кад је с њим све свршено.

XXX

Као и у свима местима, где се скупљају људи, тако и у маленој немачкој бањи, где беху дошли Шчербацки, извршила се као нека кристализација друштва, која одређује сваком његовом члану одређено и непроменљиво место. Као што делић воде на хладноћи добија извесну опредељену форму снежног кристала, тако исто свако ново лице, које је долазило у бању, одмах се утврђивало на својственом му месту.

Фирст Шчербацки замт гемалин унд тохтер, и по стану који су заузели, и по имену, и по познаницима које су нашли, одмах су се кристалисали у своје одређено и унапред назначено место.

Ове године била је у бањи права немачка фирстин, услед чега се кристализација друштва вршила још енергичније. Кнегиња је имала неодољиву жељу, да представи принцези своју кћер, и другог дана је извршила тај обред. Кити направи низак и грацијозан реверанс у својој, поручено̂ј из Париза, врло простој, то јест врло луксузној летњој хаљини. Принцеза је рекла: „Надам се, да ће се руже скоро повратити на ово лепушкасто лице“, и Шчербацкима се одмах указаше утврђени путеви живота, са којих се већ није могло скренути. Шчербацки се упознаше и са породицом енглеске леди, и са немачком грофицом, и са њеним, рањеним у последњем рату сином, и са научником Швеђанином, и са M. Canut и његовом сестром. Но главно друштво Шчербацких нехотице су састављали: московска дама, Марија Евгенијевна Ртишчева са својом ћерком, која је била непријатна Китинки с тога, што је боловала тако исто, као и она, од љубави, и московски пуковник, кога је Кити из детињства знала и видела у мундиру и еполетама, а који је овде са својим малим очицама и огољеним вратом у шареној машни, био необично смешан и досадан тиме, што га се човек није могао отрести. Кад се све

то тако чврсто утврдило, Китинки је постало врло досадно, у толико више, што је кнез отпутовао у Карлсбад, а она остала сама с матером. Она се није интересовала онима, које је познавала, осећајући да од њих ништа ново неће бити. Главно њено искрено интересовање у бањи било је сад посматрање и нагађање о онима, које није познавала. По особини свога карактера, Кити је претпостављала у људима увек оно, што је најлепше, а особито у онима, које није познавала. И сад, нагађајући ко је ко, какви су међу њима односи и какви су они људи, Кити је замишљала најчудније и најлепше карактере, и налазила је потврду у својим посматрањима.

Од таквих лица особито ју је интересовала једна девојка Рускиња, која је допутовала у бању са болесном руском дамом, са мадам Штал, како су је сви звали. Мадам Штал припадала је вишем друштву, али она беше тако болесна, да није могла ићи, и појављиваше се у бањи на колицима само у ретке лепе дане. Мадам Штал није била позната ни с ким од Руса, но не толико услед болести. колико из охолости, како је то објашњавала кнегиња. Рускиња девојка неговала је госпођу Штал и осим тога, као што је приметила Кити, дружила се са свима тешким болесницима, којих је било много у бањи, и на најприроднији начин неговала и њих. Та девојка, по опажањима Китинкиним, није била никакав род госпођи Штал и у исто време није била ни најмљена помоћница. Мадам Штал звала ју је Варењка, а остали звали су је „M-lle Варењка“. Не говорећи већ о томе, да су Китинку интересовала посматрања одношаја те девојке према госпођи Штал и према другим непознатим јој лицима, Кити је, као што то често бива, осећала необјашњиву симпатију према тој M-lle Варењки, и осећала је, по погледима који су им се сретали, да се и она њој допада.

Ова M-lle Вањерка била је, није да речеш у касној младости, већ као неко биће без младости: њој се могло дати и деветнаест и тридесет година. Ако се узму њене црте, она је, без обзира на слабуњаву боју лица, била пре лепа, него ружна. Она би била и лепог састава, да није одвећ мршава у телу и да није имала несразмерну главу према средњем расту; али она није морала бити примамљива за мушкарце. Она је личила на диван, ма да још и пун листића, али већ прецветао, без мириса, цветић. Осим тога, она није могла бити примамљива за мушкарце још и с тога, што јој је недостајало оно, чега је

сувише много било код Китинке — притајеног огња живота и свести о својој примамљивости.

Она је увек изгледала заузета послом, у који се није могло сумњати, те је с тога изгледало, да се ничим другим није могла интересовати. Овом противношћу са собом она је особито привукла себи Китинку. Кити је осећала, да ће у њој, у њеном начину живота наћи образац онога, што је сад с болом тражила: интересе живота, достојанства живота — ван одвратних јој светских односаја девојке према мушкарцима, који су јој изгледали сад као срамна изложба робе, која очекује потрошаче. Што је више Кити посматрала своју непознату пријатељицу, то се више убеђивала, да ова девојка и јесте оно најсавршеније биће, каквим ју је она замишљала, и тим више је желела да се с њом упозна.

Обе девојке сретале су се дневно по неколико пута и при сваком сусрету очи Китинкине говориле су: „ко сте ви? шта сте ви? Истина је, да сте ви оно дивно биће, каквим сам вас ја замишљала. Али, тако вам Бога, не мислите“, додавао је њен поглед, „да ћу ја допустити себи, да вам се наметнем за познаницу. Ја просто уживам у вама и волим вас“. — „Ја вас такође волим, и ви сте веома, веома љупки. И ја бих вас још више волела, кад бих имала времена“, одговарао је поглед непознате девојке. И заиста, Кити је видела, да је она увек заузета: или води децу руске породице, или носи плед за болесницу и завија је, или се стара да разоноди раздраженог болесника, или избира и купује некоме бисквите за кафу.

Ускоро после доласка Шчербацких, на јутарњој води појавише се још два лица, која обратише на себе општу, но не пријатељску пажњу. То беше један врло висок погрбљен човек, са огромним рукама, у кратком и старом капуту, са црним, наивним и у исто време страшним очима, и богињава женска, врло ружна и неукусно обучена. Закључивши, да су ова два лица Руси, Кити је већ почела у својој машти да саставља о њима леп и дирљив роман. Али кнегиња, сазнавши из Kurliste да је то био Љовин Никола и Марија Николајевна, објасни Китинки, какав је рђав човек био овај Љовин, и сва маштања о тим лицима одмах ишчезоше. Не толико услед тога, што јој је мати казала, колико због тога, што је то био брат Константинов, Китинки се ова лица одједном учинише веома непријатна. Овај

Љовин изазвао је сад у њој, својом навиком да тресе главом несавладљиви осећај одвратности.

Изгледало јој је, да се у његовим великим страшним очима, које су упорно мотриле на њу, изражава осећај мржње и подсмеха, и она се старала да избегава сусрет са њим.

XXXI

Било је рђаво време, киша је падала цело јутро, и болесници са кишобранима тискали су се у галерији.

Кити је ишла са својом матером и московским пуковником, који је весело парадирао у свом европском реденготу, купљеном у Франкфурту. Они су ишли једном страном галерије, старајући се да избегну Љовина, који је ишао другом страном. Варењка у својој тамној хаљини, у црном шеширу са обореним ободом, ишла је са слепом францускињом дуж целе галерије и сваки пут, кад би се срела с Китинком, измењали би пријатељске погледе.

— Мама, могу ли да разговарам са њом? — рече Кити, која је мотрила на своју непознату пријатељицу и приметила, да се она приближује извору, где би се могле срести.

— Па ако ти се баш тако хоће, ја ћу разузнати најпре о њој и сама ћу јој прићи, — одговори мати. — Шта си то нашла у њој особито? Мора бити да је компањонка. Ако хоћеш ја ћу се упознати са госпођом Штал. Ја сам познавала њену belle-soeur — додаде кнегиња, гордо подижући главу.

Кити је знала, да је кнегињу вређало то, што је госпођа Штал као избегавала да се упозна с њом. Зато није ни наваљивала.

— За чудо, како је љупка! — рече она, гледајући на Варењку, у тренутку, кад је ова пружила чашу Францускињи. — Погледајте, како је све просто, љупко.

— Смешни су ми твоји engouements, — рече кнегиња; — не, хајд'мо, боље, натраг, — додаде она, спазивши Љовина, који им је ишао на сусрет, са својом дамом и немачким доктором, са којим је нешто гласно и срдито разговарао.

Они се окренуше, да иду натраг, кад одједном чуше не гласан говор, него вику. Љовин је, зауставивши се, викао, а доктор је такође ватрено говорио. Кнегиња с Китинком журно оде, а пуковник се умеша у гомилу, да види у чему је ствар.

Кроз неколико минута пуковник их стиже.

— Шта је то било? — упита кнегиња.

— Брука и срамота! — одговори пуковник. — Просто те страх, да се с Русом сретнеш у иностранству. Овај високи господин завадио се с доктором, изгрдио га зато, што га овај друкчије лечи, и замахнуо штапом на њега. Брука!

— Ах, како је то непријатно! — рече кнегиња. — Па чиме се свршило?

— Срећом, ту се нађе ова... ова у шеширу на форму печурке. Рускиња, чини ми се, — рече пуковник.

— M-lle Варењка? — радосно упита Кити.

— Да, да. Она се умеша прва, узе овога господина под руку и одведе.

— Ето, мама. — рече Кити матери — ви се чудите, што се ја усхићавам њоме.

Другога дана, посматрајући своју непознату пријатељицу, Кити је опазила, да се M-lle Варењка и с Љовином и његовом женском већ налази у онаквим односима, као и са другима својима protégés. Она им је прилазила, разговарала се с њима, била тумач оној женској, која није говорила ни један стран језик.

Кити још више стаде молити матер, да јој допусти да се упозна с Варењком. И, ма како да је било непријатно кнегињи учинити први корак у жељи за познанством с госпођом Штал, која се као нечим поносила, — она се распита о Варењки, и сазнаде о њој подробности, по којима се могло закључити, да није било ничега ружног, ма да и доброг мало, у том познанству, — сама приђе прва Варењки и упозна се с њом.

Изабравши време, кад њена кћи оде на извор, а Варењка застаде према пекару, кнегиња јој приђе.

— Дозволите ми, да се упознам с вама, — рече она са својим достојанственим осмејком. — Моја кћи је заљубљена у вас, — рече она. — Ви ме можда непознајете. Ја сам...

— То је више, него узајамно, кнегињо, — журно одговори Варењка.

— Какво сте добро дело учинили јуче нашем жалосном земљаку, — рече кнегиња.

Варењка поцрвене. — Ја се не сећам, чини ми се, нисам ништа учинила, — рече она.

— Како, ви сте спасли овог Љовина од непријатности.

— Да, sa compagne ме позва, и ја сам се старала да га

умирим; он је врло болестан и био је незадовољан лекаром. Ја сам већ навикла да негујем такве болеснике.

— Да, ја сам чула, да ви живите у Ментону са вашом тетком, чини ми се, М-me Штал. Ја сам познавала њену belle-soeur.

— Не, она ми није тетка. Ја је зовем maman, али нисмо род; она ме је васпитала, — опет поцрвеневши, одговори Варењка.

То је било тако просто речено, тако је љубак био правични и отворени израз њеног лица, да је кнегиња разумела, зашто је њена Кити заволела ову Варењку.

— Па како тај Љовин? — упита кнегиња.

— Он ће да путује, — одговори Варењка.

У то време, сијајући од радости, што се њена мати упознала са њеном непознатом пријатељицом, Кити се враћала са извора.

— Ево, Кити, твоја силна жеља да се упознаш са Mlle. . .

— „Варењком“, — смешећи се допуни Варењка, тако ме сви зову.

Кити поцрвене од радости и дуго је, ћутећи, стискала руку свог новог пријатеља, која није одговарала на њено стезање, већ непомично лежала у њеној руци. Рука није одговарала на стезање, али је лице М-lle Варењке засијало тихим, радосним, ма да и у неколико тужним осмејком, који је откривао велике, али дивне зубе.

— Ја сам то и сама давно хтела, — рече она.

— Али ви сте тако заузети...

— О, напротив, ја нисам ничим заузета, одговори Варењка, али тог истог тренутка морала је оставити своје нове познанице, јер су две мале руске девојчице, кћери болесникове, трчале к њој.

— Варењка, мама те зове! — викале су оне.

И Варењка оде за њима.

XXXII

Подробности, које је сазнала кнегиња о прошлости Варењкиној и односима њеним према госпођи Штал, као и о самој госпођи Штал, биле су ове:

Мадам Штал, за коју су једни говорили, да је намучила свога мужа, а други, да је муж намучио њу својим неморалним владањем, била је увек слабуњава и одушевљена женска. Кад је родила, после раздвода брака, прво дете, то је дете одмах умрло, и родбина госпође Штал, знајући њену осетљивост и бојећи се, да је то извешће не упропасти, подметнула је једно дете, које се родило те исте ноћи и у тој истој кући у Петрограду — кћер дворског кувара. То је била Варењка. Мадам Штал сазнала је доцније, да Варењка није њена кћи, али ју је продужила васпитавати, тим пре, што наскоро после тога Варењка изгуби сву своју родбину.

Мадам Штал је већ више од десет година живела на југу у иностранству, не устајући никако с постеље. Једни су говорили, да је мадам Штал створила себи друштвени положај једне ваљане, високо-религијозне женске; други су говорили, да је она била и душом оно исто високо-морално биће, које живи само за добро ближњега, каквим се она представљала. Нико није знао, које је она вере: католичке, протестантске или православне; али једно је било несумњиво — она се налазила у пријатељским односима са највишим лицима свих цркава и религија.

Варењка је стално живела с њом у иностранству и сви, који су познавали мадам Штал, познавали су и волели M-lle Варењку, како су је сви звали.

Сазнавши све подробности, кнегиња није нашла ништа рђаво у зближењу своје кћери са Варењком, тим пре, што је Варењка имала манире и васпитање по све изврсне: говорила је одлично француски и енглески, а што је главно — изјавила је од стране госпође Штал жаљење, што је, услед болести, лишена задовољства, да се упозна с кнегињом.

Упознавши се с Варењком, Кити се све више и више одушевљавала својом пријатељицом и сваког дана налазила у њој нове врлине.

Кнегиња, чувши да Варењка лепо пева, замоли је, да дође код њих у вече да штогод отпева.

— Кити свира, а код нас има фортепијано, истина лоше, али ви ћете нам учинити велико задовољство, — рече кнегиња са својим притворним осмејком, који је сад био особито непријатан Китинки, јер је опазила, да се Варењки није хтело певати. Али Варењка ипак дође у вече и донесе са собом књигу

с нотама. Кнегиња је позвала Марију Евгенијевну с ћерком и пуковника.

Варењка је изгледала потпуно равнодушна према томе, што ту беху непозната јој лица, и одмах приђе фортепијану. Она није умела себе да прати, али је одлично могла да пева по нотама. Кити, која је лепо свирала, пратила ју је.

— Ви имате необичан дар, — рече јој кнегиња, пошто Варењка дивно отпева први комад.

Марија Евгенијевна и њена кћи хвалили су је и благодарили јој.

— Погледајте, — рече пуковник, гледајући кроз прозор — колика се публика искупила да вас слуша. — Заиста, под прозорима беше се искупила доста велика гомила.

— Врло ми је мило, што вам ово чини задовољство, — просто одговори Варењка.

Кити је с гордошћу гледала своју пријатељицу. Она се усхићавала и њеном вештином, и њеним гласом, и њеним лицем, али највише се усхићавала њеним маниром, тиме, што Варењка очевидно ништа није мислила о своме певању и што беше потпуно равнодушна према похвалама; изгледало је, као да је само питала: треба ли још да певам, или је доста?

„Кад бих то била ја“, мислила је у себи Кити, „како бих се ја поносила тиме! Како бих се радовала, гледајући на ову гомилу под прозорима! А њој је са свим све једно. Њу побуђује само жеља да не одрече и да учини пријатност maman. Шта има у њој? Шта јој даје ову силу да пренебрегава све, да буде независно спокојна? Како бих хтела да то сазнам и да се научим томе од ње!“ мислила је Кити, гледајући пажљиво у то мирно лице. Кнегиња замоли Варењку да отпева још нешто, и Варењка отпева други комад, тако исто равно, јасно и лепо, стојећи право код фортепијана и одбијајући по њему такт својом мршавом црнпурастом руком.

Следећа пијеса у књизи била је талијанска песма. Кити одсвира прелудију и обазре се на Варењку.

— Пропустимо ову, — рече Варењка, заруменевши се.

Кити уплашено заустави свој питајући поглед на лицу Варењкином.

— Онда нешто друго, — брзо рече она, превр̂ћући листове и појмивши одмах, да је нешто било у вези са том пијесом.

— Не, — одговори Варењка, метнувши своју руку на ноте

и осмејкујући се — не, да отпевамо ову. И она отпева ово тако исто мирно, хладно и лепо, као и пре.

Кад је свршила, сви јој се опет захвалише и пођоше да пију чај. Кити и Варењка изађоше у врт, који је био поред куће.

— Изгледа, да је код вас нека успомена везана за ову песму? — рече Кити. — Немојте причати, — хитро додаде она — само реците, је л' истина?

— Не, зашто? Казаћу вам, просто — рече Варењка и, не сачекавши одговор, настави. — Да, то је успомена, и била је тешка некада. Ја сам волела једног човека и ту сам му песму певала.

Кити је, са раширеним великим очима, ћутећи, умилно гледала у Варењку.

— Ја сам га волела, и он је мене волео; али његова мати није хтела, и он се оженио другом. Он станује близу нас, и ја га понекад виђам. Ви нисте мислили, да сам и ја такође имала роман? — рече она, и на њеном лепом лицу једва приметно изби пламен, који је, Кити је осећала, некада обасјавао сву њу.

— Како да нисам мислила? Кад бих ја била мушко, ја не бих могла волети никога, упознавши се једном с вама. Ја не разумем, како је он могао, да би задовољио матер, заборавити вас и учинити вас несрећном; он је био човек без срца.

— О не, он је врло добар човек, и ја нисам несрећна; напротив, ја сам врло срећна. Дакле, нећемо више данас певати? — додаде она, упутивши се кући.

— Како сте ви добри, како сте ви добри! — узвикну Кити и, зауставивши је, пољуби је. — Кад бих ја макар мало могла личити на вас!

— Нашто ће вам, да на другог личите? Ви сте добри такви, какви сте, — смешећи се својим кротким и уморним осмејком, рече Варењка.

— Не, ја са свим нисам добра. Ето, реците ми... Чекните, да поседимо. — рече Кити, посађујући је опет на клупу поред себе. — Реците, зар није увредљиво мислити, да је човек пренебрегао вашу љубав, да он није хтео?...

— Али он није пренебрегао; ја верујем, да ме је волео, но он је био покоран син...

— Да, али кад не би по вољи матере, него просто сам?... — говорила је Кити, осећајући, да је издала своју тајну, и да ју је лице, које је горело у руменилу стида, већ изобличило.

— Тада би он рђаво поступио, и ја га не бих жалила, — одговори Варењка, очевидно појмивши, да се ствар већ не тиче ње, него Китинке.

— Али увреда? — рече Кити. — Увреда се не може заборавити. — говорила је она, сећајући се свога погледа на последњем балу, за време прекида музике.

— У чему увреда? Ви нисте поступили рђаво?

— Горе него рђаво, — срамно!

Варењка заклати главом и метну своју руку на руку Катинкину.

— Али у чему срамно? — рече она — Ви нисте могли рећи човеку, који је равнодушан према вама, да га волите?

— Разуме се, не; ја нисам никад ни једне речи рекла, али он је знао. Не, не, има погледа, има манира... Сто година да живим нећу заборавити.

— Па шта је с тим? Ја не разумем. Ствар је у томе, волите ли га ви сад, или не, — рече Варењка, називајући све по имену.

— Ја га мрзим и не могу да опростим себи.

— Па шта онда?...

— Стид, увреда.

— Ах! Кад би сви били тако осетљиви, као ви, рече Варењка. — Нема девојке, која то није искусила. И све је то тако незначајно.

— А шта је значајно? — рече Кити, с радозналим дивљењем загледајући јој у лице.

— Ах, много је што шта значајно, — смешећи се, рече Варењка,

— Али шта?

— Ах, има много што шта значајније, — одговори Варењка, не знајући, шта да каже. Али у то време зачу се с прозора глас кнегињин: „Кити, хладно је, или узми шал, или хајде у собу“.

— Збиља, време је, — рече Варењка устајући. — Треба ми још да свратим до M-me Berthe, молила ме је.

Кити је држала њену руку и са страсном радозналошћу и молбом питала је погледом: „Шта је, шта је то најзначајније што даје такво спокојство? Ви знате, реците ми!“ Али Варењка чак није ни разумела, о чему ју је питао поглед Китинкин.

Она је имала у памети само то, да јој сад треба свратити још до M-me Berthe и да мора стићи кући за чај maman, у 12 часова.

— Допустите, да вас отпратим, — рече пуковник.

— Да, како ће сама ићи сад по ноћи? — потврди кнегиња. — Да пошљем бар Парашу.

Кити је видела, да се Варењка једва уздржавала од осмејка на речи, да је треба пратити.

— Не, ја увек идем сама, и никад ми се ништа не дешава, — рече она, узевши шешир. И пољубивши још једанпут Китинку, не рекавши јој шта је било значајно, бодрим кораком, с нотама под мишком, изгуби се у полутами летње ноћи, односећи са собом тајну: шта је значајно, и шта јој даје ово завидно спокојство и достојанство.

XXXIII

Кити се упознала и са госпођом Штал, и то познанство, заједно с пријатељством Варењкиним, не само да је имало на њу јак утицај, него ју је и тешило у њеном јаду. Она је нашла ту утеху у томе, што јој се, благодарећи томе познанству, открио потпуно нов свет, који није имао ништа опште са њеном прошлошћу, свет узвишен и прекрасан, с чије се висине могло мирно гледати на ту прошлост. Открило се то, да осим живота инстинктивног, коме се до сад Кити одавала, постоји и живот духовни. Тај живот откривао се помоћу религије, али религије, која није имала ништа опште са оном, коју је Кити знала из детињства и која се изражавала у литургији и бдењу у Удовичком Дому, где су се могли срести познаници, и у изучавању напзуст словенских текстова; то је била религија узвишена, тајанствена, везана за читав низ дивних мисли и осећаја, у коју не само да се могло веровати, с тога што је тако наређено, него која се могла и волети.

Кити то није сазнала из речи. Мадам Штал је говорила с Китинком, као са љупким дететом у коме уживаш, гледајући успомену своје младости, и само је једанпут поменула, да у свима људским жалостима утеху даје само љубав и вера, и да за милосрђе Христово према нама нема ништавних страсти, — и одмах је окренула разговор о другом. Али је Кити у сваком њеном покрету, у свакој речи, у сваком небесном, како је говорила Кити, њеном погледу, особито у целој историји њеног

живота, коју је сазнала од Варењке, у свему је налазила оно, „што је било значајно“, и што она до сад није знала.

Али ма како да је био узвишен карактер госпође Штал, ма како да је дирљива сва њена историја, ма како да је узвишена и нежна њена реч, Кити је нехотице опазила у њој и такве црте, које су је буниле. Она је приметила, да се мадам Штал, распитујући о њеним родитељима, презриво осмехнула, што је било противно хришћанској доброти. Опазила је још и то, да је мадам Штал, кад је једном Кити затекла код ње католичког свештеника, марљиво држала своје лице у сенци од шешира на лампи и некако се особито смешкала. Ма како ништавне биле ове две опаске, оне су је буниле и Кити је сумњала у мадам Штал. Али зато Варењка, усамљена, инокосна, без пријатеља, с тужним разочарењем, која ништа није желела, била је оно савршензтво, о коме је Кити смела сањати. На Варењки је она појмила, да треба само заборавити себе и љубити друге, па ћеш бити мирна, срећна и прекрасна. Таква је хтела бити и Китинка. Појмивши сад јасно, шта је најзначајније, Кити се није задовољавала простим усхићењем, него се одмах свом душом одала том ново-откривеном животу. По причањима Варењкиним о томе, шта је радила мадам Штал и друге, које је она именовала, Кити је већ саставила план будућег живота. Она ће тако исто, као и синовица госпође Штал, Aline, о којој је много причала Варењка, где год буде живела, тражити несрећне, помагати им колико може, раздавати Јеванђеље, читати Јеванђеље болесницима, преступницима и самртницима. Мисао о читању Јеванђеља преступницима, као што је то читала Aline, особито је саблажњавала Китинку. Али све су то биле тајне сањарије, о којима Кити није говорила ни матери, ни Варењки.

У осталом, у ишчекивању времена, кад ће у великим размерама извести своје планове, Кити је и сад у бањи, где је било толико болесника и несрећника, лако нашла случај да примени своја нова правила, подражавајући Варењки.

У почетку је кнегиња примећавала, не само да се Кити налази под јаким утицајем свога engouement-a, како је она звала, према госпођи Штал а особито према Варењки, у њеном раду, него јој нехотице подражава у маниру хода, говора и жмиркања очима. Али затим је кнегиња приметила, да се у њеној кћери, независно од овог очарења, врши некакав озбиљан душевни прелом.

Кнегиња је видела, да Кити чита у вече француско Јеванђеље, које јој је поклонила госпођа Штал, што она пређе није чинила; да избегава светске познанике и да се састаје с болесницима, који су били под заштитом Варењкином, а особито са једном сиротом породицом болесног живописца Петрова. Кити се очевидно поносила тиме, што је у тој породици вршила дужност милосрдне сестре. Све је то било лепо, и кнегиња није имала ништа против тога, тим пре, што је жена Петровљева била са свим ваљана женска и што је принцеза, приметивши делатност Китинкину, хвалила је, називајући је ангелом утешитељем. Све би то било врло лепо, кад не би било сувишности. А кнегиња је видела, да њена кћи пада у крајност, о чему јој је и говорила.

— Il ne faut jamais rien outrer, — говорила јој је она.

Али кћи није ништа одговарала; она је само мислила у души, да се не може говорити о сувишностима у хришћанским делима. Каква сувишност може бити у исповедању науке, која заповеда, да се подметне и други образ, кад ударе по једном, и да се да̄ и кошуља, кад скину кафтан? Али кнегињи се није допадала та сувишност, а још више јој се није допадало то, што Кити није хтела да јој открије своју душу. Заиста, Кити је крила од матере своје нове погледе и осећаје. Она их је крила не због тога, што није поштовала или волела своју матер, него само с тога, што је то била њена мати. Она би их свакоме открила пре, него матери.

— Нешто одавно нема Ане Павловне, — рече једанпут кнегиња за Петрову. — Ја сам је звала, а она као да је нешто незадовољна.

— Не, ја нисам приметила, maman, — плануvши рече Кити.

— Ти одавно ниси била код њих?

— Сутра мислимо да приредимо шетњу у планину, — одговори Кити.

— Лепо, идите, — одговори кнегиња, загледајући у збуњено лице своје кћери и старајући се да пронађе узрок збуњености.

Тога дана Варењка је била код њих на ручку и саопштила је, да се Ана Павловна предомислила и да неће сутра у планину. Кнегиња је приметила, да је Кити опет поцрвенила.

— Кити, да ниси ти имала какву непријатност с Петро-

вима? — рече кнегиња, кад остадоше саме. — Зашто је престала да шиље децу и да долази к нама?

Кити је одговорила, да ништа међу њима није било, и да она никако не може да разуме, зашто је Ана Павловна као незадовољна њом. Кити је казала потпуну истину. Она није знала узрок промене Ане Павловне према њој, али је нагађала. Она је нагађала такву ствар, коју она не би могла рећи матери, коју она није говорила ни самој себи. То је била једна од оних ствари, које знаш, али које се не могу казати чак ни самом себи; тако је страшно и срамно преварити се.

Опет и опет претресала је она у својим успоменама све своје односе према тој породици. Она се сетила оне наивне радости, која се изражавала на округлом добродушном лицу Ане Павловне при њиховим сусретима; сећала се њихових тајних разговора о болеснику, завере у томе, да га одвоје од посла, који му је био забрањен и да га одведу у шетњу; привржености најмлађег дечка, који ју је звао: „моја Кити“, који није хтео без ње да легне да спава. Како је све било лепо! Затим се сетила мршаве фигуре Петровљеве, са дугачким вратом, у његовом реденготу кестењасте боје; његове ретке, кудраве косе, упитних, страшних јој у прво време, плавих очију и његових бо́них старања да изгледа чио и весео у њеном присуству. Она се сети свога напрезања у прво време, да савлада одвратност, коју је осећала према њему, као и према свима јектичавцима и оног старања око смишљања, шта да му каже. Она се сети оног плашљивог, умилног погледа, којим ју је он посматрао, и чудноватог осећаја саучешћа и незгодности, а затим свести о својој врлини, коју је она осећала тада. Како је све то било лепо! Али све је то било у први мах. Сад пак, после неколико дана, све се одједном покварило. Ана Павловна је с притворном љубазношћу сретала Китинку и непрестано је мотрила на њу и на мужа.

Је ли могућно да је та дирљива радост његова при њеној појави била узрок хладноћи Ане Павловне.

„Да“, сећала се она, „нешто је било неприродно у Ани Павловној и сасвим није личило на њену доброту, кад је оно пре три дана рекла:

— Ето, једнако очекује вас, није хтео без вас да пије кафу, а како је страшно ослабио.“

„Да, може бити да јој је непријатно било и то, кад сам му додала шал. Све је то тако просто, али он је то тако незгодно примио, тако ми је дуго благодарио, да је и мени било незгодно. И затим овај portrait мој, који је он тако лепо израдио. А што је главно, овај поглед збуњен и нежан! „Да, да, тако је!“ с ужасом понови у себи Кити. „Не, то не може, то не сме бити! Он је тако јадан!“ говорила је она у себи после тога.

Та сумња загорчавала је дражи њеног новог живота.

XXXIV

Крајем бањског течаја, вратио се својој породици кнез Шчербацки, који је после Карлсбада ишао у Баден и Кисинген ка својим познаницима Русима, да се запоји руским духом, како је он говорио.

Погледи кнеза и кнегиње на инострани живот били су потпуно противни. Кнегиња је налазила, да је све дивно и, без обзира на свој јак положај у руском друштву, старала се да на страни личи на европску даму, што она није била — зато што је била руска госпођа — и с тога се претварала, што јој је било у неколико незгодно. Кнез је пак унаточ налазио, да је на страни све рђаво, био му је тежак европски живот, држао се својих руских навика и нарочито се старао да се покаже на страни мање Европејац, него што је био у самој ствари.

Кнез се вратио мршавији, него што је отишао, са смежураном и отомбољеном кожом на образима, али у најлепшем душевном расположењу. Његово весело расположење још се више појачало, кад је видео, да се Кити потпуно поправила. Извешће о пријатељству Китинкином са госпођом Штал и Варењком, и саопштена му од кнегиње опажања некакве промене, која је произашла у Китинки, узбунише кнеза и изазваше у њему обичан осећај љубоморе према свему, што је удаљавало његову кћер од њега и страх, да се кћи не би отргла од његовог утицаја и отишла у неке неприступне за њега пределе. Али те непријатне вести утонуше у оном мору добродушности и веселости, које су му увек биле својствене и које су се особито појачале у Карлсбадској бањи.

Другог дана по свом доласку, кнез у свом дугачком палето-у, са својим руским борама и подбулим образима, поду-

пртим уштирканом крагном, у најбољем расположењу духа пође са ћерком у бању.

Јутро је било дивно; чисте, веселе куће са вртовима, изглед румених и наливених пивом немачких слушкиња, које су весело пословале, и јарко сунце — веселили су срце; али, што су се ближе примицали бањи, то су чешће сретали болеснике, и њихов изглед чинио се још тужнији усред обичних услова добро уређеног немачког живота. Китинку већ није поражавала та противност. Јарко сунце, весели блесак зеленила, звуци музике, били су за њу природан оквир свих тих познатих лица и промена на боље или на горе, на које је она мотрила; али кнезу, светлост и блесак јунскога јутра, и звуци оркестра, који је свирао модеран весео валцер, и особито изглед здравих слушкиња — изгледали су као нешто непристојно и наказно у вези са овим живим мртвацима, који су се искупили са свих крајева Европе.

Без обзира на осећај гордости и као неког повратка младости, кад је љубимица кћи ишла са њим под руку, њему је сад било некако незгодно и зазорно од свог енергичног хода, од својих крупних и дебелих удова. Он се осећао као човек који је у друштву био необучен.

— Представи ме, представи ме својим пријатељима, — говорио је он кћери, притискујући лактом њену руку. — Ја сам чак и овај твој гадан Соден заволео зато, што те је тако поправио. Само је жалосно, жалосно код вас. Ко је ово?

Кити му је именовала она позната и непозната лица, која су сретали. Код самог улаза у парк, они сретоше слепу M-me Berthe, са њеним пратиоцем, и кнез се обрадова умилном изразу старе Францускиње, кад је ова чула глас Китинкин. Она одмах са францускомъ сувишном љубазношћу отпоче разговор са њим, хвалећи га зато, што има тако дивну кћер, узносећи Китинку до неба, и називајући је благом, бисером и ангеломутешитељем.

— Дакле, она је други ангео, — рече кнез, смешећи се. — Јер она зове ангелом број 1-ви M-lle Вареньку.

— Oh! M-lle Варењка, то је прави ангео, allez, — прихвати M-me Berthe.

У галерији сретоше и саму Варењку. Она им је журно ишла у сусрет, носећи елегантну црвену торбицу.

— Ево и тата је допутовао! — рече јој Кити.

Варењка учини просто и природно, као и све што је она радила, један покрет који је представљао средину између поклона и реверанса, и одмах отпоче разговор с кнезом, као што је говорила са свима, просто и одрешито.

— Разуме се, ја вас познајем, врло добро познајем. — рече јој кнез с осмејком, по коме је Кити с радошћу познала, да се њена пријатељица допала оцу. — Камо се ви тако журите?

— Maman је овде, — рече она, обраћајући се Китинки. — Није спавала целу ноћ, и доктор јој је саветовао да изађе на ваздух. Носим јој рад.

— Дакле, то је ангео № 1! — рече кнез, пошто Варењка оде.

Кити је видела, да је он хтео да се подсмехне Варењки, али то никако није могао учинити, јер му се Варењка допадала.

— Значи, видећемо све твоје пријатеље, — додаде он — и мадам Штал, ако се смилује да ме позна.

— А зар си је ти познавао, тата? — упита Кити са страхом, примећујући у очима кнеза пламен подсмеха при помену госпође Штал.

— Познавао сам њеног мужа, а помало и њу, пре него што је постала пијетисткиња.

— Шта је то пијетисткиња, тата? — упита Кити, већ уплашена тиме, што је оно, што је она тако високо ценила у госпођи Штал, имало свој назив.

— Не знам ни сам баш добро. Знам само, да она за све благодари Богу, за сваку несрећу; благодари и зато, што јој је умро муж. Излази некако смешно, јер су рђаво живели.

— Ко је ово? Какво је жалосно лице! — упита он, приметивши омаленог болесника, који је седео на клупи, у кестењавом капуту и белим панталонама, које су правиле чудновате боре на његовим ногама без меса. Тај господин подиже свој сламни шешир над кудравом ретком косом, откривајући своје високо, нажуљено шеширом чело.

— То је Петров живописац, — одговори Кити, поцрвенивши. — А ово је његова жена. — додаде она, показујући на Ану Павлову, која као нарочито, баш у то исто време, кад су се они примицали, пође за дететом које је отрчало путем.

— Како је јадан, а како му је љупко лице! — рече кнез. — Зашто им ниси пришла? Он је хтео нешто да ти каже!

— Па хајд'мо! — рече Кити, одлучно скрећући. — Како је сад ваше здравље? — упита она Петрова.

Петров устаде, ослањајући се на палицу и плашљиво погледа у кнеза.

— Ово је моја кћи, — рече кнез. — Допустите да се упознамо.

Живописац се поклони и осмехну, показујући чудновато сјајне беле зубе.

— Ми смо вас чекали јуче, кнегињице, — рече он Китинки.

Он се заљуља и помери с места, док је ово говорио и, понављајући тај исти покрет, старао се да покаже, да је то учинио нарочито.

— Ја сам хтела да дођем, али Варењка рече, да је Ана Павловна јавила, да ви нећете ићи.

— Како нећемо? — поцрвеневши и одмах закашљавши се, рече Петров, тражећи очима жену. — Анета! Анета! — рече он громко, и на његовом танком белом врату нарастоше, као уже, дебеле жиле.

Ана Павловна приђе.

— Како си ти могла јавити кнегињици, да ми нећемо ићи! — изгубивши глас, раздражено прошапута он.

— Добар дан, кнегињице! — рече Ана Павловна с притворним осмехом, који ни најмање није личио на њено пређашње опхођење. — Веома се радујем познанству, обрати се она кнезу. — Вас одавно очекују, кнеже.

— Како си ти могла јавити кнегињици, да ми нећемо ићи? — промукло прошапута још једанпут живописац још срдитије, очевидно још више раздражен тиме, што га глас издаје, те не може да да̂ своме говору онакав израз, какав би хтео.

— Ах, Боже мој! Ја сам мислила, да ми нећемо ићи, — одговори жена с досадом.

— Како, како... Он се закашља и махну руком.

Кнез подиже шешир и оде с ћерком.

— О, ох! — тешко уздахну он — о, јадници!

— Да, тата, — одговори Кити. — Али треба знати још, да они имају троје деце, никог од услуге и готово никаквих средстава. Он нешто прима од Академије, — живахно причаше она, старајући се да угуши узбуђење, које се појави у њој, услед чудновате промене према њој Ане Павловне.

— А, ево и госпође Штал, — рече Кити, показујући на колица, у којима лежаше нешто под амбрелом, обложено јастуцима и обучено у нешто сиво и плаво. То је била госпођа Штал.

Позади ње стајао је мрачан, здрав, радник Немац који ју је возио. Поред ње стајао је плави шведски гроф, кога је Кити знала по имену. Неколико болесника оклеваху око колица, гледајући ову даму, као нешто необично.

Кнез јој приђе, и у очима његовим Кити примети пламен подсмеха. Он приђе госпођи Штал и поче разговор на оном одличном француском језику — на коме тако мало њих сад умеју говорити — изванредно учтиво и љупко.

— Не знам да ли ћете ме се сетити, али ја морам да вас потсетим па себе, да бих вам могао благодарити за вашу доброту према мојој кћери, — рече јој он, скинувши шешир и не враћајући га на главу.

— Кнез Александар Шчербацки, — рече мадам Штал, погледавши га својим небесним очима, у којима Кити примети незадовољство. — Врло ми је мило. Ја сам тако заволела вашу кћер.

— Ваше здравље још увек није добро?

— Да, ја сам већ навикла, — рече мадам Штал и упозна кнеза са шведским грофом.

— А ви сте се врло мало променили, — рече јој кнез. — Ја нисам имао част видети вас десет или једанаест година.

— Да, Бог даје крст и даје снагу да се може носити. Често се чудиш, зашто се отеже овај живот?... С оне стране! — обрати се срдито Варењки, која јој је завијала ноге пледом друкчије, него што је она хтела.

— Вероватно зато, да се чини добро, — рече кнез, смејући се очима.

— То није наше да судимо, — рече госпођа Штал, приметивши нијансу израза на лицу кнежевом. — Дакле, пошљите ми ту књигу, љубезни грофе! Веома вам благодарим, — обрати се она младоме Швеђанину.

— А! — викну кнез, спазивши московског пуковника, који је стајао у близини и, поклонивши се госпођи Штал, оде са ћерком и московским пуковником, који им се придружи.

— То је наша аристократија, кнеже! — са жељом да се подсмехне, рече московски пуковник, који је имао неки пик на госпођу Штал зато, што није била позната с њим.

— Увек она иста, — одговори кнез.

— Јесте ли је познавали пре болести, кнеже, то јест пре, него што је легла?

— Да. Знам кад је легла, — рече кнез.

— Кажу, да десет година не устаје...

— Не устаје зато, што је кратконога. Врло је ружног састава...

— Тата, не може бити! — узвикну Кити.

— Зли језици тако говоре, мој пријане. А твоја Варењка добро издире, — додаде он, — Ох, озе болесне госпође!

— О, не, тата! — ватрено одговори Кити. — Варењка је обожава. И затим она чини толико добра! Питај, кога хоћеш! Њу и Alline Штал сви знају.

— Може бити, — рече он, притискујући лактом њену руку. — Али боље је, кад се то чини тако, да нико о томе не зна.

Кити ућута, али не зато што није имала шта да каже, него што и оцу није хтела поверити своје тајне мисли. Али ипак, за дивно чудо, без обзира на то, што се она тако спремала да се не потчини оцу, да му не дâ приступа у своју светињу, Кити осети да је она божанска прилика госпође Штал, коју је она читав месец дана носила у својој души, ишчезла неповратно, као што ишчезава фигура, нарављена од баченог одела, кад појмиш, како то одело лежи. Остала је само кратконога женска, која лежи зато, што је ружног телесног састава и мучи покорну Варењку зато, што јој не завија ноге шалом онако, како она хоће. И никаквим напорима уображења није се више могла повратити пређашња мадам Штал.

XXXV

Кнез је пренео своје весело расположење духа и на своје укућане и познанике, па чак и на Немца-домаћина, код кога су становали Шчербацки.

Вративши се с Китинком из бање и позвавши на кафу и пуковника, и Марију Евгенијевну, и Варењку, кнез нареди да се изнесу сто и столице у врт под кестен и да се тамо постави за доручак. И домаћин и услуга живахнули су под утицајем његове веселости. Они су познавали његову издашност, и кроз пола сата болесни хамбуршки лекар, који је становао на горњем спрату, гледао је са завишћу кроз прозор на ово весело руско друштво здравих људи, које се искупило под кестеном. У сенци од лишћа, која је дрхтала својим кружићима, за сто-

лом, покривеним белим чаршавом и претрпаним кафеним ибрицима, хлебом, маслом, сиром, хладном дивљачи, седела је кнегиња у капици с љубичастим лентама, раздајући шоље и сандвиче. На другом крају седео је кнез, добро једући и гласно и весело разговарајући. Кнез је распаковао и нарећао поред себе своје куповине, разне сандучиће, муштикле, ножеве свих сората за сечење листова и друге дрангулије, које је накуповао по свима бањама и поклањао их је свима, међу њима и слушкињи Лисхен и домаћину, са којим се шалио на свом комичном и рђавом немачком језику, уверавајући га, да није бања излечила Китинку, него његова одлична јела, особито супа од сувих шљива. Кнегиња се подсмевала мужу за његове руске навике, али је била тако весела и живахна, како није била за све време, откако је у бањи. Пуковник, као и увек. смешкао се на шале кнежеве; али, што се тиче Европе, коју је он пажљиво изучавао, како је он мислио, био је на страни кнегињиној. Добродушна Марија Евгенијевна ваљала се од смеха после сваке шале кнежеве, а и Варењка, што Кити још никад није видела, малаксавала је од слабог али непрестаног смеха, који су у њој изазивале шале кнежеве.

Све је то веселило Китинку, али ипак она није могла а да не буде забринута. Она није могла да реши питање, које јој је нехотице задао отац својим веселим погледом на њене пријатеље и овај живот, који је она тако заволела. Томе питању придружила се још и промена у односима према Петровима, која се данас тако очигледно и непријатно испољила. Сви су били весели, али Кити није могла бити весела и то ју је још више мучило. Њу обузеше осећаји, слични онима, који су је обузимали у детињству, кад је, кажњена затвором у својој соби, слушала весео смех својих сестара.

— Зашто си накуповао то силество? — говорила је кнегиња, смешећи се и пружајући му шољу с кафом.

— Зашто? Пођеш да шеташ, приближиш се дућану, а они те моле да купиш: „Ерлаухт, екселенц, дурхлаухт“. Просто кад ми каже: „дурхлаухт“, ја већ не могу више — десет талира одмах искаче из џепа.

— То је само од дуга времена, — рече кнегиња.

— Разуме се од дуга времена. Таква досада и чамотиња, да не знаш, куд да се деваш.

— Каква чамотиња, кнеже? Тако је много сад интересантног у Германији, — рече Марија Евгенијевна.

— Да, ја све те интересантности знам: супу са сувим шљивама знам, кобасицу од грашка знам. Све знам.

— Не, како хоћете, кнеже, али интересности њихових установа, — рече пуковник.

— Та шта интересантно? — Сви су они задовољни као бакарне парице; све су победили. А чиме ја да будем задовољан? Ја никог нисам победио, него сам морао сâм да се изувам и да обућу износим пред врата. Изјутра опет устај, облачи се одмах и иди у салон да пијеш рђав чај. Бадава, нигде, као код своје куће! Пробудиш се лагано, мало се наљутиш на нешто, прогунђаш, освестиш се лепо, о свему размислиш, не журиш се.

— Али време је новац, ви то заборављате, — рече пуковник.

— Какво време! Има таквог времена, да би читав месец дао за пола рубље, а понеко је опет такво, да пола сахата ни за какве паре не би дао. Је ли тако, Китинка? Шта си ти нешто нерасположена?

— Ја?... Не.

— Ја морам кући, — рече Варењка, устајући, и опет прште у смех. Прибравши се, она се опрости и оде у кућу да узме шешир.

Кити пође за њом. Чак и Варењка изгледала јој је сад друкчија. Она није била гора, али се разликовала од оне, каквом ју је Кити пређе уображавала.

— Ах, давно се нисам тако смејала! — рече Варењка, припремајући амбрел и торбицу. — Како је мио ваш тата!

Кити је ћутала.

— Кад ћемо се видети? — упита Варењка.

— Maman је хтела да оде до Петрових. Хоћете ли и ви бити тамо? — рдче Кити, кушајући Варењку.

— Бићу, — одговори Варењка. — Они се спремају да путују, па сам им обећала помоћи да пакују ствари.

— Онда ћу и ја доћи.

— Не, нашто ћете ви?

— Зашто? зашто? зашто? — широко отварајући очи, отпоче Кити, ухвативши за њезин амбрел да не би пустила Варењку. — Не, станите, зашто?

— Тако; ваш је тата дошао, а затим, од вас се устручавају.

— Не, реците ми, зашто ви нећете, да ја често бивам код Петровпх? Ви то нећете? Зашто?

— Ја то нисам говорила, — рече мирно Варењка.

— Не, молим вас, реците!

— Све да кажем? — упита Варењка.

— Све, све! — прихвати Кити.

— Па нема ништа особито, само то, што је Михаило Алексијевич (тако се звао живописац) пре хтео да путује раније, — осмејкујући се, рече Варењка.

— Ну! Ну! — журила је Кити, мрачно гледајући у Варењку.

— А Ана Павловна некако је рекла, да он неће зато, што сте ви овде. Разуме се, то није имало места, али због тога је произашла свађа. А ви већ знате, како су ти болесници раздражљиви.

Кити је, све више мрштећи се, ћутала, а Варењка је говорила сама, старајући се да је смекша и умири, и видећи експлозију, која се спремала, није знала, да ли ће то бити експлозија суза или речи.

— Зато је боље да не идете... Ви то разумете, па се нећете наћи увређени...

— Тако ми и треба, тако ми и треба! — брзо рече Кити, дохвативши амбрел из руку Варењкиних и гледајући поред очију своје пријатељице.

Варењка је хтела да се осмехне, гледајући на детињски гњев своје пријатељице, али се бојала да је не увреди.

— Како то? Ја не разумем, — рече она.

— Тако ми и треба, зато што је све ово било притворство, што је све ово било измишљено, а не од срца. Шта се мене тицао туђ човек? — И ето, изашло је, да сам ја узрок свађе и да сам чинила оно, за шта ме нико није молио. Зато што је све притворство! притворство! притворство!...

— Али зашто претварати се? — тихо рече Варењка.

— Ах, како је глупо, гадно! Нисам имала никакве потребе... Све је притворство! — говорила је она, отварајући и затварајући амбрел.

— Али зашто?

— Да се покажеш боља пред светом, пред собом, пред

Богом; обманути све. Не, ја се више не дам преварити! Бићу рђава, али бар нећу бити лажна, нећу бити варалица!

— Али ко је варалица? — прекорно рече Варењка. — Ви говорите, изгледа...

Али Кити је била у наступу своје плаховитости. Она јој не даде да доврши.

— Ја не говорим о вама. Ви сте савршенство. Да, да, ја знам, да сте ви сви савршенство; али шта да радим, кад сам рђава. Онда нека будем онаква, каква сам, само нећу да се претварам. Шта ме се тиче Ана Павловна! Нека они живе, како хоће, а ја ћу живети како ја хоћу. Ја не могу да будем друга... И све то није оно, није оно!...

— Али шта није оно? — говорила је Варењка у недоумици.

— Све није оно, оно што треба. Ја не могу да живим друкчије, него по срцу, а ви живите по правилима. Ја сам вас заволела просто, а ви сигурно само зато, да би ме спасли, да би ме научили!

— Ви сте неправични, — рече Варењка.

— Ја не говорим о другима, ја говорим само о себи.

— Кити! — зачу се глас матере. — Оди, да покажеш тати твоје неранџе!

Кити с гордим изгледом, не помиривши се са својом пријатељицом, узе са стола кутију с неранџама и оде к матери.

— Шта је с тобом? Што си тако црвена? — рекоше јој мати и отац у један глас.

— Ништа, — одговори она — сад ћу ја доћи, — и отрча натраг.

„Још је ту!“ помисли она. „Шта да јој кажем, Боже мој, шта сам урадила, шта сам говорила! Зашто сам је увредила? Шта да радим? Шта да јој кажем?“ мислила је Кити и стаде код врата.

Варењка, у шеширу и са амбрелом у рукама, седела је крај стола, разгледајући федер, који је Кити сломила. Она подиже главу.

— Варењка, опростите ми, опростите! — прошапута Кити, прилазећи јој. — Ја не знам, шта сам говорила. Ја...

— Одиста, ја нисам хтела да вас врећам, — рече Варењка, смешећи се.

Мир је био закључен. Али с доласком очевим променио се за Китинку сав онај свет, у коме је она живела. Она се није

одрекла свега онога, што је познала, али је појмила, да је обмањивала себе, мислећи, да може бити оно, што је хтела бити. Она се чисто освестила; осетила је сву тешкоћу, да се без притворства и разметања одржи на оној висини, на коју је хтела да се попне; осим тога, осетила је сву тегобу овога света јада, болести и самртникâ, у коме је она живела; учинише јој се мучни и тешки они напори, које је чинила да све то заволи, и сад јој се хтело што пре на чист ваздух, у Русију, у Покровско, где је, како је сазнала из писма, већ отпутовала њена сестра Доли са децом.

Али љубав њена према Варењки није ослабила. Праштајући се са њом, Кити ју је молила да их посети у Русији.

— Ја ћу доћи, кад се ви удате, — рече Варењка.

— Ја се никад нећу удати.

— Онда ја никад нећу доћи.

— Онда, ја ћу се удати само због тога. Пазите, не заборавите обећање! — рече Кити.

Предсказања докторова потврдила су се. Кити се вратила у Русију излечена. Она није била тако безбрижна и весела, као пређе, али је била спокојна. Њени московски јади посташе само успомена.

С руског преводи

М. Сретеновић.

— КРАЈ ПРВЕ КЊИГЕ —

МИЛИЋЕВИЋ КАО ИСПИТИВАЧ НАРОДНОГ ЖИВОТА

Још као ђак основне школе у једном шумадиском селу сазнао сам за име Милана Ђ. Милићевића. Тада ми је сеоски учитељ дао те сам прочитао Милићевићеву књигу „Село Злоселица и учитељ Миливоје“, и утисак који је она у мојој души оставила, не може се никад изгладити.

После тога је Милићевић још много писао, а и ја сам доста његових списа прочитао. А кад је дошло време, да зажелим посветити се науци, о којој се сада бавим, морао сам често прелиставати најзнатнија дела његова. Ну ипак нисам стизао — и ако сам желео — да једном озбиљно прегледам свеколике његове радове, који спадају у област испитивања српског народа. Тако је дошла и смрт заслужнога покојника. Тиме је пак појачано интересовање за његов живот и рад.

*

Неки подаци из живота. Кад говоримо о нечијем раду, па био књижевник или посленик које било друге врсте, морамо се увек најпре зауставити на његову животу. О томе нема сумње, да прилике у животу, т. зв. судбина, имају код свакога књижевника, код некога више а код некога мање, утицаја на цео његов потоњи рад.

О целокупном животу Милићевићеву и о Милићевићу као човеку говориће јамачно други, који су имали прилике да га добро познаду. Ми ћемо се овде задржати само на оним странама његова живота, које су му биле видне одлике и које су биле или су могле бити од значаја за његов испитивачки рад у народу.

Података имамо довољно, јер се Милићевић срећом сам потрудио, да нам за време свога дугог живота и рада напише по штогод и о самом себи. Поред онога што је као члан Ака-

демије Наука по дужности написао о себи у „Годишњаку“ Академијину (у књ. I, IX и XIII) забележио је он доста и у животопису свога оца („Јован Ђак“. У Београду, 1891), а нарочито у четири збирке под именом „Из својих успомена“ (штампане у „Годишњици Николе Чупића“ у књигама XV, XVI, XVII и XVIII, и одатле прештампане и у засебне књиге). Осим тога у свима Милићевићевим путописима и у неким његовим збиркама има по штогод из личнога живота пишчева.

Милићевић се родио 1831 године у шумадиском селу Рипњу, које је на четири часа хода јужно од Београда. Отац му се звао Јован Ђак-Милићевић а мати Митра. Старина му је била из Старога Влаха, одакле су се његови преци, како сам прича, кренули „од прилике пре триста година“ („Јован Ђак“, стр. 1). А за своју мајку каже: „Митрина је мајка рођена у селу Планиници под Маљеном, а дед јој, очин отац, доселио се испод Суве Планине“ („Јован Ђак“, стр. 27.). Милићевић је дакле био пореклом из чистих српских крајева, и то из оних који спадају у области са најбоље очуваним патријархалним животом народним.

И по телесним особинама својим био је он, као и његови родитељи, представник оних отворено-смеђих (односно загасито-плавих) типова, које смо због тога што се најчешће јављају међу Србима навикли сматрати као српске типове. Он овако описује свог оца: „Јован Ђак је био средњега раста, сразмерне снаге, смеђе косе, пуних, пократких и на крају шиљастих бркова. Чело му је било јасно, без бора, обрве густе, дуге, и сведене на свод; нос му је био умерен и прав, а образи бели и кроз белину руменкасти“ (Јован Ђак“, 102). А о мајци каже: „Жена средњега раста, нежна састава, смеђе косе, плавих очију, образа дугих...“ („Јован Ђак“, 22). Сам Милићевић је био готово права слика и прилика свога оца, јер онај опис, који нам је он о своме оцу дао, вреди готово потпуно и за њега самог. — Сматрао сам за вредно истаћи ове физиолошке одлике, јер тврдо верујем, да морају имати значаја и за психичке особине онога, коме припадају.

Милићевић је не само рођен него је и одрастао на селу, у коме је свршио и основну школу. Затим је у Београду учио у гимназији и најзад свршио богословију. Али се за све време школовања и после свршене школе враћао своме роду и своме селу. Он је и род и село несумњиво јако волео. О томе нам сведочи искрена, топла љубав, с којом он о њима говори на

много места у разним списима својим. Милићевић је и поникао из патријархалне средине српске, из оне средине, у којој је љубав према своме роду и родном крају и иначе веома развијена, и код њега је та љубав добила веома видна израза. И друга једна карактеристична особина свих Срба из западних српских крајева, велико интересовање за личношћу, свуда се јасно запажа код Милићевића. У свима његовим радовима видимо, како га нарочито занимају личности и како брижљиво скупља сваку ситницу, догађај, причицу, који се односе на личности.

Време кад је Милићевић растао на селу и кад је у њему проводио многе дане своје младости, било је још доба, кад је старински дух и начин народног живота био готово недирнут. Он је дакле у томе духу растао и тим начином живео. Он је њих добро зазнао и кроз цео живот памтио. То му је знање било основа за даље познавање свога народа.

Свему томе, што му је дала сама средина, у којој је поникао, придошле су још особине, које су му предали његови родитељи, које су дакле биле његово лично наслеђе. Свога оца нам описује Милићевић као човека истина по занимању тежака али за оно време врло писмена и начитана (био је неко време нахиски писар а доцније, драговољно и учитељ), разумна и трезвена и услед тога међу својим сељацима цењена и угледна. А што нам нарочито пада у очи код тога ретког сељака, то је двоје. Прво је, што и његов син нарочито наглашава, његова непоколебљива правичност, а друго је, што видимо сами из свега његова живота и рада, да је то био човек који је умео ваљано да васпита своју чељад и који је као васпитач утицао не само на своју породицу него и на своју околину, на сељаке и на сеоску омладину. — Те су очине особине биле и од непосредног и од посредног значаја и за сина. Он је њих, на првом месту, наследио од оца, а друго, оне су се у њему под очиним утицајем развиле у веома карактеристичне особине, које су постале и врло знатна обележја његова књижевног рада. Доиста се мора с признањем истаћи смелост, с којом је Милићевић исказивао правичан суд о животу и о делима знатних личности из наше новије прошлости, и то у времену када је такво писање могло донети врло непријатних последица, које га у осталом, како вели г. Љуба Јовановић, збиља нису сасвим

ни мимоишле („Милан Ђ. Милићевић. Говор Љубомира Јовановића на опелу покојникову“. Београд, 1908. Стр. 18.).

А о васпитачким склоностима и тежњама Милићевићевим није потребно да се овде нарочито говори. О томе сведочи свеколики његов књижевнички рад. Он је тежио и успевао да васпитава и омладину и широке слојеве народне, да васпитава морално и у љубави према својој земљи и народу и у познавању своје прошлости, свога народа и народног језика.

Шта је пак Милићевић добио као особити дар од своје мајке? Ево шта нам он на једном месту вели. Казујући порекло своје мајке, које смо напред навели, додаје: „Може бити да су баш родитељи, из толике даљине састављени, и могли оставити чеду свом у наследство онако богат речник каквим се је служила Митра! Кад она, успављујући које своје детенце, певуши песмице које санак маме, онда се свак морао дивити откуд простој жени толико богаство у речима, толика гипкост у обртима, и толика финоћа у изразима“. А даље: „... песмама својим ти си чеду свом предавала и милину свога анђеоскога гласа, и безбројну множину народних творевина, и необично обиље и сласт своје беспримерне беседе!“ („Јов. Ђак“, с. 27 и 28). Да ли је Милићевић случајно или свесно истакао ову необичну особину своје мајке, то је за нас споредно. Главно је то, да ми ту слободно смемо тражити клицу оне одличне особине Милићевићеве, којом се он најпре и почео истицати: ванредно осећање за леп и правилан народни говор, брзо схватање и тачно разумевање народних израза и врло лако писање чисто српским стилом. Зато је, као што сам казао у свом некрологу о Милићевићу (у „Српском Књижевном Гласнику“ од 15 новембра ове године), свему што је Милићевић писао давало још особиту чар „само његово причање, задахнуто миљем и једрином народне душе и окићено пробраним, језгровитим речима чистог народног језика“.

А сада пре него што пођемо даље од разматрања оних момената, који се могу довести у везу са родитељима Милићевићевим, да се зауставимо на још једној особини Милићевићеве душе, која нам се приликом ових разматрања сама наметнула. Делце „Јован Ђак“, које је Милићевић наменио својим родитељима, и ако је животопис само једног шумадиског сељака, вреди за нас много више него што би се од једног таког животописа очекивало. Цело је то делце доказ врло осет-

љивог, нежног срца у онога, испод чијег је пера изишло. У њему је простим, али срдачним речима исказана искрена, истинита, синовља љубав, а причање је местимице тако дирљиво, да ће дубоко ганути срце осетљива читаоца. То је делце заиста најбољи споменик добрим родитељима захвалнога сина.

Милићевић је довршавао своје школовање и отпочињао свој књижевни рад у времену, када су три велика појава од националнога и културног значаја обузимала све српске духове онога доба: прво, широко и силно родољубље, које није остало само на идејама и тежњама за уједињењем свеколиког српског рода, него је изазвало и стваран рад на тој великој мисли; друго, велики успех и затим и потпуна победа Вукове и Даничићеве идеје, да српски народни језик треба да буде уједно и књижевни језик; и треће, опште признање и слављење огромних Вукових заслуга на једној страни на прибирању народних умотворина и речи и на другој страни на проучавању народнога живота. Све је то морало имати врло великог утицаја на Милићевића, у толико већег, што је у њему већ од природе било дато плодно земљиште за ове идеје. И ми заиста видимо већ у првим радовима његовим, да је он свесрдно пригрлио идеале свога времена. А многобројна дела, која су се низала после у многим годинама једно за другим јасно нам сведоче, да је он тим идеалима био веран поборник све до смрти. Широко и силно родољубље се излива у свима његовим делима. Оно је било највиднија црта Милићевићеве душе. Оно је било главни покретач и за свеколик његов књижевни рад, који је сав и био посвећен народу.

Из чиновничког службовања Милићевићева чини ми се да је за његов испитивачки рад у народу понајвише било од значаја доба, кад је био секретар у Министарству Просвете (од 1861 до 1874 год.). Тада је он по званичној дужности, као школски надзорник, путовао по целој тадашњој кнежевини Србији и завиривао готово у сваки њен кутић. То се види и из његових путописа, које је у то време написао. Још је он у то време, 1867 године, као изасланик Српског Ученог Друштва путовао по Србији ради припремања грађе за „Етнографску Изложбу“ у Москви. Како је тада већ имао развијено интересовање за народни живот, он је на својим путовањима прикупљао и бележио што год би о народу дознао. А осим тога, како је био на месту, које му је давало власт над интелигенцијом у народу,

над учитељима и свештеницима, он је јамачно и преко њих добављао многа обавештења те врсте. Зато се у то време јављају и прве његове збирке о народу и о народном животу и зато ускоро после тога времена излази и највеће његово дело, „Кнежевина Србија“ (1876).

После је Милићевић путовао и по Новим Крајевима Краљевине Србије. Једном је, 1881 године, ишао службеним послом дуж целе српско-бугарске границе, од ушћа Тимока до Патарице изнад Врања и затим по једном делу јужно-моравске области. Путопис „С Дунава над Пчињу“ (1882), у коме је описао то своје путовање, показује нам, да је он и на том путу прибирао грађу о земљи и о народу. И затим се, као резултат тих путовања, јавило дело „Краљевина Србија“ (1884).

Од других српских земаља Милићевић је походио у два маха Црну Гору, а задржавао се помало и у српским крајевима који су му били на путу за Црну Гору. Али се на тим путовима није бавио испитивањем. — Био је двапут и у Русији (1867 и 1872). Први пут је ишао као представник Српског Ученог Друштва, са Шафариком и Тодоровићем, у Петроград и у Москву на Етнографску Изложбу.

Милићевић је рано, још 1857 године, постао редовним чланом Српског Ученог Друштва. Поред тога што је то била почаст, за њега је ово чланство много вредело између осталог и због олакшица, које су му се тиме пружале за издавање књижевних радова. Године 1887 постао је и прави члан Српске Краљевске Академије Наука, којој је био дуго година секретар а једном и председник. Осим тога је имао врло знатна учешћа и у другим домаћим књижевним друштвима, особито у Чупићевој Задужбини, чијем је одбору дуго био председник, у Коларчевој Задужбини, у Друштву Светога Саве и у Српском Археолошком Друштву. Био је члан многих културних друштава у Србији и на страни (у Хрватској и у Русији).

Кнежевским указима био је у два маха постављен за посланика Народне Скупштине: 1874 и 1880 године.

По својим политичким начелима Милићевић је био напредњак. Припадао је дакле ономе кругу људи, који су у своје време били представници напреднијих идеја у Србији и који су услед тога имали и највећи део интелигенције уза се а после за дуго година држали и сву државну моћ у својим рукама. Што је припадао тој групи људи, то је за Милићевића

било неоспорно од велике користи. Он је услед тога много лакше дошао до угледних друштвених положаја (између осталога, и ако је био по струци богослов, ипак је постао начелником у Министарству Унутрашњих Дела), до почасних звања, до великог књижевничког гласа, па напоредо са тим и до — већих матерпјалних добити.

*

Довољно је већ познато, да је Милићевић један од најплоднијих српских књижевника и да је радио разноврсне књижевне послове: педагошке, путописне, приповедачке, историске, лексикографске, географске и етнолошке (фоклорне). Ја се овде не мислим дуго задржавати на свакој врсти књижевних послова његових, у толико мање, што ће се вероватно о свакој од њих позабавити стручнији људи.

По утисцима, који су ми остали још од детињства и које на мене и сад чини педагошки рад Милићевићев, смем тврдити, да је мало који Србин умео онако згодно утицати васпитно и и поучавати не само омладину него и широке слојеве других читалаца у народу као Милићевић и да је он заиста у томе погледу достојан следбеник Доситијев.

Путописи Милићевићеви имају истина много личнога а неки од њих и доста таке садржине, која је вредела само за оно време; али су они испричани тако лепо и забавно и тако су пуни родољубивих мисли и осећања, да ће већина од њих увек бити пријатно штиво за наше читаоце и ваља их и у будуће препоручивати.

О Милићевићу као приповедачу мисли се различно. Људи утанчаног, западњачког, књижевничког укуса одричу му већином приповедачки дар и веле да је он умео само лепо причати о себи и испричати оно што је чуо од других. У томе је заиста много истине, али је несумњиво и то, да је Милићевићево причање и за нас (који сада на њега друкчије гледамо) у млађим годинама као и за цео широки круг српских читалаца заиста било „души посластица“.

Историски радови Милићевићеви односе се једни на доба наших устанака и на доба кнеза Михаила а други описују животе заслужних и знаменитих Срба из новијега времена. Ова друга врста историских радова Милићевићевих има највећу вредност. Ја сам о томе рекао своје мишљење у поменутом не-

крологу. Да овај историчарски посао Милићевићев спада у научни рад, тврди нам стручњак, г. Љубомир Јовановић, професор Универзитета, чије мишљење мора бити пресудно. Говорећи о историчарском раду Милићевићеву г. Јовановић нам каже, да „има у њега много, премного најчистијег творачкога рада научнога. На основи крње грађе и бледих спомена, научник је брижљивим одабирањем здравих зрнаца, и одбацивањем свега лажљивога, светлим поимањем прошлога живота створио својим пером, као длетом, гледан низ лепих историјских споменика....“ (поменути говор, стр. 19).

О лексикографским заслугама Милићевићевим, т. ј. о његовим заслугама за познавање народнога речника а у многоме и народнога језика и стила уопште, чуо је сваки ко је поле штогод сазнао о новијој српској књижевности. Ту заслугу Милићевићеву сви једногласно признају. И д-р Љубомир Недић, који иначе врло оштро напада цео књижевни рад Милићевићев, није му ову заслугу могао порећи („Новији српски писци“, Београд, 1901, стр. 159 и 160).

И за географско познавање српских земаља Милићевић има лепих заслуга. Путујући по разним крајевима Србије, он је забележио врло много података топографске вредности и доста народних термина географских, од којих су неке наши стручњаци и унели у науку. Осим тога ваља поменути и добре описе природних и предеоних лепота по Србији, којима Милићевић, као и свуда по својим списима, тежи да своје читаоце не само поучи него и да у њима пробуди или појача љубав према лепој српској отаџбини.

А шта је урадио Милићевић на познавању српскога народа? Колико је дакле имао успеха у **етнолошком** или фолклористичком проучавању?[1] Одговор на то има да да̂ цела ова

[1] Морам и овде напоменути, да се код нас још непрестано у овом смислу употребљавају сасвим погрешно изрази етнографија и етнографски. Етнографијом се зове опис народа̂, било свију народа на земљи било неке групе од народа̂, и то опис у који се уносе не само знања из праве Науке о Народима него и знања о утицају географских прилика на човека (дакле антропогеографска), о телесним особинама (дакле из соматске антропологије), статистички подаци итд. Етнографија дакле није наука, него представља скуп знања о народима, која имају да послуже практичним и дидактичким потребама. Права Наука о Народима је Етнологија, а њен огранак, који у народним умотворинама, предањима и уопште у животу код културних народа истра-

расправа. Али пре него што пређемо на само расправљање, ваља нам изнети и мишљења, која су о тој страни Милићевићева рада казали други, пре нас.

*

Главна мишљења о Милићевићу као испитивачу народног живота. — Још кад је Милићевић штампао прву своју збирку „Живота Срба сељака“ (1867 год.), стизале су му, како сам на више места помиње, са разних страна похвале и потицања, да и даље ради у томе правцу. И он се јављао после са новим збиркама или је прикупљену грађу из народног живота објављивао уз другу садржину у разним својим делима. У нашим књижевним и дневним листовима обично се сваки такав знатнији рад дочекивао с похвалом. Правога оцењивања, критике, Милићевићевих радова задуго није било. Тек кад се књижевна делатност Милићевићева већ приближила своме крају, јављају се у нас научници, универзитетски професори, који осећају потребу, да кажу своје, научничко, мишљење о дугогодишњем раду једнога тако опште признатога књижевника. А над самим самртничким одром Милићевићевим чула се реч још једног универзитетског професора.

Кад имамо дакле мишљења учених људи, који су по својим струкама били у стању да оцењују или сав књижевни рад Милићевићев или један део од тога рада, било би излишно да се задржавамо на оним многим чланцима и поздравним речима, које су о Милићевићу писали по књижевним и дневним листовима људи, што су стојали далеко од науке о којој је овде реч. Зато ћемо одмах навести научничка мишљења.

Др. Драгиша Т. Мијушковић критикујући у листу „Српском Прегледу“ (у бр. 3. од год. 1895) Милићевићево дело „Живот Срба сељака“ (у издању Академије Наука) казује и по неку напомену, која се односи на фоклористички рад Милићевићев уопште. Тако на једном месту каже проф. Мијушковић: „За њега (за Милићевића) је све што је нашао и чуо у народу вредно унети у зборник народних обичаја и умотворина. У другом издању све се те мане понављају у појачаној мери, тако

жује остатке од ранијег културног ступња, зове се Фоклор. Према томе кад хоћемо да говоримо о испитивачком раду на таком проучавању нашег народа, можемо употребљавати или општи израз, „етнолошки“, или ужи, „фоклорни“, али никако „етнографски“.

да нам се чини да је писац изгубио свако мерило шта треба записати као народни обичај и умотворине а шта не, ма да је имао то мерило у својим рукама и изриком га и усвојио. То Вук није радио." Нешто даље вели: „Не стоји боље ни са методом по којој писац решава задатак онако како га је схватио". Вук је, мисли Мијушковић, као почетник, морао употребити најпримитивнију методу аутопсије, а Милићевић је требало да према промењеним приликама дотера себи методу рада. „Ваљало је усвојити ону методу по којој се данас уопште раде такви радови" (стр. 92).

На другом месту каже: „Неодређеност задатка који себи поставља, несавршеност и несувременост методе, главне су мане које из реченог сасвим јасно избијају". Најзад завршујући свој суд о поменутом делу казује сасвим јасно свој општи суд о Милићевићу као раднику на проучавању народног живота: „Такво је дело које нам се представило као прва књига Етнографског Зборника наше Академије Наука. То је непречишћена грађа за сазнање живота и обичаја нашега народа, коју нам један љубитељ тих ствари, преко Академије Наука, пружа" (стр. 93). За Мијушковића је дакле Милићевић само љубитељ тих ствари.

Др. Јован Цвијић оцењује такође исто Милићевићево дело „Живот Срба сељака" у „Прегледу географске литературе о Балканском Полуострву" (у св II за 1894. год.), па том приликом казује шта мисли о испитивачком раду Милићевићеву: „Милићевић је Вуков последник, који наставља етнографски део великога посла Вукова, ограничавајући се при том само на Србију. И он је у детињству живео сељачким животом, и будући упечатљив, много је запазио и много сазнао. Доцније је, путујући и обавештавајући се, сабирао све што се тиче живота народнога, све што може проширити његов хоризонт и обогатити дела, за која спрема материјал. Систематски рад и велика вредноћа, којој се управо морамо дивити, то су тајни кључеви, којима је Милићевић отворио богате ризнице живота народнога; тако је он постао најбољи познавалац народа у Краљевини Србији". А мало даље: „И у овом се делу види главни задатак, који је Милићевић себи ставио: он је скупљач, који преноси из народа у књижевност све оно, што сазна. То би се јасније могло овако рећи: он је фотограф, који не снима из народног живота само оно, што му се чини да је или да може бити на-

учни докуменат, но све што му до руке дође, а, осим тога, он у све своје послове не уноси ни мало научних погледа, нити за тим тежи“. (стр. 19).

Д-р Љубомир Недић је једини од свих српских књижевника оцењивао, и то доста опширно, цео књижевни рад Милићевићев посветивши му нарочити одељак у својој књизи „Новији српски писци. Критичке студије — Прво коло“ (Београд, 1901. — Одељак о Милићевићу штампао је и у „Летопису Матице Српске“, у св. I за год. 1901, под именом „Критичке студије о новијим српским писцима. II. М. Ђ. Милићевић“). Одмах да напоменем да је Недићева критика врло оштра и негде сасвим претерана. За пример да наведем само овај став из оног одељка, у коме говори о Милићевићу уопште: „Без велике културе литерарне, без спреме, и без талента за и једну врсту књижевности, М. Ђ. Милићевић је, пишући многе књиге, не само стекао гласа него и стоји у првом реду радника на Српској Књизи“. (с. 101).

А испитивачки рад Милићевићев Недић овако оцењује: „И М. Ђ. Милићевић је скупљао оваквих бележака, нарочито о животу и обичајима Српског Народа. Ми ћемо му врло радо признати да у томе има заслуга, далеко већих но сатрудници његови на томе пољу. Колике су оне, у то ми, овде, у овој нашој чисто књижевној студији, не можемо улазити, као год ни у ближу оцену радова његових на овоме пољу: они не припадају књижевности, него нарочитој грани Науке о Народу. За нас је довољно да је он тај посао радио, и радио га самоучки, без спреме, без разумевања, и без критике, по невољи. Колика је разлика, у томе погледу, између њега и Вука! Вук је свагда умео то забележити начином јединственим, управо класичним; и то је он чинио у времену када су испитивања на овоме пољу била тек у повоју, у првим почетцима својим, када Психологија Народâ и Фоклор нису још ни по имену постојали. А Милићевић, данас, када су се ова испитивања толико разгранала, и када се она систематски изводе, чини то тек отприлике, бележећи све из реда, и оно што је вредело забележити, и оно што није“ (с. 120).

Љубомир Јовановић је исказао своје мишљење у посмртној беседи, коју је као представник Српске Краљевске Академије Наука држао у част покојнога Милићевића (тај смо говор навели напред). Г. Јовановић каже најпре о Милићевиће-

вим путописима: „Милићевић у тим својим делима не само што хоће да у забавном облику поучи, него и да научно прикаже српску земљу и народ". Одмах затим вели: „А оно што је свакојако најзнаменитије у свему Милићевићеву раду, то је његов научни рад на географији, етнографији и историји". „Било је неких Вуковох сарадника ван Србије, који су још описивали народни живот, али у Србији беше тај рад готово престао, и Милићевић је сам својом необичном вредноћом прионуо на посао, па и ако усамљен, нарочито на етнографији и историји, ипак толико урадио, колико би тешко било поверовати да може урадити један човек, кад не бисмо имали пред собом дела његова. Не само то, него је он подстакао на рад и друге..." (с. 17).

Најзад: „У раду на опису земље и живота српскога Милићевић се у главном ограничавао да свој предмет што боље и што потпуније сазна и да га што савесније народу и науци прикаже. У раду на историји отишао је знатно даље од тога" (с. 19).

То су главна мишљења о испитивачком раду Милићевићеву. Ко год их прочита, увидеће, да се она међу собом не само разликују, него да нпр. мишљење д-ра Љ. Недића и г. Љуб. Јовановића стоје једно према другом у потпуној супротности.

Откуда оволике разлике у мишљењима? Ја мислим отуда, што су оцењивачи пре свега полазили с различних гледишта у оцењивању Милићевићева рада, и друго, што су га без сумње оцењивали са неједнаким познавањем свега онога што је Милићевић у овом погледу урадио.

Ако хоћемо дакле да добијемо самосталан и што је могућно правилнији суд о Милићевићеву раду на проучавању народа, ваља да сами пажљиво размотримо и оценимо све што је он на томе пољу написао. Другим речима: треба да анализујемо цео фоклорни рад његов.

*

Анализа Милићевићева рада о народном животу. — У овоме нашем разматрању држаћемо се реда, који је најприроднији и који је баш код Милићевића, као што ћемо се даље уверити, и врло потребан. То је ред хронолошки, по времену како су Милићевићеви радови излазили.

1. **Прегл дъ задружногъ станя Срба селяка.** (Гласникъ Друштва Србске Словесности. Свезка IX. У Београду, 1857. — Прештампано и као засебна књига). — На почетку овог чланка писац мисли, да је задруга „може бити, исключна особина самы Срба“ (стр. 145). У оно се време код нас још могло тако мислити, али се у етнолошкој науци већ друкчије на то гледало. Натпис је овом чланку сасвим погрешан, јер бисмо према њему очекивали заиста неки општи преглед или разматрање о задружном животу код свих Срба. Међутим сам писац вели, пошто нема „извора“ за односе у задругама по другим српским крајевима, „то ћу се, по нужди, ограничити само на задруге у Србіи, кое самь видіо, у коима самь се родіо и одрасто“. Дакле, у ствари, говори само о задругама у своме селу.

Иначе, ма да је овај радић кратак и пун непотребних преписа из тадашњег грађанског законика, има доста нове и корисне грађе за познавање задружног живота у Шумадији. У њему се говори о старешини у задрузи, о задругарима, о наслеђу у задрузи, о женама у задрузи и о њихним пословима и о деоби задруге (као пример наводи Милићевић поделу задруге свога прадеда Милића). — На крају писац набраја многе корисне особине задружног живота, али ипак тврди, да је за економски напредак народа и државе задруга штетна, јер ће, вели, издељени задругари стећи више него кад су заједно.

2. **Часови одмора.** У Београду, 1858. Књ. I и II (III књ. се нас не тиче). — У I књизи поред остале, историске, грађе има и фоклорне: Милићевић је ту штампао неколико неиздатих народних песама, затим разне приче, изреке и поуке. Али одакле је све то, не казује нам. У II књизи има чланчић Крсно име, у коме на почетку исказује мишљење о многобожачком пореклу славе, па затим описује цео обичај. Али нам не казује, на који се крај односи тај опис славе. По ономе што на завршетку помиње, с каким је задовољством у детињству дочекивао крсно име, можемо се довијати, да је јамачно описао славу у својој кући односно у своме селу.

3. **Бележке узъ путъ крозъ петъ окружія.** У Београду, 1862. — Као школски надзорник провео је 46 дана на путу по окрузима: подринском, ужичком, чачанском, крушевачком и алексиначком. У овом путопису налазимо истина само разне путничке забелешке и податке, понеке доживљаје, а о народном животу готово ништа. Али се по свему чини, да је Милићевић

и на том путу бележио по штогод о народу, само није одмах објавио. Он сам каже за овај путопис: „Ово је заметак Кнежевини Србији“ („Годишњак“ Академије Наука, књ. IX, с. 257).

4. **Путничка писма. — I Од Зворника до Крушевца.** У Београду, 1865. — Етнолошка је грађа: опис народне ношње у Подрињу (с. 42—44); одређивање границе источног и јужног дијалекта (44); кућа у ужичком округу (53); ужички шеретлук (61—65); хајдучија у ужичком округу (65); сабор у манастиру Клисури на Моравици и обичај тужења за покојницима на сабору (82).

5. **Нешто о Васојевићима.** „Гласник Српског Ученог Друштва“, књ. XXII, 1867. Стр. 67—70. — Како је постао овај чланчић о Васојевићима, каже сам писац: „...дођоше ми неки познаници, те од њих разабрах за штошта о њиховој постојбини“. Ту су сасвим кратка саопштења о тадашњим економским и политичким приликама у племену Васојевићима (и под Турцима и у Црној Гори) и саопштава неколико података о пореклу Васојевића, о радовима и о њиховим славама и о језику.

6. **Живот Срба сељака. I.** „Гласник Српског Ученог Друштва“, XXII, 1867. Прештампано и засебно. — Ову је збирку писац поделио на два већа дела. I Година у селу у Србији, ту се наводе као делови године по народној подели: Часни пости; од Васкрса до Петровых поклада; Петрови пости; од Петрова-дне до Госпођиних поклада; Госпођини пости; од Велике Госпође до Божићних поста; Божићни пости; Божић; Месојеђе; Бела недеља. У сваком се од ових одељака казују разна народна веровања или празноверице и понеки обичај, који се односе на то годишње доба. У одељку о месојеђама прича се и о свадбама, и ако се свадбе не држе само у то доба године. На крају овог првог дела се без икака прелаза и без засебног натписа одмах говори о „сељачком руху“ у Србији, па затим даље о кући и о неким домаћим обичајима и празноверицама. Све је то уопштено, као да се односи на целу Србију, ма да је Милићевић већ тада могао знати, да у том погледу има знатних разлика по разним деловима Србије.

Други се део те збирке зове: II Чини, бајања и други народни обичаји „од колевке до мотике“. Ту се саопшавају у појединим тачкама у ствари готово само празноверице о рођењу, у болестима итд. до смрти. За већину од њих је означено, и из кога су краја, али није за све.

Као што се види, главна су садржина ове збирке народне

празноверице у разним временима године и у разним приликама живота. Збирци недостаје правилан, научни распоред и методски начин саопштавања грађе.

7. **Путничка писма с разних страна Србије о Србији.** У Београду, 1868. — Овде је Милићевић на првом месту поново штампао онај свој путопис „Од Зворника до Крушевца". Тек од 114 стране настаје нов путопис. Путовао је као школски надзорник даље по окрузима: књажевачком, зајечарском, неготинском, пожаревачком, ћупријском, јагодинском, смедеревском, крагујевачком, рудничком, ваљевском, шабачком и београдском. Главна је садржина овога путописа лепо описивање предела и места и пријатно причање доживљаја.

У овим „Путничким писмима" имамо у ствари прави заметак познијег дела „Кнежевине Србије" и по грађи и по распореду. Свако писмо обухвата по један округ и у свакоме описивање иде у главном по истоме реду: почиње се с општим описом округа и његових физичких прилика, па се после говори о привредним, културним и другим приликама и по штогод о становништву.

Од етнолошке грађе има ово. Описује се бачијање у књажевачком округу и саопштавају песме, које се уз бачијање певају, али је језик у њима нетачно забележен (стр. 136—142). Обичај приликом продавања вуне у кривовирском крају (154). О врачарици Илинки у Сипу у Крајини (170). Ношња, мушка и женска, у пожаревачком округу (197). Језик у пожаревачком округу и даље на југу у Поморављу (198—199). Нешто мало о пожаревачким Румунима: о њихову пореклу, језику, ношњи и славама (199 и 200).

Милићевић одређује границе Шумадији (стр. 228—230), тако да му Шумадија обухвата округе: смедеревски, јагодински крагујевачки, београдски и руднички (без предела Карадага). На основи чега пак одређује толику област Шумадији, нигде нам не казује. Да је није могао одређивати по народном казивању, а да се такође није у томе управљао ни по етничким особинама народним, то знам поуздано на основи својих испитивања. Према томе је област, коју Милићевић даје Шумадији одређена сасвим произвољно.

Даље тврди Милићевић, да је Левач некад био већи предео и да је обухватао и Пањевац (239), и то је вероватно. „Неки

пријатељи“ су му послали податке о старини Некудима и села Церовца близу Паланке (249). Запазио је, да се имена селима у смедеревском округу често завршују на—ац (254). Затим долази карактеристика смедеревског народа и сличност Кусачана са београдским Вреочанима (255). О „кикама“, које су носили мушки у старо време, а понеки и све до новијега времена (255—257). Карактеристика народа у крагујевачком округу и укратко о његовој ношњи и језику (267). Област предела Карадага у рудничком округу код Каблара (288). Укратко о ношњи у Рудничана (293). Села, куће и друге зграде у ваљевском округу и нешто мало о женидби у том округу (303—305). Писац брани расути сеоски тип као кориснији за сељаке (307). Села и куће у шабачком округу (314). Мало о мушком оделу у Мачвана (316). Укратко о разним врстама састанака или скупова на селу (329—331). О ранијем начину суђења код народа (334).

8. **Живот Срба сељака, друга збирка.** „Гласник Срп. Учен. Друштва“, XXXVII, 1873. — У кратком предговору напомиње да је имао много помоћника на прикупљању грађе за ову збирку, али од њих именује само тројицу а за све остале каже „и други многи“. Не казује, ни одакле су му послали грађу.

Ову је збирку поделио на пет одељака, које ћемо редом разгледати I Бапски календар. Ту казује, како бабе одређују дане у које падају свеци; дане кад се не ради и зашто кад варују (не раде) сељаци. — II Народни обичаји кроз годину дана (почевши од Часног Поста, у пролеће). У ствари се ту набрајају више празноверице него обичаји. Има и чланак „О слави“, у коме је мало опширније испричано оно што је већ штампано у другој књизи „Часова Одмора“ са неким додацима из других крајева Србије и са нешто већим додатком из Босанске Крајине. Осим тога има и мали одељак „О свадби“ (133 и 134). III Чини, бајања и други обичаји од колевке до мотике. Почиње са празноверицама о „нероткиˮ, па даље меша обичаје из друштвеног живота с онима који се врше у болестима, са чинима, бајањима итд., као што је већ и сам у натпису означио. Види се јасно, да није имао разумевања за правилан распоред, за поделу по научној сродности. — IV Разна веровања, варовања, и знања народна. Овај одељак почиње чланком „Ред у кући“, коме баш ни најмање није ту место. Тек после долази права садржина овог одељка. — V Рабоши или народна рачуница. За грађу из овог кратког

чланка вели (стр. 177): „добио сам извештаје из Поцерине, из Крајине (али које?) и од Голупца“. Од кога је добио, то не знамо.

И за ову збирку „Живота Срба сељака“ вреди дакле оно исто што смо казали као општу оцену за прву збирку.

9. **Кнежевина Србија.** У Београду, 1876 (стр. I—XXIV + 1253, са четири статистичке и једном прегледном картицом). — Ово огромно дело, штампано о државном трошку, било је заиста за време кад се појавило појав од необичног значаја и сасвим је заслужено донело Милићевићу многа одликовања и почасти.

У коме се погледу овде описује кнежевина Србија показује нам означење на самом натпису: „географија — орографија — хидрографија — топографија — аркеологија — историја — етнографија — статистика — просвета — култура — управа (исписали смо га и зато, да се види, како је Милићевић схватао поједине науке, научне гране и односе међу њима). На овај начин редом се описује сваки округ у Србији, и то по предеоним групама, у које је Милићевић поделио Србију. А тих је група пет: А) Шумадија, у коју спадају окрузи: београдски, смедеревски, јагодински, крагујевачки и руднички. Б) Мачва, ваљевски, шабачки и подрински. В) Рујно, Стари Влах и Рашка: ужички, чачански и крушевачки. Г) Тимочка Крајина: алексиначки, кнежевачки, црноречки и крајински. Д) Браничево: пожаревачки и ћуприски.

Шумадију је, као што се види, и овде узео у ономе обиму у коме је одређује у својим „Путничким писмима“ и за који смо већ казали, да је одређен сасвим произвољно. Али то исто вреди и за остале четири области: ниједна од њих није одређена ни по народној подели ни по етничким особинама народним. То признаје, уосталом, и сам Милићевић у своме предговору: „Поштовани читаоци виде да границе сваке ове петине од данашње Србије нису свуда исте оне које су у старо доба биле међе пределу кога име ми сада истављамо. Неко се историско име поборавило, некоме се сузио опсег, а неко можда није никад ни обухватало у год онолико колико му ми данас предељујемо“. (стр. VI). И онда ми имамо пред собом поделу, која није ни историска ни данашња народна ни научна.

Грађу, и то онако разноврсну, за овако велико дело наравно да није могао Милићевић прикупити сам, без многих помоћника. И он заиста именује на целој једној страни (XII) у

предговору велики број својих сарадника. Али ни за једног од њих не каже готово нигде изузевши свега на неколико места (за песме), какву му је грађу послао и одакле. Зато сад не знамо, шта је у овом делу од самог Милићевића а шта од његових помоћника, те нам је немогућно ценити, колико је право учешће Милићевићево у овом послу.

Једино што знамо сасвим поуздано, да је од самог Милићевића, то је она грађа, коју је он пре тога био објавио у својим „Путничким писмима“ (види напред наше разматрање), јер све што је у тим писмима саопштио — и географско, и историско, и етнолошко итд. — унео је и у „Кнежевину Србију“. Та су „Путничка писма“ прави претеча „Кнежевине Србије“ и по распореду и по грађи. „Кнежевина Србија“ је у ствари врло знатно проширење оног истог плана, који видимо првобитно у „Путничким писмима“.

Етнолошку грађу налазимо у опису свакога округа засебно, у одељку који се зове „Становници“, и то поглавито у његовим разделима: г) Вароши, села, куће; д) Занимање, стање, е) Одело, ж) Говор, з) Песме, игре, приче и друге карактеристике. Али има прилично овакве грађе разбацане и по другим одељцима.

У овој етнолошкој грађи има и врло драгоцених података, особито кад се узме у обзир у које су време саопштавани. Милићевић нам први говори о сеоским типовима и о кућама и другим зградама по свима деловима Србије; први нам приказује и разноврсност у ношњи, местимице и у обичајима и у пореклу становништва и даље у дијалектима по разним крајевима у Србији; упознаје нас са многим, дотле непознатим народним песмама, причама и играма.

Недостаци су „Кнежевине Србије“ у етнолошком погледу: што готово сва саопштена грађа представља само одломке, нигде није потпуна; што није подједнако заступљена у свима окрузима, него се нпр. у неким окрузима говори и о неким народним обичајима, и о народном карактеру, о јелима, о пореклу становништва и чак помало и о телесним особинама, док у другим окрузима нема о свему томе ни помена; грађа је саопштена начином, који јој јако одузима вредност: на врло много места се помиње само реч или назив без икаквог даљег објашњења, нпр. у играма, у деловима ношње, у неким обичајима; негде се и сувише уопштава: особине које припадају

само неком мањем крају приписују се већој области; новија су испитивања показала, да је Милићевић нешто услед тога уопштавања а нешто и зато што је имао непоуздане или нетачне податке, унео у своју књигу и приличан број већих или мањих погрешака[1]; не само што је овде по други пут штампао све оно што је изнео у „Путничким Писмима“, него је понешто узео и из своје дотадашње две збирке „Живота Срба сељака“, као нпр. што је цео опис подушја (с. 356—357) унео из друге збирке и овде-онде понеке појединости о свадбеним обичајима, о крсном имену и о ношњи. А нигде није — као што му је била дужност — то поменуо.

10. **Живот Срба сељака. Трећа збирка.** Гласник Српског Ученог Друштва, књ. XLV, 1877. — Ту су објављене само игре које су подељене на две групе: I „Дечиње игре“ (на броју 18) и II „Момачке а и дечиње игре“ (12). Из кога су краја те игре, не каже се.

11. **Славе у Срба.** „Годишњица Николе Чупића“, I, година 1877. — О подацима у овом раду каже писац у предговору: „Ја сам овде прибрао, колико сам могао, обичаје о Славама, о Прославама, о Крстима и о свим заветинама сеоским...“ А оно нешто података што их има из српских земаља изван Србије, добио је, вели, од других (не именује, од кога).

Рад је поделио на два дела. I Кућанска слава. 1. Крсно име. Најпре јасно разликује двојако обележје крсног имена (верско и друштвено). Затим излаже разне случајеве у промени славе, упушта се у разлагање о многобожачком пореклу славе и позива се на то што тако и „неки историци тврде“. Говорећи узгред о племенским славама, наводи опет оно што „веле неки историци“. Али који су то историци, нигде не именује. Тај начин, на који Милићевић утврђује своја мишљења или нагађања, разуме се да није нимало научан. Није научно ни то што Милићевић прештампава скоро целе, већ познате народне песме, место да извади из њих само неколико стихова, који су потребни. — Распоред је у овом одељку, о крсном имену, до-

[1] Морали бисмо доста писати и наводити многе појединости, да то све покажемо, али ћемо тај заморни посао овде уштедети и себи и читаоцима. Ко би сам хтео да се о томе бар донекле увери, упућујемо га, да упореди поједине одељке из „Кнежевине Србије“ с оним расправама и грађом, који су изишли у „Насељима Српских Земаља“ (у „Етнографском Зборнику“ Академије Наука) и у „Српском Дијалектолошком Зборнику“ Академије Наука.

бар, јер се најпре описују опширно све припреме за славу, па затим само слављење редом по данима. Обичај се описује у главном онако, какав је у Шумадији (премда то није нигде напоменуто), те би ту дакле било по трећи пут објављено оно што је раније већ у два маха штампано. Али је ипак та ранија грађа овде прилично попуњена и подацима из других крајева Србије (и нешто изван Србије), који су свуд и означени. 2. Преслава. Ту се описују само главнији обичаји и наводе здравице.

II Општинска слава. 1. Крста (крстоноше). Наводи обичаје на неколико страна. Ту описује и „свештање масла". — 2. Заветине. Излаже како оне постају и описује обичаје. Ту помиње и „Водицу". — 3. Црквена слава. Описује укратко. Саборе код манастира само помиње. — 4. Школска слава (св. Сава).

12. **Јурмуса и Фатима.** Прича о ослобођењу шест округа 1832—1834. У Београду, 1879. — У овој приповетци описује се на стр. 16—22 обред сечења колача на слави у селу Мозгову, у алексиначком Поморављу.

13. **Село Злоселица и учитељ Миливоје.** У Београду, 1880. — Од етнолошке садржине има ово неколико чланака. „Зашто се деле задруге" са једним згодним примером (стр. 276—285). „Историска свест у народа", где се исказује мисао о губљењу историских предања у народу услед ширења књиге (285—287). „Свечаници", где има нешто мало о великом броју празника код сељака (295—300). „Умирање и подушја у селу" (300—307). Ту је мало новога према ономе што је већ речено у „Животу Срба сељака" (у обе збирке). „Псовке и псовање", за које мисли, да су нам дошли од Турака а и од Маџара (307—309).

14. **С Дунава над Пчињу** (листићи из Дневника). Годишњица Николе Чупића, књ. IV, 1882. Има и засебно штампано. — Овај је путопис подељен овако. I од Београда до Зајечара. II Од Зајечара до Пирота. III Од Пирота преко Мицура до Видлича. Овде одређује писац област пределима Загорју и Торлаку и казује разлику између Загораца и Торлака у ношњи. Говори и о пределу „Шопском". (242—243). Даље се мало више задржава на Црновунцима на Старој Планини, на Голаку и Пасјачи. Описује њихово бачијање и израђивање сира качкаваља. (246—249). IV С Видлича до Суковске Свете Богородице. У пиротском пољу помиње укратко неколике „могиле" (261). V Од Церева Дела до Власине. Казује нешто мало о ношњи и о говору у Црној Трави (276). VI Од Власине на Патарицу до Врање.

VII Од Врање до Ниша. Ту саопштава неке речи, пословице и песме из јужноморавске области (315—322).

15. **Краљевина Србија. Ђ. Нови Крајеви.** У Београду, 1884. Државно издање. — Име је овој књизи дато нетачно. Требало би да гласи: „Додатак Кнежевини Србији. Нови Крајеви Краљевине Србије". То је заиста у сваком погледу право продужење „Краљевине Србије", и по плану и по грађи. И све оне врлине и махне, које смо навели за етнолошку грађу у „Кнежевини Србији", вреде у том погледу и за овај њен додатак.

Из предговора видимо, да је грађу за ову књигу прикупљао нешто сам Милићевић на својим путовима, службеним и неслужбеним, а нешто су му прибирали пријатељи и познаници. Али ни овде не казује, који су то његови помоћници и одакле му је који слао податке. И у овој књизи знамо, да је само она етнолошка грађа несумњиво од самог Милићевића, коју налазимо у његовом путопису „С Дунава над Пчињу", јер је све што је објавио у том путопису штампао и у „Краљевини Србији". Као што је она имала свога претечу у „Путничким писмима", тако је „Краљевини Србији" у главном претходио путопис „С Дунава над Пчињу".

16. **Међудневица.** (писма, приче, и слике из живота у Србији). У Београду, 1885. — У овој збирци има поред осталога и четири писма из једног дела Нових Крајева. У њима се на једном месту помиње обичај у „Прекоморављу", да се на Св. Илију мора заклати петао (стр. 21), а на другом се месту описују Нишевљани и њихов живот (45—56).

17. **Јован Ћак.** Један биографски запис. У Београду, 1891. — Поред разних ситница, које с понеке стране дају карактеристику сеоског света у Шумадији, испричана је у овој књизи опширно и лепо моба у селу Рипњу код Јована Ћака (121—127).

18. **Зановет.** Збирка разних састава. Земун 1894. — Поред осталога има и причица Жврке (149—154), у којој је поново испричано народно предање, које је писац већ једанпут објавио у „Краљевини Србији" (159). То је предање о „рођама" космајског села Поповића: о Брђанима и Жвркама.

19. **Живот Срба сељака** (друго, прерађено и попуњено издање). Српски Етнографски Зборник, издаје Српска Краљевска Академија. Књига прва. У Београду, 1894.

Шта нам представља ова књига? На то нам у главном одговара и сам Милићевић у кратком предговору. Он вели, да

је одазивајући се жељи многих наших књижевника своје три раније збирке „Живота Срба сељака“ прерадио, умножио и наново штампао.

Нама је дакле задатак да оценимо, како је он те раније збирке прерадио у ову једну, колико је унео ту нове и добре грађе и према свему томе: колика је добит од овог новог издања.

Посао нам је доста олакшан тиме, што су о књизи, коју хоћемо овде да оценимо, већ говорили и казали свој суд два научника, Др. Драг. Т. Мијушковић и Др. Јован Цвијић, у својим критикама, које смо напред већ поменули.

Др. Драг. Т. Мијушковић (у „Српском Прегледу“, бр. 3 од 1895. г.) наводи неколике примере, којима показује, како је Милићевић састављао грађу из ранијих збирака у нове целине, и на основи тога тврди да „ово друго „попуњено и поправљено издање“ није ништа друго до у неколико измењен и попуњен отисак старог издања. Шта више тај нови отисак изгледа нам у толико лошији што се писац удаљује у неколико од грађе и генералише је на рачун неке аутентичности“ (91).

Даље су још и ове знатније замерке Мијушковићеве. „Какав је задатак писац себи поставио кад је овај посао предузео и које му је границе поставио, то он, на жалост, није нашао за добро да обавести читалачку публику“ (92). Међу тачкама, у којима набраја недостатке Милићевићеве књиге (и које не могу све одобрити, те неке изостављам), налазимо и ове:

„Ненавођење извора и недовољна критичност у оцени унете грађе, како по њеном пореклу и аутентичности, тако и по њеној вредности. Могу се набројити она ретка изузећа у овој књизи, где писац каже од кога је сазнао или где је узео податак о о каквом обичају“.

„Недостатак неког објективног мерила за класификацију и срећивање грађе“.

„Недостатак систематичности. Обичаје једне исте врсте и природе разбацани су по целој књизи, под разним заглавцима, на штету систематичности и прегледности“.

„Недовољност саме грађе, како у стварном погледу тако и у географском. Није све скупљено што је већ познато о појединим врстама обичаја. Нису сви крајеви Српства заступљени, а који су заступљени, заступљени су у недовољној и неједнакој мери“. (стр. 93).

Др. Ј. Цвијић (у Прегледу географске литературе о Бал-

канском Полуострву", св. II за 1894. год. исказује у ствари исто мишљење као и Мијушковић. Замера што се у књизи говори врло мало о селу и о кући и неким другим зградама, па затим долази његов општи суд:

„Композиција није најјача страна књиге г. Милићевића. Није најјасније ни да ли се овом књигом желела дати само грађа или једноставно дело о животу Срба сељака. Последњи тип дело има више..." „...у овој књизи, у којој се описује живот Срба сељака (нека ми се опрости овај парадокс) нема живота. Читајући је, бићемо наведени на многе фине медитације о животу народном, видећемо пред собом драгоцену грађу и поједине фрагменте из тога живота, али дело, цело дело је скица, коју је местимице још освојила сува номенклатура".

...Ово дело има у неколико и карактер нацрта, основе за прави етнографски зборник, нацрта, о чијој се вредности може дискутовати. Дело има, дакле, у неколико и такав карактер, и што се ми морамо довијати шта је оно или шта би управо требало да буде, крив је г. Милићевић, али је кривља Академија".

„Академија није добро учинила почевши свој зборник радом г. Милићевића, који није нов и није зборник" (20).

На реду је сад да кажем и своје мишљење. Одмах да поменем, да општу оцену, коју су изрекли поменута два научника, сматрам за тачну и да им се придружујем. Само сматрам за дужност нагласити, да су они (као што се у кратком приказима увек чини) своје мишљење исказивали али га нису и доказивали, те је остала потреба да се оно и докаже.

Ја ћу прегледати редом одељак по одељак ове књиге и код свакога казати што је потребно. У ситнице се не мислим упуштати.

Први одељак своје књиге је назвао Милићевић: А. Село и сељаци. У њему су ових десет раздела. — „Село". Ту писац говори само о броју и о величини села̂ у Србији и само неколико речи о сеоским типовима. Г. Цвијић правилно замера, да је то мало и да је требало да се каже што више о различним сеоским типовима у Србији, о мањим сеоским деловима (крајевима, малама и т. д.), о стварању нових и о нестанку старих села, о постанку села, о селиштима итд. Требало је и да писац

упути читаоца на ону грађу ове врсте, коју је већ саопштио у „Кнежевини Србији“.

„Кућа“. Најпре се говори о разним значењима речи „кућа“, затим о деловима сеоске куће, па се набрајају укратко зграде око сеоске куће и „ствари и посуђа у имућној сељачкој кући“, и једно и друго тако укратко, да се ни о једном не може имати јасна представа; даље има по која реч о месту где се зида кућа, о дворишту и о тору. Све је ово узето из прве збирке „Живота Срба сељака“ (из I одељка) и из „Кнежевине Србије“, изузевши оно о стварима и о посуђу, које је ново. Али је сва ова грађа без праве вредности, јер је ту скупљено уједно и уопштено за целу Србију оно што припада само неколиким деловима (поглавито средишње) Србије.

Даље се у овом истом разделу, говори у главном о реду у кући (о кућњем старешини, о односу мушких према женскима и о неким домаћим обичајима). Али је све то врло мало, много мање него што је Милићевић о истој ствари већ казао на три разна места: у „Прегледу задружног стања Срба сељака“ (стр. 146 и даље), у првој збирци „Живота Срба сељака“ (у I одељку) и у другој збирци истог имена (у IV одељку). — Најзад се наводе неке празноверице, које би се имале односити на кућу и од којих су једне из „Путничких Писама“ (оне из Подибра на стр. 12 и 13), неке из ранијих збирака „Живота Срба сељака“ а неке су нове. Да пак није свима тим празноверицама овде место, види се из овога: има их, које се односе на пијанице, на обућу, на прсте и на нокте!

„Разбој“. Ово је сасвим нова грађа, и опис би био добар и зналачки, да је Милићевић оне многе народне називе за поједине делове разбоја и других оруђа, којима се тка, све лепо објаснио. Али он то на жалост није учинио и неупућени читалац неће разумети ни половину од тога описа. Осим тога Милићевић нигде не помиње, откуда му овај опис и из кога краја.

„Кола, плуг, ручни халати или урутке“. И ово је нова грађа, али су и код ње исти недостаци као и код оне о разбоју.

„Домаћа стока и животиње“. Према крупноме натпису очекивали бисмо овде много што шта о народним обичајима и веровањима, која се односе на животиње. Међутим се ту само, на једној и по страни, набрајају изрази, којима се разне врсте домаћих животиња вабе.

„Воденица“. Ово је нова грађа. Опис је врло добар и јасан, само се и овде не каже, на који се крај Србије односи.

„Одело“. Ово је све грађа из „Кнежевине Србије“ и „Краљевине Србије“, састављена уједно и распоређена опет по окрузима као и тамо, и то по старој подели на округе, тако да нам се описује нпр. ношња „у старом ћуприском округу“ или „у старом нишком округу“ итд. Да је то писац учинио ради своје угодности, а да није требало тако да чини, разуме се по себи. А осим тога је и овде остао исти недостатак, који смо напоменули за „Кнежевину Србију“: поједини делови ношње или се помињу само по имену или се описују врло кратко и сасвим недовољно.

„Срби сељаци према Богу, свецима, и вери“, и даље: „Срби сељаци према појавама у природи“. У оба одељка нема нигде једноставног излагања, него се само у виду одломака саопштавају поједина веровања и разне причице. Нека су од тих веровања нова, нпр. она о Богу, а друга су из „Часова одмора“ (I св.) и из друге збирке „Живота Срба сељака“ (из IV одељка). Причица о сељаку Вреочанину узета је из „Кнежевине Србије“ (стр. 126), али није метнута на право место, јер се у њој говори о односу човекову према Богу а дошла је после прича о вештицама. Неправилност је у распореду и што се на два места говори о помрачењу сунца: и у једном и у другом чланку (стр. 53 и 58), даље што се код појава у природи говори о болестима код стоке, које немају никаке везе са појавима у природи.

„Срби сељаци и пророковање“. Овде је нова грађа о гатању по слезини и по ситу и причања (али сасвим ненаучна) о неким „пророцима“: Јованци, Милети Живадиновићу и Старцу Стању. Није било потребно, да се овде (стр. 75 и 76) прештампава из Вукова „Рјечника“ цело гатање у плеће. Довољно је било читаоца само на то упутити. Причање о врачари Илинци већ је Милићевић једанпут штампао у „Путничким писмима“ (стр. 170) а казивање о благу „цара Радована“ у „Кнежевини Србији“ (стр. 1012).

Б. Година у селу. Обичаји, веровања, и варовања, сређена по данима у години. — Грађа у овом одељку није нова, него је састављена из грађе у пређашње две збирке „Живота Срба сељака“, и то из прве је збирке узет цео њен I одељак, а из друге збирке цео њен I и II одељак. Оно што овде говори

о саборима у главном је исто као и у „Путничким писмима" (стр. 82). О крсном имену овде прича Милићевић по пети пут и не казује ништа ново после онога што је написао у своме раду „Славе у Срба". Податак о спрези и причица о Ици узети су из „Јована Ђака" (стр. 60 и 61).

И распоред је у овом одељку потпуно исти као у поменуте две раније збирке. Тај би распоред могао бити и добар, јер се заснива на народној подели године, да га није сам Милићевић реметио уносећи многе ствари онамо где им никако није место. Навешћемо неколико примера. На стр. 103 говори о Великом Петку, па на једанпут прича о циганском причешћивању на Васкрс. А међутим о Васкрсу говори даље засебно и опширно на 105 страни; на стр. 122 и 123 наводи сасвим без икакве везе с осталом садржином народна веровања о грȁду и о суши место да их је метнуо напред у одељак „Срби сељаци према појавима у природи"; на стр. 126 „потра, потрица" долазе сасвим изненада међу народне обичаје „Краљице" и „Крста и Крстоноше"; на стр. 140 моба и на стр. 141 сабори дошли су међу обичаје у „Госпођине Посте", и ако ти обичаји долазе у разна годишња времена; на стр. 146 и 147 пре́ла и се́ла су унета у време од Велике Госпође до божићних поклада, а знамо да се она не држе само у то време: стр 149—159 о слави или крсном имену говори се у одељку о Божићном посту, и ако славе падају преко целе године; на стр. 181—184 говори се у одељку „Месојеђе" о задушницама, а њих има троје и долазе у разна годишња доба; итд., итд.

В. Од колевке до мотике. Обичаји, веровања, чини, бајања, лечења, и веровања... — И овај одељак има стару грађу, из прве две збирке „Живота Срба сељака", са понеким мањим новим додатком. Састављен је овако: I „Срби сељаци о свом породу и према породу". То су празноверице са неколико обичаја, узете из друге збирке „Живота Срба сељака (из њеног III одељка). — II „Срби сељаци у младости и о младости". Ту су поглавито обичаји о женидби и удадби из I одељка прве збирке и II одељка друге збирке са по којим новим додатком. Али на који се крај односи главна садржина, која се овде прича, то нам писац није нигде казао. — III „Срби сељаци у играма дечиним и младићским". Овде је тачно прештампана цела трећа збирка „Живота Срба сељака" и још јој је додато пет „дечиних" игара.

Раздели IV, V, VI и VII овог одељка говоре о болестима. Ту је доста старе грађе из прве и друге збирке „Живота Срба сељака“ (из прве II одељак, а из друге III одељак), али има и много нових података. Чудно нам је, откуда да међу болести долазе и „вештице“ (с. 325), „вампир“ и „хала“ (326 и 327). Распоред није добар, јер се не одваја право лечење од бајања или врачања. Не објашњава сваку болест довољно а неку никако, н. пр. пљускавица (262), пришт (263), гута (274), тамера (316), итд. О истим болестима говори у два-три раздела, нпр. о чиревима на стр. 264 и опет на страни 266, о пришту (263 и 267), о ранама (у два чланка, 267), о желуцу и о трбобољи (287) итд.

VIII „Различно“. Садржина овог раздела могла је сасвим лепо да се распореди по другим одељцима, јер су то све лекови и празноверице. Једино би остало овде оно о рабошу и о латинским именима неких биљака, а то је све узето из друге збирке „Живота Срба сељака“ (из V одељка). — IX „Самрт“. Садржина је другог одељка прве збирке и из III одељка друге збирке „Живота Срба сељака“, са понеким додацима. А главна садржина о подушју испричана је овде по трећи пут, јер је саопштена и у „Кнежевини Србији“ (стр. 356—357). Ново је све о гробљу (стр. 350—352).

Најзад ћу да истакнем неколико општих недостатака ове књиге. Тако, обичаји и празноверице су измешани свуда, без разлике, и ако се једни од других могу јасно разликовати и одвојити. То је знатан методски недостатак.

Недостатак је даље и у томе, што Милићевић исти обичај или празноверицу, ако су мало друкчији у неком другом крају него што су у Шумадији, опет исприча у целини, место да само истакне разлике. То се непријатно осећа у свима одељцима ове књиге.

На много места има истина обележен предео или округ, и то у загради испод појединих ставова, нпр.: (Шумадија), (Шабачки) итд. Али је то означавање врло незгодно, јер смо због тога у већини случајева у недоумици, да ли се односи само на онај став што је непосредно пред записаним пределом или се тиче целе грађе, која је пре тога испричана.

Негде је као означење стављено: (Народно веровање), а негде: (Свуда). Пошто су то све народна веровања, тешко нам је разумети, па што ова два начина у означавању. Ако је писац овим првим (као што се чини понајвероватније) хтео рећи:

опште народно веровање, то онда има исто значење као и оно „(Свуда)“, и онда је једно од овога двога било излишно.

Писац је претеривао са давањем натписа. Видите на једанпут крупан натпис, после којег очекујете цео одељак, а кад тамо: испод њега долазе свега два-три реда (в. нпр. стр. 138, 142, 144 „Женски радови“ и др.).

Мислим, да смо овим разматрањем јасно доказали оцену, коју смо о овом делу на почетку изрекли, и да смо уједно и показали, колико је, т. ј. колико је мало, у њему новога.

После свега ваља нам рећи ово. На овом зборнику могли бисмо бити захвални Милићевићу само у случају да је учинио једно од овога двога: или да је у тај зборник унео лепо сређено све што је он дотле прикупио о народу или да је напротив у њему штампао само сасвим нову грађу. Али он није учинио ни једно ни друго, него нешто треће, најгоре.

20. **Из својих успомена.** Прва група. „Годишњици“ XIV. У Београду, 1894. (прештампано и засебно). — У почетку (стр. 1—4) говори о постанку и о подели села Рипња на махале. Нешто даље има казивање о имену села Рипња и о пореклу сељака Рипањаца (6 и 7).

21. **Из својих успомена.** Две године у служби учитељској „Годишњица“ XVI. 1896. (Има и засебно прештампано). — Етнолошко је казивање о Крајишницима, досељеним у варошицу Љешницу и о њихову характеру. Мени се све чини, да је од ових Крајишника Милићевић добавио оне податке, које овде онде у својим збиркама наводи као грађу из Босанске Крајине.

22. **Задружна кућа на селу.** „Годишњица“, XVIII, 1898. Прештампано и засебно. — Богишић је покренуо Милићевића на овај посао и одредио му својим питањима о чему има да пише. Милићевић није сам по овим питањима прикупљао грађу него их је послао својим познаницима, умоливши свакога да одговори колико на које узмогне „Сам пак, вели, узео сам премештати своје записке одабирајући оне који се овога предмета тичу“. „Од мољених познаника само ми тројица послаше неколике одговоре, које сам... употребио у овом саставу“ (стр. 8). Али Милићевић није именовао ни ту тројицу нити је казао, из којих су бар крајева послали податке.

Да је података уопште имао недовољно, види се из тога, што на опширна Богишићева питања одговара већином доста кратко. Подаци који се односе на Шумадију већином су исти, које налазимо у његову „Прегледу задружног стања Срба сељака“. Новога има највише из нишкога краја. Иначе је, управљајући се по Богишићевим питањима, Милићевић дао овде разматрање о задружном животу у Србији доста лепо сређено и од несумњиво знатне вредности.

* * *

Из овога општег разматрања читалац би могао већ и сам изрећи суд о фоклорном раду Милићевићеву. Ми ћемо у неколико тачака што краће формулисати оно што смо својом анализом већ довољно показали на појединостима.

Милићевић је радио и урадио много на испитивању српског народног живота.

Његов рад је био ограничен на Србију, поглавито на Шумадију. Из осталих српских крајева има овде-онде по коју случајну забелешку.

Милићевићево испитивање не обухвата цео народни живот, него поглавито празноверице, обичаје и задружни живот, а понешто и из материјалне културе.

Код књижевника који дуго живе и много раде, обично се дешава да прерађујући раније радове или скупљајући их у веће целине, исту ствар прештампају и по два-три пута. Милићевић је скоро сваки свој рад објављивао по три-четири пута. Томе је несумњиво донекле узрок и његова тежња, да оно што је раније описивао, изнесе допуњено и прикупљено у веће збирке. Али се поред тога види, да је Милићевићу већ било прешло у страст, да издаје и штампа што више и што чешће, па ма било „и опет то само мало друкчије“. И то му је несумњиво била махна. А злобни језици (међу којима је најзлобнији онај д-ра Љ. Недића) наговештаваху, да Милићевић то чини због хонорарâ. Доиста, кад сам запазио, како он удешава одељке у својим радовима... и мени је тако нешто падало на памет... Него, боље да не говоримо више о томе. Помислимо: књижевник је био, и то српски...

Милићевић није радио у прикупљању грађе методски, с одређеним задатком или по утврђеном плану, него

је прикупљао онако и онолико, колико је и колико је где стигао да забележи или да добави од других. Објављујући ту грађу није умео да је довољно систематски распореди.

Велики труд и непрекидно старање Милићевићево око прибирања података из народног живота показују нам, да је Милићевић имао велику љубав и вољу за таким радом, да је био за њ и природно предиспониран. Зато морамо у толико више жалити, што није имао и потребне етнолошке спреме. Он није ту спрему добио у школи а на жалост је није ни сам накнадно. Он није био ни самоук у етнологији (као што се обично мисли).

Зато Милићевић није научно обрађивао знање о народу. Научно обрађивати значи проучавати постанак и развитак како самог народа (односно појединих народних делова) тако и његових особина, оних страна његова живота и његове културе, које га чине засебним народом. А то Милићевић није чинио, него је само прикупљао један део грађе за такав научни рад. Он је дакле радио послове, који претходе правом научном, етнолошком, проучавању српскога народа.

Д-р Јован Ердељановић.

ХРОНИКА

РУМУНИЈА
према румунским званичним подацима.

Пре две године навршило се равно четрдесет година од како је на румунски престо сео садашњи краљ Карло I. Читав један човечји век! Шта се све није могло постићи под владом једног човека, вољна да усрећи своју нову отаџбину и да своје личне прохтеве, амбиције и интересе, потчини интересима земље, која га је изабрала за свога владара и поверила му своју судбину. Докле се код нас за то време изменила четири владара, два намесништва и променила три Устава, дотле је у Румунији на престолу непрестано седео један владар и измењен само један Устав. Румунија је дакле имала тако дугу периоду унутарњег реда и мира, — а то ће рећи имала је осигуране битне погодбе за напредак и развитак, уз то још владара просвећена и мудра, који је с енергијом и планом радио непрестано на културном препорођају и полету.

Тих четрдесет година интензивног напретка виде се јасно и очигледно. Ни једна од балканских држава не стоји на том ступњу развића материјалне културе на коме је данас Румунија. У свима гранама материјалног живота Румунија има да покаже резултате којих немају остали балкански народи — ни у рационалној земљорадњи, ни у полету индустрије, ни у развитку комуникације, у привреди и трговини у опште. Једина је још тамна страна напредне слике Румуније — аграрно питање. Остали балкански народи срећнији су од Румуније у том погледу — јер код њих аграрно питање не постоји. На против, у колико је држава законодавством могла урадити за земљорадника, она је учинила — нарочито у Србији — све што

се може учинити да се осигура опстанак његов. У Румунији је држава, решавајући аграрно питање, ослобођавајући сељаке од феодалних веза и ропства, стала на по пута. И данас у Румунији има око 300.000 фамилија сеоских (или близу 1,200.000 душа) које немају ни стопу своје земље, већ аргатују под најам код велепоседника, спахија. То крупно питање — које је у свој својој озбиљности избило прошле године у крвавом сељачком покрету — очекује своје решење, које се неће моћи развлачитити и одуговлачити. Реши ли и њега, Румунија ће бити одиста културна држава, којој неће недостајати ни једна погодба за то.

Али и крај свег овог, нерешеног аграрног питања, Румунија је, можемо искрено признати, претекла остале балканске државе у полету материјалне културе. И стари краљ Карло I могао је с поносом прославити четрдесето-годишњицу своје владавине, четрдесет година напретка и развитка своје земље. Прослављајући четрдесетогодишњицу владе свога владара, Румуни су приредили земаљску изложбу да и очигледно и стварно представе резултате напретка земље за то време. Изложба је потпуно успела и Румуни су могли бити са свим задовољни и њоме и успесима своје блиске прошлости, која се ту имала да прикаже. Тим поводом румунска је влада штампала на немачком и француском језику повећу монографију о Румунији, у којој је цифрама и фактима оцртана слика Румуније и њеног целокупног живота. Из те интересантне књиге ми вадимо најважније податке, верујући да је од великог интереса за нас да знамо напретке и стање наших суседа Румуна, који су нам увек били симпатични.

Изложбу су посетили 2,000.000 људи. И кад се пореде резултати рада четрдесетогодишње владавине са приликама пре тога, а нарочито још са прилакама кнежевине — Влашке и Молдавије, када су се Руси и Турци прегонили о искључиви утицај у Румунији, а на престолу седеле креатуре Цариграда и Петрограда, — тек се онда може видети огромни напредак Румуније. У предговору овог дела, одакле вадимо наше податке, цитирана су два места из путописа Тувнела, доцнијег министра Наполеона III, који је путовао по Румунији (од Верчирове до Брајиле) 1839 г. и Молткеа, из 1835, тада младог капетана, који је ишао за Цариград да реорганише Турску војску. Тувнел вели да је околина Крајове пустиња, да Буку-

решт од Крајове дели пустиња, да је од Алуте до Букурешта све пусто — и опустошено од рата, нигде села, нигде бразде, нигде њиве! Тек 40 кил. у близини Букурешта има бедних села овде онде. Молтке исто тако вели: како у Румунији нема шуме, све је сатрвено, џбуње и шибље место дрвећа; да је земља пуста, да је једва пети део земље обрађен. У описима и једног и другог путника истиче се суморна слика Румуније, — пусте, запарложене, оголеле земље. А сада? Сасвим друга физиономија, физиономија, напредне, културне земље.

Румунија је велика 131.353 квадр. километра. На том земљишту живе 6,585.534 становника, или 49 на 1 квадр. кил. Од њих су 5,700.300 Румуни, 295.000 Јевреји, 75 000 Бугари, 54.000 Маџари, 34.000 Руси, 27.000 Грци, 5.000 Срби, и разних народности 290.000. Румунија је подељена на 32 округа [Молдавија (Moldova) има 13, Влашка (Muntenia) има 17, и Добруча 2]. У њој има 2979 општина, и то 71 варошка и 2908 сеоских. Највеће су вароши: Букурешт 287.328 ст., Јаш — 78.969, Галац 64.878 Брајила 59.100. Плојешти 47.442 и Крајова 45.856 ст., Ботошани 32.521, Фошкани 23.601, Барлад 24.310, Бузеу 21.877, Турн Северин 19.753, Тулчеа 18.834, Пјатра 17.384, Роман 16.288, Хуши 15.625, Констанца 14.653, Ђурђево 14.852 итд. Има још петнаест вароши изнад од 7—14000 становника.

I. Финансије.

Све до руске окупације Румуније (1828—1834) порезе су наплаћиване, као у средњем веку, у натури. Десетак од свачега, то је био уобичајени начин плаћања. Поред тога — још и лични порез — порез на главу, како се то код нас звало. Разуме се да је при овакој пореској систени отворено широм било поље злоупотребама и ћефовима појединих господара. Руси су правичнији систем увели „Органски закон“ (regulamént organic) — нека врста устава за Румунију, — који су Руси декретовали, укинуо је порезу у натури одредио је колико која класа пореских обвезника има да плаћа и докле има да плати. Али бојари, племство, остадоше и даље привилегована класа те не плаћаху никакву порезу. Тек за време владе кнеза Кузе, 1859 год., укинута је та неправда и уведена општа обавеза пореска.

До 1873 г. преовлађивале су више непосредне порезе, порезе на имање. Од тада, када се почела интензивније градити

железница у Румунији и осетила се потреба да се тежиште финансијских извора пренесе на посредне порезе као што је свуда у свима европским земљама и ако их економска наука осудила да су неправичне тј. нису правичне као што су непосредне. Ове порезе имамо у Румунији:

1. Непосредне порезе.

а). Лична пореза, — или пореза на личност (пређе „пореза на главу“). Некада је сваки морао да плаћа по 18 динара, доцније је смањено на 12, па онда и на 6 динара. Увиђало се да је неправично да сви плаћају подједнако ову порезу, па је 1905 исправљена та неправда. Од тада плаћају најмање 4 динара личне порезе старешине фамилија, — и то они, чији стан може да има кирије у селима испод 350, у варошима испод 500, у Букурешту испод 750. Изнад те суме скала се диже, — и то према кирији, који би се за стан, у коме се станује, могла добити или добија, од 750—1000 дин. кирије 2% од кирије

„	1000—2000	„	„ 2½%	„	„
„	2000—3000	„	„ 3%	„	„
преко	3000—	„	„ 3½%	„	„

До ове реформе износила је ова пореза 5—6 милиона. Сада износи око 5,100.600 динара. Од те порезе ослобођени су: активни војници; они који су учествовали у рату за ослобођење; резервисте; очеви војника, док су ови под заставом; сеоски посланици и поротници и крајње сиромашни стари људи.

б). Пореза на земљиште. Уведена је 1859. У почетку је износила 4% од прихода имања било сеоског било варошког. После је стопа повећана на 6%. Сада се овако та пореза плаћа: 4½% од прихода сеоског имања испод 10 хектара; 5½% од прихода сеоског имања које износи више од 10 хектара и које сам сопственик обрађује; 6½% од прихода варошког имања, а тако исто и од сеоског имања, ако се ово даје под закуп; и напослетку 13% од прихода имања оних сопственика, који живе на страни а не у Румунији.

Ова пореза на земљиште износила је у 1866 год. (када је на престо дошао краљ Карло I) — 1,806.267 динара (леја), а

после 40 година, износила је 19,080.000 динара. И она је сада овако распоређена:

1)	имања до	10 хектара	плаћају	6,229.659 дин.
2)	„ „	10—50 хек.	„	1,142.713 „
3)	„ „	50—100 „	„	283.135 „
4)	имања преко	100 „	„	6,601.377 „
5)	на зграде у варошима			4,234.939 „
6)	„ „ „ селима			753.099 „
	Свега			19,244.000 дин.

в). Пореза на шљиваре. Ова је пореза уведена 1881 године и плаћа се од хектара у равници 20 динара, а од хектара у брдима 15 динара. Као хектар се рачунају 600 дрвета шљива. У истини је ово порез на ракију („цујка“ наша шљивовица) само у другој форми, јер је непопуларно било ударити је на ово народно пиће.

г). Пореза на зараду. То је пореза коју плаћају трговци индустријалци, занатлије. Уведена је још за време руске владавине, па је 1863 (за време Кузе) и 1877 (за време данашњег краља) правичније измењена. Она, као и лична пореза, има две стопе: једну општу стопу, — која зависи од места где се води радња и величине предузећа, и другу пропорционалну стопу, која зависи од величине евентуалне кирије локала, у коме се води радња. Тако прва класа плаћа у месту од преко 100.000 становника 300 динара; у месту од 50—100.000 становника 200 динара; у месту од 25—50.000 становника 150 динара; у месту од 15—25.000 становника 100 динара; у месту од 3000—15.000 становника 60 динара; — и у месту испод 3000 становника 40 динара. Друга класа по истим местима плаћа 160, 120, 80, 60, 30, 20 динара; трећа класа по истим местима; 80, 60, 50, 40, 20, 10 динара; четврта класа по истим местима: 40, 30, 25, 18, 12, 9 динара; пета класа по истим местима; 25, 20, 16, 14, 10, 4 динара; шеста класа по истим местима: 18, 13, 10, 8, 6, 2; динара; седма класа по истим местима: 9, 8, 6, 5, 4 динара, — а у местима испод 3000 не плаћа ништа по овој стопи. Осма класа не плаћа по овој стопи ништа у местима од 3—15.000 и у местима испод 3000, а у осталима плаћа: 6, 4, 3, и 2 динара.

По другој стопи, тј. по кирији на стан, плаћају — кондитораји, радње с брашном и др. по 10% од кирије стана; трговине и магазини по 5% а најмање фабрике тј. 2%.

г). Пореза на точење пића. Уведена је 1873 год. и плаћају је сви они који точе и продају пиће. Она износи 10%

од кирије која се плаћа за локал, — и таксе, која се плаћа према величини стоваришта и радње. Та пореза даје око 3,300.000 динара годишње.

д). Државни прирез. На суму ове четири порезе разрезује се државни и општински прирез. Државни прирез износи 20%, а окружни и општински 15%. Ова пореза служила је махом за одржање буџетске равнотеже.

ђ). Пореза на пензије и плате, која износи 5%. Први пут је уведена 1877—78 (за време рата) и трајала је све до 1891, — па онда укинута. Али је због финансијске кризе 1900 год. опет уведена. Ту порезу плаћају и државни и приватни чиновници, чија плата износи више од 120 динара месечно. Пореза та износи око 4,744.090 годишње. Од 1 априла смањена је на 3% и наплаћује се само на плату изнад 200 дин. месечно.

е). Пореза на покретни капитал (новац у заводима итд.). Уведена је тек 1906 и онда први пут разрезана. Она износи 5%. Рачунало се да ће за 1906 изнети 1,600.000 динара.

2. Посредне порезе.

а). Царина. У почетку је са свим примитивно, као у Турској, наплаћивана царина по једној стопи за све артикле. Та је стопа била 3% за све што се увози и извози. За време владе кнеза Бибеску повишена је на 5%, 1866 год. али само на увозне артикле, на $7^1/_2$%. Када је Румунија 1875 год. склопила први тарифни уговор са Аустро-Угарском, онда је израђена и прва царинска тарифа са ставовима на робу према квалитету и врсти робе. Та је тарифа мењана и дотеривана 1891 и 1894 год. Ова тарифа израђена 1904 год., ступила је у живот 1 марта 1906 год. има карактер не фискални (да даје државп што више прихода) већ карактер заштитне царине, да заштити домаћу индустрију.

Царина је 1874 год. износила 8,500.005 динара а 1905 год. 36,349.000 динара! Разуме се да та сума варира према приликама у земљи. Кад је рђава година, изда жетва, онда је и увоз мањи. Тако је 1900—1901 износила царина само 17,800.000 дин., а 1903 и 1904 год. 37,000.000 динара.

б). Жиговина и таксе — уведене су 1873 год. Најглавнија врста таксе је на наслеђа. До 1900 наслеђа у непосредној линији нису плаћала никакву таксу. Од тада плаћају 2%, а ако

наслеђе припадне даљним сродницима или побочној линији, 12⁰ о. Наслеђа од 5 хектара земље и 2000 дин. покретног капитала не плаћају ништа. Од такса и жиговине било је у 1905 години прихода 21,500.000 динара.

в). Крчмарина — уведена је 1881 и плаћа се 10 динара од декалитра чистог алкохола, а у колико се умањује јачина алкохола за сваки град 10 п. д. мање Пиво плаћа 1½ динар од декалитра, ликери 12 динара од декалитра. У години 1905 износила је крчмарина 11,363.000 динара, а у 1898 год. 23,000.000 дин. Године 1905 уведена је крчмарина и на вина — 3 динара од декалитра (1906 год. смањена на 2 динара). И та нова крчмарина (на вино) даје годишње око 3,500.000 динара.

г). Трошарина на шећер. Да би подигла шећерну индустрију држава даје фабрикама премију од 16 п. д. од сваког килограма. Ради тога уведена је трошарина од 15 п. д. на сваки килограм, после је, 1899, повећана стопа трошарине на 30 п. д., јер се увела премија не само на потрошњу шећера у земљи, већ и на извоз. Та трошарина даје годишње 6,597.000 динара.

д). Порез на петролеум. Од килограма петролеума држава наплаћује за своју касу 7 п. д., а општина 5 п. д.

3. Државни Монопол.

а) Монопол дувана уведен је 1872 и дат приватним банкама, а 1879 узела га је држава у своје руке. То је сада један од најглавнијих извора финансијских. 1879 г. давао је 12,500.000 динара прихода, а у 1905—06 дао је 40,194.000 динара. Трошкови продукције и фабрикације износе 20% од бруто прихода. б) Монопол соли. Пошто је Румунија богата сољу, то се она стара и да извезе со. Со која се троши у земљи продаје се просечно по 10⅓ паре дин. од килограма, а она, која се извози, продаје се по 3¹⁄₁₀ п. д. Како државу трошкови око добијања соли и транспорта (у иностранство) коштају 2¹⁄₁₀ п. д. то она има од килограма соли (што се извезе) чисту добит 1 п. д. Бруто приход од овог монопола у 1905 износио је 7,768.000 мил. — и то 6,528.000 од продаје соли у земљи, а 1,240.000 од извоза соли. — в) Палидрвце и карте за играње. Тај монопол уведен је 1886 г. и 1905 г. дао је прихода бруто 3,697.000, а чисто 2,700.000 дин. — г) Монопол барута уведен је 1880 и дат страном једном друштву. Од 1888 је у државним рукама

Бруто приход износи 500.000, — од чега иде на трошкове фабрикације ⅓. — д) монопол папира — уведен је 1906 год. Бруто приход у 1905 г. износио је 4,150.000 динара.

4. Државне управе.

На прво место долази приход од железница, докова и бродарства. У рачунској 1905—1906 износили су 24,434.000 динара, Разуме се да се у железничке приходе не рачунају као приходи суме које би држава имала да плати за своје државне транспорте, као што је то случај код нашег буџета, где једно министарство задужује друго и то рачуна као свој приход. — Од разног бродарства и од радионице лађа у Турну Северину Румунија има 500.000 динара годишњег прихода. — Од пошта и телеграфа и телефона изнели су бруто прихода у 1905 год. 11,350.000 дин., и то од поште 6,800.000, од телеграфа 3,000.000, остало од телефона. —

5. Државни домени.

То су државне земље, шуме итд. Кад су манастири секуларизирани то су њихова имања припала држави — и била су огромна. Држава непрестано продаје земљу сељацима, те их на тај начина ствара сопственицима. У 1905 год. приход од држ. домена износио је 27,915.000 и то:

од закупа добара и домена	7,431.000
од годишњих рата од продате земље .	6,839.000
од шума	6,205.000
од вода и риболова	2,844.000
разних прихода	4,596.000
Свега . .	27,915.000 дин.

Раније је ова рубрика, „закуп“, била много већа: износила је око 15,000.000. Али 1895 г. продат је велики комплекс држ. земље сељацима, те је разуме се и закуп спао. Две врсте држ. домена изгледа да ће се знатно развити, то су: извори петролеума и риболов.

6. Разни приходи.

У ову врсту прихода долазе оне суме које држава прима од општина и од округа као прирез за издржавење полиције, порезника, ватрогасаца, техничког особља; интерес од депозитне

касе; приход од државне штампарије, ненаплаћени приходи прошле рачунске године итд. Ти разни приходи износе око 30,260.000 динара. —

Према овим приходима овакав је био буџет за 1905—06.

ПРИХОДИ	Предвиђено	Примљено	Однос прихода у проценту
1. непосредне порезе	41,340.000	42,237.000	15%
2. посредне порезе	65,164.000	85,020.000	30%
3. монополи	51,735.000	56,845.000	20%
4. државне управе	29,000.000	36,350.000	13%
5. државни домени	24,500.000	27,915.000	10%
6. разни приходи	20,881.000	30,260.000	12%
Свега . .	232,620.000	278,727.000	100%

Буџет према својим расходима изгледао је овако (за исту годину 1905—06)

1. државни дуг	87,234.783	дин. и 36 п. д.
2. Мин. војно	41,613.887	
3. „ финансија	38,128.319	
4. „ просвете	27,544 508	
5. „ унутр. послова . .	20,758.601	дин. и 80 п. д.
6. „ грађевина	4,825.000	
7. „ правде	5,471.152	
8. „ домена	4,379.404	
9. „ спољ. послова . .	1,734.175	
10. Минист. савет	56.400	
11. ванредн кредити	874.661	дин. и 64 п. д.
Свега . .	232,620.896	дин. и 80 п. д.

у ствари је потрошено више од предрачуна. Стварно утрошено је 233,281.108 дин. 94 п. дин., а примљено је 278,727.000.

За време владе Карла I буџет је у главноме овако изгледао:

ГОДИНА	Примљено		Издато		Вишак		Мањак	
	динара	п.	динара	п.	динара	п.	динара	п.
1866	59,052.493	31	68,286.448	93	—	—	9,232.049	62
1870	62,321.960	48	72,430.586	53	—	—	10,108.626	05
1875	98,485.677	22	98,812.586	80	—	—	326.909	58
1880—1881	154,279.554	23	140,762.976	70	13,516.577	53	—	—
1885—1886	124,478.397	58	129,971.645	56	—	—	5,493.247	98
1890—1891	180,147.096	24	168,404.894	46	11,742.501	78	—	—
1893—1894	207,971.174	60	186,724.998	26	20,336.176	34	—	—
1896—1897	211,828.396	92	208,610.405	66	3,247.991	26	—	—
1899—1900	193,957.867	78	229,362.777	30	—	—	35,404.909	52
1900—1901	209,549.337	02	236,793.354	12	—	—	27,244.017	10
1901—1902	237,242.537	43	216,025.034	26	21,217.189	17	—	—
1902—1903	248,469.770	93	216,140.010	60	32,329.760	33	—	—
1903—1904	246,759.270	91	218,090.537	38	28,668.733	53	—	—
1904—1905	231,504.017	51	225,028.290	96	6,475.726	55	—	—
1905—1906	278,714.013	30	233,280.868	24	45,433.145	06	—	—

Приходи су од 64,000.000 динара — колико су просечно износили за време првих пет година владе т. ј. 1866—1871 год. попели се на 248,000.000 динара, колико су просечно износили за последњих пет година т. ј. од 1901—1906 год. А расходи од 72,000.000 динара, — колико су просечно износили 1866-1871 год. попели се на 224,000.000 просечно за ових последњих пет година (1901—1906).

Од 1886 г. почињу финансије румунске да показују стално растење прихода и 7 година буџет је показивао вишке али се 1894 г. јави дефицит, и 1899 износио је дефицит 35,404.209 дин., а 1900 г. 27,244.017 динара. Узроци дефициту су били на првом месту рђаве жетве у 1899 и 1900 г. У место 2,000.000 тона цереалија, да се, као обично, извезе, извезено је само 978.000 тона. Због тога су и приходи на железници — јер је мањи транспорт био — пали од 15,000.000 на 7,711.000 динара. Влада се морала решити на енергичне кораке и уведе три нове порезе: 5% на пензије и плате, трошарину на петролеум и монопол цигарпапира; а других седам врсти пореза повиси. Тако је прорачунала да ће ове мере дати 24,000.000 динара прихода. Али јој и то није изгледало довољно и реши се не највећу штедњу — те избриса из буџета неких 25,000.000 динара. Буџет је сада износио 218,500.000 динара. Да се не би враћали дефицити донет би закон да се од буџетског суфицита не може ништа трошити докле се год не види да ли и приходи текуће године за девет

месеци не показују вишак. Ако се после девет месеци текуће године увери да и у тој години има вишка, може се трошити суфицит од прошле године. За тим би створен један резервни фонд државни — у који је унето преко тринаест милиона динара до краја 1906 год.

Земља је куражно примила све ове мере, па и редукцију чиновничких плата са 20%. И доиста је Румунија испливала из те финансијске кризе, те и ако је 1904 г. била сушна година опет је имала 6,475.000 динара суфицита. А за 1906 год. суфицит је био 45,433.145 дин. т. је. 20% од целокупног буџета.

Државни дуг Румуније. Редовни државни приходи пре 40 година нису били довољни да подмире ни редовне државне издатке а камо ли да се од њих одвоји што за инвестиције и радове државне. За то су се морали правити зајмови. Како је због несталности политичке и несређених прилика кредит земље на страни рђаво стајао то су и ти зајмови били веома тешки. Тако је 1866 г. код париске куће Oppenheim & Comp. направљен зајам од 31,610.500 динара номиналних али са емисионим курсом 58½ и интересном стопом 8% те је у истини интерес износио 16·3%. Други зајам направљен 1871 год. од 78,000.000 дин. са 8% и емисионим курсом од 75% за железнице. Друштвима, која су их градила, држава је морала да гарантује 7½% прихода.

Како су се политичке прилике консолидовале, то је и кредит Румуније растао те је последњи зајам закључен са 4% а по курсу 88%. У јубиларној години — 1906 — државни дуг Румуније овако је стајао. Од номиналних 2.131,996.460 динара целокупног дуга амортизирано је и конвертирано је 688.425.992 динара те је остало 1.443,570.570.538 динара да се плати — т. ј. толико је тада у 1906. години стварно износио. Интересна је стопа на суму од 1.256,660.537. дин. 4% а за суму 186,910.000 дин. 5%. На овај државни дуг плаћа се годишње интереса и амортизације 82,601.657. динара и то на интерес 60,000.000 (дакле 73%) а на амортизацију 22,000.000 (дакле 27%).

Кад се Румунија упореди с другим земљама онда излази да је државни дуг веома велики, — скоро ⅓ буџета иде на његове интересе и отплату. Само Шпанија и Португалија имају веће ануитете у буџету. То долази отуда што су сви зајмови, сем првог од 1866 (Oppenheim), закључени на краће рокове — не дуже од 40 година, те су за то ануитети велики (27% отплата износи). А кад се према броју становника пореди онда

у Румунији на сваку главу долази 222 динара држ. дуга, у Француској 780 динара, у Енглеској 500 динара, а у Немачкој 300 динара. Државни дуг који је Румунија учинила до сада, учинила га је ради ових циљева. На грађење железница утрошено је 763,315.048 динара или номиналних 886,605.802 динара. — дакле 2/3 држ. дуга на то је употребљено. На грађење пристаништа у Констанци, докове, лађе, друмове и т. д. 89,959.000 динара. На утврђења, касарне, наоружање, муницију, флотилу 244,849.860 динара. На грађење школа и цркви 57,169.420 динара. Пољопривредној банци помоћ и грађење монополских радионица 52.000.000 динара.

Кад се узме да Румунија има државних домена (земље, шума, рудника, и т. д.) у вредности од 600.000.000 динара — што даје 30.000.000 прихода годишње, и кад се узму у рачун и железнице, онда све то, без других капитала, далеко премаша вредност од 1,260 000.000 динара, колико је у поменуте радове утрошено.

II. Привреда.

1. Пољопривреда.

Румунија је par excellence земља земљорадничка. Нарочито после царинског рата с Аустријом, од када је извоз стоке немогућан, у Румунији је производња цереалија постала главна грана народне привреде.

1905 год. из фискалних разлога пописивана је земља у Румунији. И тада је нађено да је према броју сопственика и величини имања овако подељена земља:

ВРСТА СВОЈИНЕ		Површина у хектарима	Сразмера у %	Број сопственика
Мали поседи до 10 хектара		3,319.695	41.66	1,015.302
Средњи поседи од	10— 50 хектара	695.953	8.73	36.318
	50—100 хектара	152.455	2.08	2.381
Велики поседи од	100—500 хект.	785.719	9.86	2.608
	преко 500 хект.	3.001.473	37 66	1.563
	Свега	7,968.296	100 —	1,058.172

Овде су рачунате само њиве, ливаде, паше и шљивари али не и виногради, шуме, баровите земље итд. И као што се види има највише земље у рукама велепоседника и малопоседника, а најмање код средњих поседника. У велике поседнике рачуна се (од оних 1563 сопственика) и држава, чији домени износе око 400.000 хектара, за тим јавне задужбине, завештања, прив. друштва — и њихове земље износе око 453,272 хектара (сама ефорија грађанских болница у Букурешту има 141,671 хектар). Држава је раније имала много више земље, али је за владе краља Карла продато самим сељацима 1,008.408 хектара, а 210.325 хектара приватним лицима. Како је тиме већ дошла држава до граница могућности продаје своје земље, то неће моћи више продавати. А сваким даном остаје известан број сељака без имања. Из горње статистике опет види се да има знатан број сељака без имања, пошто се у целокупном броју сопственика (1,058.172) не садржи (и ако би узели да породица броји 4—5 члана) сав број становника Румуније, који износи близу 7 милиона. Једно то што је велики број сељака радник на туђем имању, а друго што мали поседи (махом од 3.27 хектара) не могу при систему екстензивне привреде, како то сељак ради, нарочито кад нису добре године, да исхране фамилију, — довољно је да створи земљиште за акутно аграрно питање.

Према обделавању земљиште је у Румунији овако подељено:

Врсте земљишта	Површина у хектарима	Однос у % према целокупној површини
Њиве	5,236.332	39,86%
Баште и виногради	224.800	1,70%
Ливаде	511.118	3,80%
Попаше	1,781.380	13,58%
Шуме	2,755.755	21,06%
Воде, трска	807.300	6,14%
Грађевине	270.000	2,06%
Путеви, железнице	200.000	1,52%
Необделано земљиште	1,348.615	10,28%
Свега	13,135.300	100,—%

Пшеница. То је после кукуруза најважнија грана привреде. Површина на којој се годишње просечно гаји пшеница износи 1,681.467 хектара или 12·82% од целокупног земљишта Румуније. Нарочито се за последњих 40 година много више гаји. Годишња производња жита износи просечно 26,738.047

хектолитара. Производња варира. Тако је у сушној 1899 години износила само 9,185.000 хектолитара, а 1892 године 26,866.000 хектолитара. 1897 кишне године, само 12,844.000 хектолитара, 1905 год. 36,412.747 хектолитра а 1906 40.126.507 хектолитара.

Средњи износ од хектара износио је у периоди 1905—1906 год. 18,3 хектолитра, а 1906 и 19,8 хектолитра. На имањима велепоседника ради се рационалније и то све боље што су већа имања. Отуда је 1906 год. хектар од великог имања (изнад 100 хектара) давао 21,2 хектолитра, а хектар од имања испод 100 хектара давао је 18,3 хектолитара. Статистика за период 1904—1906 казује да је један хектар великог поседа давао 17,9 хектолитра просечно, а један хектар малог поседа давао само 14,9 хектолитра. — Квалитет румунског жита је изврстан, што сведочи и ова статистика: 1901 год. хектолитар жита је просечно износио 76,4 килограма, 1902 год. 79,1 килограма, 1903 год. 78,6 килограма, 1904 год. 79,4 килограма, 1905 год. 78 килограма, и 1906 год. 76,2 килограма. Обична је ствар да у Румунији хектолитар шенице дâ 80 килограма. —

Кукуруз. У периоди 1901—1905 год. површина на којој је кукуруз обделаван износила је 2,089.573 хектара тј. 15,92% целокупне површине Румуније. Годишње се производи око 24,282.879 хектолитара, — или 11,6 хектолитра од хектара. Кукуруз још више варира но пшеница. Тако 1904 свега је изнео 6.906.200 хектолитра, а 1906 год. 46,004.196 хектолитра или 22,1 хектолитра од хектара. Како је 1904 год. Румунија морала куповати кукуруз и раздавати народу, то је законом наређено обавезно осигурање, да сваки старешина фамилије плаћа по 5 динара годишње.

Јечам. У периоди 1901—1905 год. површина засејана јечмом износила је 520.736 хектара тј. 3,89% од целе површине Румуније. Производи се просечно годишње 8,251.066 хектолитра или 15,8 хектолитра од хектра.

Овас. Просечно се засеје овсем 362.684 хектара (и то највише у Добручи). Жетва износи просечно 7,148.864 хектолитра тј. око 19,7 хектолитра од хектара.

Раж. Засеје се ражју 167.423 хектара; годишња производња 2,351.393 хектолитра. На хектар земљишта долази око 14 хектолитра.

Просо — 80.796. хектара, жетва 550.092 хектолитра или 6. 8. хектолитара од хектара. Лан 48.363 хектара; произ-

водња 29.869 хектолитара семена, — највише се производи у Добручи. Конопља. На 6.585 хектара сеје се семена 46.790 хектолитра, а кучине 20.407 метарских центи. — Пасуљ 31.243 хектара, — и то највише у округу Јаломици. А сеје се по њивама између струкова кукуруза, и такво земљиште засађено пасуљом, износи на 471.696 хектара. На земљишту где се само пасуљ сеје берба даје 236.659 хектолитра, а на земљишту где је заједно с кукурузом берба износи 877.903 хектолитра. На истом земљишту даје хектар 6 хектолитра, на мешовитом (с кукурузом) 1·9 д. хектолитра. Грашак, сочиво 7.381 хектара, а производња 73.743 хектолитра.

Кромпир. Као и пасуљ и сочиво сада се или засебно на њивама само за кромпир одређеним и та просторија износи 11433 хектара, а даје 828 383 метарских центи кромпира; или помешан с кукурузом на 32.515 хектара и даје 306.904 метарских центи. — Шећерна репа. Како потрошња шећера није велика јер долази тек 3½ килограма на становника, то и производња репе није велика. Сеје се на 10.106 хектара, даје годишње 1.911.623 метарских центи, или око 189.2 метар. центе од хектара. Дуван сеје се на 5673 хектара, даје годишње 31.888 метарских центи или 5.6 метар. центи од хектара. Поврћем је годишње засејано земљиште од 29.716 хектара.

Воћарство није развијено у Румунији, сигурно за то што нема подесних географских и климатских прилика. Шта више нема ни статистичких података. Једино се води статистика шљиварства и винограда.

Шљиве. Шљивама је засађено земљиште од 74 255 хектара. Годишња је производња 2,503.218 метарских центи, — што чини око 35 метар. центи од хектара. Али од шљива немају велике користи — махом је употребљују за ракију (цујку). У последње време обраћа се пажња и на шљиварство. Ради тога су отворене две нове школе за воћарство у Вишану и у Голешти.

Виногради. Засађено је виновом лозом 97.843 хектара. Филоксера је уништила 1885 винограде, тада је било засађено око 150.000 хектара вин. лозом. Држава је отворила неколико винодељских школа. Винова лоза не успева свуда. Најбоља је у крајевима где је таласасто и брежуљкасто земљиште: Драгашани, Деалу Маре, Одобешти, Панчију, Никорешти, Сарика

нт. Годишња је производња 1,761.131 хектолитар или 20.1 хектолитар од хектара.

Ливаде (природне). Пре четрдесет година било је два пута више земљишта с ливадама. Сада износи 511.118 хектара. Производња сена износи годишње просечно 9,447.549 метарских центи или 18·5 метар. центе од хектара. Поредивши с другим земљама Румунија има сразмерно мање ливада. — Попаше. Такође је пре четрдесет година било скоро двапут више (3,042.230 хектара) — а сада износе 1,495.400 хектара сталне попаше, а 285.835, — која се мења, јер сељаци остављају земљу (не сву, него слабију) да се сваке треће године „одмара“, и да је нађубре.

2. Шуме

Шуме у Румунији обухватају 2,755.755 хектара, и то:

државне шуме . .	1,065.528 хектара	или	38·8%
јавних удружења .	125.958 „	„	4·5%
краљеве	71.401 „	„	2·5%
приватне	1,492.841 „	„	54·2%

Од целокупног земљишта Румуније шуме захватају 21%. Кад се пореди то с другим земљама онда излази да Румунија није богата шумама, јер Русија има шума 39% од целокупног свог земљишта, Бугарска 30%, Маџарска 29%, Немачка 25%. Врсте дрвећа овако су заступљена:

церовине, границе, растовине и сродне феле има	30·7%	од целокупне шуме
букове	26·3%	„ „ „
четинара	16%	„ „ „
другог разног дрвећа	27%	„ „ „

До 1830 г. није било никаквог закона о шумама, — и могао је сећи како ко хоће. Тек Regulament organic донео је некакве одредбе о шумама, али се оне нису могле извршити због оскудице шумарских чиновника. Тек од 1881 почиње рационално шумарство у Румунији, када је донет закон о шумама. Цела Румунија подељена је у 10 региона шумских, на челу сваког регијона је инспектор са 2—3 чиновника. Региони су подељени у 96 округа, и на челу сваког округа је окружни шумар. Нижих шумарских школа има 80 (осамдесет) и једна виша стручна школа у Бранешти (близу Букурешта) са курсом

који траје $3^{1}/_{2}$ године. Приходи од државних шума износе око 6,025.931 динара (и 81 д. д.) или око 5 дин. и 82 п. д. од хектара.

Пољопривредни кредит

За подизање пољопривреде Румунија има ове заводе 1) хипотекарну банку, (установљену 1873 г.) која даје на непокретно имање, и то суме до 50% од вредности имања и на рок од 60 година. До сада је издато 465,956.200 динара и то на 3488 имања. Банка располаже резервним капиталом од 20,251.480 дин. 2) пољопривредну банку (banca agricola) (установљену 1894 г.) даје на залоге покретног капитала: на стоку, алате, машине, производе земљорадње (жито, кукуруз итд.). Њен је капитал 20,000.000 динара, а зајам даје до половине вредности заложеног предмета са роком од 9 месеци. 3) земљорадничку кредитну банку (creditul agricol, која је постала 1881 и била у приватним рукама, а од 1892 је у државним). Она даје на зајам сељацима на исте предмете (покретни капитал) као и горња банка, и то до половине суме колико вреди заложени предмет с роком од 3, 6 и 9 месеци. И за тај посао располаже сумом од 20,000.000 дин. За тим даје на зајам сељацима који купују државна имања и раде га. За тај посао банка се служи кредитом од Нар. Банке, која не прелази суму од 3,000.000 дин., и 4) народне банке. То су сеоске банке као наше земљорадничке задруге, — и од скора су уведене. 1902 г. било их је је свега 256 са капиталом од 2,436 056 динара и са 20.604 члана. А већ 1905 г. било их је 1849 са капиталом од 16,703.135 динара и 192.939 чланова! —

3. Сточарство

До скора је сточарство била главна грана привреде Румуније. Од царинског рата са Аусто-Угарском оно је потиснуто на друго место. Како се развијало и како стоји сточарство казује ова таблица:

Год.	коњи	магарци	говеда биволи	овце	козе	свиње	примедба
1860	461.073	6714	2,607.594	4.410.457	409.676	1,051.130	Без Бесарабије
1873	391.147	5798	1,832.726	4,190.965	184.665	804.269	
1884	532.881	2482	2,377.056	4,654.776	244 925	886.441	цела Румунија
1888	563.744	6044	2,406.017	4.973.280	165.205	796.907	
1890	594.962	6460	2,520.380	5.002.390	209.990	926.124	
1897	670.909	5461	2,138.315	6.847.835	286.876	1,079.322	
1900	864.324	7701	2,588.526	5,655.444	232.515	1,709.205	цела Румунија

4. Риболов

Румунија је богата слатком водом. Више од 800.000 хектара захватају реке, баре, језерца. До 1995 риболов се вршио без икаква система, како је коме на памет пало. Тек од 1896 г. почиње рационалан риболов законом који је донесен о томе. Тим је законом забрањено бацање динамита, тровање рибе, заграђивање мрежом читавог корита реке, забрањене густе мреже (да се и најситнија риба морала ухватити), забрањен у извесним крајевима риболов, забрањено бацање отпадака фабричних у реке и топљење кудеље и лана итд; забрањено хватање ситне рибе: уведена полиција за риболов итд. Држава се постарала да просече канале и осигура рибњаке. Тако је највећи рад: просецање канала Карловог, који је већ исушеном језеру Расимском довео воде из Дунава. То језеро обухвата око 800.000 хектара. Резултати оваквог рада показали су се убрзо. 1895 г. држава је имала само 732.650 дин. прихода од риболова а већ 1905 2,762.869 динара! Рибе се годишње нахвата у Румунији од 12—18,000.000 килограма. Највише се хвата шаран, на пет милиона килограма —

5. Рударство

Интензивнији рад на рударству почиње тек од 1895 год. када је донесен потпуно савремен закон о рударству. Најважније гране рударства су ове — 1). Петролеум. Експлоатација извора петролеума почела је 1857 г. и она се брзо почела развијати. Кад је због американских трустова поскупио петролеум, почела се експлоатација још живље, а закон од 1895 највећма је помогао. Петролеум се црпе у окрузима Дамбовици, Прахову, Бузеу, Бакау — у 100 места. Тек је мали број места где се рационално и с великим капиталом експлоатише, — у осталима мале капиталисте румунске. Већина је извора је приватна својина. Уложеног капитала у петролеумска предузећа има на 24,650.000 динара; а производња износи 681,495.915 килограма петролеума. Највише се добија у округу Прахову. — 2). Со. Има је у истим регионима, где је и петролеум. Слојеви соли пружају се окомцима Карпата од Галиције до Олтеније. То су богати слојеви. Константовано је да има главних 50 слојева једноставних, управо једноставних греда соли. Једна таква греда соли, у Окнеле-Мари, износи у дужини 6 кил., у ширини 500 ме-

тара, а у дубини 100 м.. — што износи у простору 150,000.000 кубних метара или 333,000.000 тона соли. Друга греда има 4 килом. дужине, 300 метара ширине и 100 метра дубине — захвата дакле простор од 120,000.000 кубних метара и износи 264,000.000 тона. Из ова два окна до сада је свега извађено само 1,000.000 тона! И то огромно богаство до руског Regulament organic-а, био је главни финансиски извор господара земље и сматрао се као лично његов док је на престолу. Има три салине (рудника) где се сада вади со — Таргу Окна у округу Бакау, Сланик у округу Прахова и Окнеле Мари у округу Валчеа.

У 1903 год. извађено је соли 109,175.080 кила. У земљи продато од тога 63,135.844 а извезено 40,037.959 кила. Од 1894 до 1904 увезено је румунске соли у:

Бугарску	152,483.239	кила
Србију	204,392.364	„
Русију	15,420.000	„
у франц. колоније	60.000	„
Свега	372,355.603	кила

Држава румунска продаје сô за 115 динора у депоу тона, за своју земљу; а за извоз, и то у ком пристаништу дунавском, за 31·01 дин. тону. Од продаје тоне соли у земљи има чистих 79·28 динара, а за иностранство по 10 динара од тоне. 3). Угаљ. Румунија има лигнита, а само у округу Schela пронађен је антрацит. Може се рећи да Румунија није богата угљем. 4). Бакар и гвожђе. Годишња производња гвожђа, бакра и мангана износи на 130,331.129 кила.

III. Индустрија.

И ако Румунија има услова за развитак индустрије опет се тек од двадесет година на овамо почела развијати. До скора су средства за горива била и ређа и скупља, докле се у последње доба нису за то почели употребљавати остаци, који се добијају при пречишћавању петролеја. Реткост насеља такође је био један од узрока спором развићу индустрије. А највећма су јој сметале економско-трговинске прилике. После стечене независности, Румунија се почела озбиљно бринути и за своју индустрију. Царинске тарифе од 1886, 1891. и 1904. год. имале су да помогну развитак индустрије. Закон о индустријским предузећима од 1887 г. помогао је непосредно подизање фабрика. По томе закону свако предузеће, које има сталног ка-

питала 50.000 динара а издржава 25 радника има права: 1) на бесплатно земљиште од 1—5 хектара од државе, округа или општине: 2) ослобођава се плаћања свију царина на машине и апарате којих у земљи нема 3) има 45⁰ о олакшице од тарифе за вожњу железницом 4) не плаћа никакве порезе ни прирезе и 5) има право приоритета при набавкама државним. Законом од 1906 ове су повластице проширене и на млинове, пиваре и радионице шпиритуса.

Последице свију ових мера осетиле су се ускоро. Док је 1866 било свега 39 већих индустријских предузећа, 1904 било их је 471. — У Румунији овако стоји индустрија:

Редни број	Врста фабрике	колико их има?	снага машина у коњским снагама	обртни и стални капитал.	Број радника и чиновника	Годишња продукција у дин.
1	керамике	9	814	7,621.894	703	1,226.579
2	стакла	8	122	3,397.785	1242	1,957.584
3	минер. материја	16	1504	7,451.809	878	2,439.028
4	металургије	55	4799	33,411.626	7633	22,337.118
5	древних ствари	64	4839	35,342.546	5953	17,239.598
6	кожа	17	549	7,853.800	1715	9,960.271
7	текстилне робе	33	1988	15,742.628	3466	8,911.773
8	живот. намирница	169	19304	142,268.689	9572	152,119.869
9	хартије	9	4573	13,504.448	1292	4,896.650
10	хемиј. производа	53	2225	41,350.834	2895	29,919.465
11	графич. уметности	16	329	7.475.262	1599	21,446.793
12	разних предмета	22	8720	41,415.701	400	—
	Свега . .	471	49766	356,837.022	37635	273,103.316

Као што се из ових цифара види Румунија има 471 фабрику. 1). У керамичку индустрију не рачунају се цигљане по примитивнем начину, већ потпуно модерне фабрике. Седам је модерних фабрика цигаља, а две израђују вештачки базалт, керамичке цеви, порцелан, посуђе итд. 2). До 1880 год. Румунија је све стакло довозила са стране имајући само једну фабрику. Од то доба постало је још седам фабрика. 3). За цемент има Румунија четири фабрике, три за израду артикала од цемента и девет фабрика обичног креча (види редни број 3 у гор-

њој таблици). 4). Металургија заступљена је у 55 фабрика, од којих су 16 државних за арсенале, марину, железнице, поште, телеграфе и телефоне. 5). За индустрију дрвета Румунија има 55 великих парних стругара и девет фабрика паркета мебла итд. 6). За прераду кожа има шеснаест приватних и једна државна фабрика. 7). У текстилној индустрији Румунија има седам фабрика платна, шест памучних и ланених тканина, шест везених ствари, осам за ужарију и гајтан и четири фабрике филца. 8). За израду животних намирница Румунија има 169 фабрика. На првом је месту млинарска индустрија — са свим природно код оноликог богаства у житу. Румунија има 85 великих парних и вештачких млинова. У ту је индустрију уложено сталног капитала 32,551.934 дин. и 20,125.699 динара обртног. У години 1904 производња брашна од ових 85 млинова изнела је 76,190.688 динара. — 8. За фабрикацију шпиритуса има 28 великих дестилирница са сталним капиталом од 12,760.114 динара. Производња шпиритуса износила је у 1904 год. 5,242.439 динара. 94% продало је у земљи а остало извезено. У Румунији има 12 великих пивара с уложеним капиталом 9,420.000 и обртним 4,208.000 динара. Машине у свима тим пиварама имају 1426 коњских снага, а у пиварама раде 858 радника. Једино се хмељ из Аустрије доноси. Производња пива у 1904 год. изнела је 4,865.600 динара. — За шећер и гликозу има седам фабрика, са машинама од 4183 коњске снаге, са сталним капиталом од 22,230.560 и обртним од 11,353.726 динара. У њима раде 1288 радника. Производња шећера изнела је у 1905 год. 28,585.552 килограма, од које се количине око 20 милиона потроши у земљи, остало извезе. Највише се извезе у Турску и Бугарску око 4,536.000 килограма годишње (у вредности 1,360.700 динара). — За конзерве има 7 фабрика и то 4 за воће и поврће, а 3 за месо. Сталан и обртан капитал тих фабрика износи 1,634.950 дин. Годишња продукција 1,083.054 динара. — 9). За хартију има у Румунији девет великих фабрика. (Види остало под редним бројем 9 у горњој таблици). — 10). У Румунији има 172 штампарије (бар толико их је 1902 год. било, сада без сумње и више), од којих су 5 велике с потпуно модерном машинеријом. — 11). Од хемиских фабрика на првом месту долазе рафинерија петролеума. За тим — фабрике сапуна и стеарина, којих има 12 великих, модерних с уложеним и обртним капиталом од 1,443.537 динара

и продукцијом од 4,207.662 динара. Потребу земље у стеаринским свећама потпуно подмирује ова фабрика, али не и потребу сапуна, који се још довози са стране. — 12). Румунија има две незнатне фабрике хемиског ђубрета: три велике фабрике лака и боја; две државне фабрике барута (у Букурешту и Лакулеце), једну фабрику палидрваца и то државну (у Филарету) и шест малих фабрика биљног уља.

IV. Трговина

1). Спољна. До 1829 руско-турског рата није била никаква. Водили су је махом грчки и турски трговци. Од тада почиње нека слаба трговина, јер је комуникација била скоро никаква — рђави путеви и мало путева. Из извештаја француског конзула за 1833 види се како је то развијена трговина била! Тако је за ту годину износио:

Увоз:			Извоз:		
1. Молдавије	4,033.000	динара.	1. Молдавије	4,517.000	динара.
2. Влашке	12,440.000	„	2. Влашке	15,480.000	„
Свега	16,473.000	„	Свега	19,997.000	„

У пристаништа Галац и Брајилу долазило је свега 620 лађа са 73.060 тона! — Од тада, нарочито од владе Карла I., почиње нагло да се развија трговина. Дунавска комисија још 1865 одлучила је била да се ушће Дунава (нарочито Сулина) дубље прекопа ради уласка лађа.

Како се развијала спољна трговина показаће нам ова таблица, у коју уносимо само неке године:

Година	вредност у динарима			Трговински биланс у динарима
	увоз	извоз	свега	
1866	71,429.266	116,500.363	187.929.629	+ 45,071.097
1872	109,327.780	165,557.104	275,884.884	+ 57,229.324
1880	255,336.415	218,918.878	474,255.293	— 36,417.537
1890	362,791.054	275,958.415	638,749.469	— 86,832.639
1895	304,574.517	265,048.411	569,622.928	— 39,526.106
1900	216.985.878	280,000.431	496,986.309	+ 63,014.553
1901	292,435.760	353,830.877	646,266.637	+ 61,395,117
1902	283,344.549	374,819.219	658,163.768	+ 91,474.670
1903	271,475 885	354,113 697	625,589 582	+ 82,637.812
1904	311,371.613	261,872.339	573,243.952	— 49,499.274
1905	337,537.985	457,101.394	794,639.379	+ 119,560.409

А према земљама овако се кретао извоз и увоз:

Увоз

ИЗ ДРЖАВЕ	1871—85 динара	1895 динара	1900 динара
Египат	182.367	6.203	20.886
Белгија	4,493.992	14,719.278	7,497.644
Бугарска	4,277.493	2,667.374	3,417.720
Данска	—	8.070	—
Немачка	38,164.489	80,811.950	91,472.939
Енглеска	56,944.346	58,983.998	50,836.884
Француска	24,065.816	25,598.897	16,748.268
Грчка	4,165.239	1,846.175	1,653.997
Холандска	120.944	602.711	5,120.591
Италија	2,404.958	6,089.093	14,524.165
Аустро-Угарска	134,800.291	86,297.882	96,097.684
Русија	8,592.474	9,505.037	8,936.689
Шведска Норвешка	1.434	6.380	—
Швајцарска	2,287.971	4,788.461	6,235.845
Србија	817.295	109.413	310.871
Италија	12.770	63.211	—
Турска	11,907.104	12,003.603	12,880.880
Америчке државе	160.422	466.781	—
Остале државе	8.099	—	21,782.922
Свега	293,408.396	304,574 517	337,537.985

Извоз

ЗА ДРЖАВУ	1881—1885 динара	1895 динара	1905 динара
Египат	149.326	—	988.482
Белгија	3,024.313	75,578 911	146,864.371
Бугарска	5,339.448	3,899.962	6,614.345
Данска	—	—	—
Немачка	3,068.888	26,154.176	34,674.587
Енглеска	83,074.844	75,363.051	31,487.897
Француска	18,827.766	5,682.183	18,551.403
Грчка	1,776.546	507.499	2,411.173
Холандска	3,490.848	4,179.632	83,400.340
Италија	5,549.676	10,631.334	47,192.844
Аустро-Угарска	74,498.281	42,065.759	41,055.251
Португалска	—	65.706	—
Русија	8,485.382	9,245.152	3,866.832
Шведска и Норвешка	112.097	—	
Швајцарска	230.740	844.338	35.229
Србија	1,295.314	423.185	846.608
Шпанија	413.807	140.000	—
Турска	11,410.058	10,267.529	14,108.732
Америчке државе	49.114	—	—
Друге земље	110	—	25,003.300
Свега	220,796.508	265,048.411	457.101.394

Ради помагања и развића трговине у Румунији има (по закону од 4 јула 1881 г.) пет берзи — у Букурешту, Констанци, Крајови, Брајили и Јашу. За тим су ови новчани заводи намењени трговини:

1). Народна банка. 1880 установљена као дисконтна банка, која има право да издаје новчанице. Седиште је у Букурешту али има филијала по целој земљи. Привилегија је дата на 20 година (до 1900) али је после продужена до 1903. Држава је најпре, да би дигла кредит банке, учествовала као акционар, уписујући 1/3 целог капитала. Од 1 јануара 1901 држава није то више пошто је пристала да прими накнаду за своје акције у суми од 14 800.000 динара. Капитал банчин је 12,000.000 динара, — т. ј. 24.000 акција по 500 динара. Од тих акција 15.897 гласе на име сопственика. Закон је предвидео да могу бити још два уписа акција по 9,000.000 динара — те би онда цео капитал износио 30 милиона динара. Банка је дужна да има 40% металне подлоге за новчанице. Акције Народне Банке — од 500 дин. номиналне вредности — продају се сада на берзама по 3560 динара!

Прве године свога рада (1881) Нар. Банка издала је новчаница за 48.085.920 дин., имала је металне готовине 19.099.996 динара, давала зајмове са 4,16% и имала 2,164.667 динара чисте добити, а резервни фонд 300.000 дин. У 1906 г. новчаница Нар. Банке има за 239,002.800 дин., металне подлоге 109,488.373 динара, давала зајмове са 5%, имала чисте добити 5,661.204 д. и резервног фонда 22,697.129.

2). Депозитна банка. Установљена законом од 1864 г., а измењена 1876 и 1895 г. Она прима приватне, судске и друге депозите, наслеђа без наследника, вишке општинских и окружних благајни, разне кауције итд. Онима, који залажу готов новац даје депозитна банка 5%, — а за заложене ефекте и вредности у опште плаћају банци они који залажу 5 п. д. од сваких 1000 динара. Крајем 1906 депозитна банка имала је 336,534.714 динара у готову, ефектима и вредностима. У исто време депозитна банка имала је својих позајмљених пара држави 12,290.287 динара, општинама 14,699.731, добротворним заводима 5,830.149 и окрузима 1,414.375 динара. Године 1880 установљена је и придодата истој банци штедионица, која прима и најмање улоге радничког света, те највећи улог штедње не сме да буде већи од 3000 динара, а плаћа улагачима 4 1/2% го-

дишње. Крајем 1906 г. ова штедионица имала је капитала већ 73,376.900 динара. Законом од 5 априла 1900 г. установљена је као одељење депозитне банке општинска и окружна кредитна банка — с искључивим задатком да даје зајмове општинама, окрузима и добротворним друштвима.

3). Banca generala romana установљена 1897 год. као акционарско друштво и има уплаћеног капитала 10,000.000. Њен је посао: дисконт, хипотеке, контокорент, инкасо итд. За 1906 г. њен је биланс износио 101,611.050 дин., — одакле је чиста добит 1,451.474 динара.

4). Банка Мармарош, Бланк и Комп. с капиталом од 10,000.000 динара у 20.000 акција од 500 динара. За 1906 год. њен биланс износио је 108,814.368 динара — а чиста добит 1,908.025 динара.

5). Румунска кредитна банка (Banca de credit român). Основни капитал 5,000.000 (до сада уплаћен 3,000.000 дин). Биланс њен за 1906 год. изнео је 66,165.009 дин., — чиста добит 568.359 динара.

6). Букурешка дисконтна банка (Banca de scont din Bucuresti). Њен је капитал (до сада) 3,500.000 дин. За 1906 г. биланс 14,446.117 дин. — чиста добит 258.709 динара.

7). Белгијско румунска кредитна банка (Creditul belgo-roman) у Брајили 1899 г. основана од белг. капиталиста. Њен је капитал био 2,500.000 динара. Године 1906 спојила се са румунском трговачком банком, чији је капитал 15 милиона динара.

8). The Bank of Rumania limited. Енглеске капиталисте основале су је 17 априла 1903 г. Средиште јој је у Лондону, а филијал у Букурешту (под именом старе још 1865 год. основане Banca Romaniei). Капитал њен износи 7,500.000 дин. у 50.000 акција по 150 динара.

V. Комуникација.

1. Железнице.

Румунија је почела грађење железница од ступања на владу краља Карла I. 1867 год. почето је грађење. До сада има 3180 километра. Од те мреже железничке 3126 је нормалног колосека (1,436 м.); 21. километар линије Јаш—Унгени има руски колосек (1,524 м.), а 33 километра линије Красна Хуши

колосек од 1 метра. Упоредивши је са западним земљама Румунија има 24 километара железнице на 1000 квадр. килом. — докле Западна Европа има најмање 100 километра на 1000 квадр. километара.

Железнице су градили или страни инжињери у државној режији: као што су саграђене пруге Букурешт Ђурђево (1869 г.), Јаш—Унгени (1874 г.) и Плојешти—Предеал (1879 г.) — (коштале су државу све те пруге од 176 км. 56,031.494, дин.), — или су су их градиле концесионирана друштва. Тако је 1867. Офенхајм добио грађење пруга од 222 километра (Роман—Бурдујени, Паскањи Јаш, Верешти Ботошани) — које су коштале 51,535.640 динара, а биле саграђене 1871 године. За тим је друго немачко друштво, Штрусберг и комп., добило концесију за грађење 916 километара (Букурешт—Верчирова, Букурешт—Брајила—Галац—Барлад и Текучи Роман). Та је пруга била 1875 г. готова с грађењем а коштала је 288.893.320 динара. И једном и другом друштву држава је гарантовала 7½ % прихода од уложеног капитала. Од 1880 држава узимље грађење железница у своје руке. Те је године откупила румунска држава све пруге Штрусбергове, а 1888 г. и оне од Офенхајма.

На откуп и грађење пруга — дакле за све ово што их данас има — Румунија је утрошила 773,315.048 динара или како је за то морала да направи зајам по курсу од 85% — то је коштају 886.605.702 динара. Најдужа је пруга од Верчирове преко Бурдујени до границе аустријске у Буковини — 820 километра. Највећи објекат, који је и највише коштао, на железничкој мрежи Румуније је мост преко Дунава код Черне Воде — 750 метара дуг, 30 м. висок изнад површине воде, са вијадуктом од 3 километра и још једним споредним мостом преко рукава Дунава. Градио га румунски инжињер Салињи, довршио га 1895 г. а коштао је 35.000.000 динара.

Румунија има (1906 г.) локомотива (537) тендера (491) путничких вагона (984) и осталих за пртљаг, транспорт, цистерне итд. — свега — 13.406 вагона и машина.

1906 г. на румунским железницама прешло је 11.433 брзих возова, 24.009 путничких, 39.213 мешовитих и војничких, 48521 теретних, 5457 с материјалом, — свега 128.633 возова. Исте године превезено је 6,590.824 путника (и то I класе 235.422 или 3·57% од целокупног броја путника, — II класе 940.334 или 14·26%, и III класе 5,415.068 путника или 82·17%), — а

примљено за превоз од путника I класе 2,511.020 динара, од путника из II класе 5,877.069 дин. и путника из III класе 13.717.843 динара (или 62·06%). — За пртљаг (превезено 13.567 тона) 700.736 динара. — За брзовозну робу од 58,852 тона 2,132.439 динара, за споровозну од 5,723.636 тона 43.374.845 динара.

Тарифа железничка од 1900 год. износи за I класу 9·5 пд. од километра за дужину до 50 километра; за II класу 7 пд. од километра за дужину до 25 километра, и за III класу 5 пд. од километра за дужину до 15 километра. Преко ових даљина па до 600 метра цене падају, те за I класу кошта 6.3 пд. за II класу 4.2 и за III класу 2.6 пд. Брзи возови су за 20% скупљи. — За робу (по тарифи од 1904 5) важе ове цене: до 5000 килогр. и за дужину пута од 8 килом. плаћа се за сваку тону и за сваки километар по 18 пд., и изнад 10.000 килогр. плаћа се 7.2 пд. од тоне и килограма за исту даљину (8 килом). — Персонал железнички износио је 20.743 лица и то: 1) у дирекцији 679 сталних чиновника и 167 привремених; и 2) у спољној служби — на прузи — 1276 сталних и 18.631 привремених чиновника и радника. — Буџет железнице износио је:

а) приходи:	од путника	22,105.933	динара
	„ пртљага	700.730	„
	„ брзовозне робе .	2,132.439	„
	„ спроводне робе .	43,374.845	„
	„ разних прихода .	2,594.173	„
	Свега	70,908.119	динара
а расходи:	дирекција	641.774	динара
	трговинско оделење .	719.404	„
	саобраћајно	9,687.544	„
	радионице и машине	14,988.502	„
	одељ. за одрж. пруге	9,916.454	„
	економно одељење .	498.183	„
	разни издаци . . .	1,015.894	„
	Свега	37,477.755	динара

Километар железнице давао је 1906 год. бруто прихода 22.305 динара, а имао 11.789 расхода, — те је чист приход од километара био 10.516 динара.

2. Бродарство

1). На рекама. Пловне су реке Дунав и Прут (али не цео). Целокупна дужина њихова (пловна) износи 1450 километра. Ру-

мунија на Дунаву и Пруту има 13 путничких лађа са 3355 коњских снага укупно, 11 реморкера, 57 шлепова, 12 „танки“, 11 понтона. Скупа 104, — и то у вредности 8,696.895 динара. —

2). На мору. 1905 у румунским пристаништима било је у саобраћају 273 румунска брода, са 270.986 тона, а 2347 иностраних са 2,846.443 тоне. Румунија је 1906 год. имала (тада још не беше готова најлепша путничка лађа Дачија) 4 путничка брода са пловном моћи од 25.000 коњских снага, величине 10.500 тона, и брзине 18·5 кнота у сахату. За тим 4 товарне лађе са 5500 коњ. снага, 12.220 тона и брзином од 9·5 клота у сахату, за тим 3 пристаништне лађе. Румунске лађе имају две пловне линије — једна је од Констанце преко Цариграда за Смирну и Александрију, а друга, којом иду само товарне лађе, до Ротердама. Румунију стаје тај бродарски парк 13,000.000 динара. Од пловидбе има бруто прихода по првој линији (Констанца—Александрија, за 38.732 путника годишње и 30.359 тона робе) 1,040.214 динара; а од друге Браила-Галац-Констанца-Ротердам — за 152.770 тона робе 1,334.511 динара.

3. Пошта и телеграф. Саобраћај поштански овако се развијао:

Године	Писама (новина, мустра итд.)		УПУТНИЦЕ				ПАКЕТИ	
			Унутрашњост		Иностранство			
	Унутраш.	Иностр.	Број	Вред. у д.	Број	Вред. у д.	Унутр	Иностр.
1875	5,024.505	1,948.118	2575	122,082·20	—	—	218.975	100.284
1904	76,843.681	22,000 696	935954	31,758.985·61	317536	13,414.674	817.142	558.220

Румунија има 136 потпуних пошта
98 филијала
12 повлашћених пошт. бироа
304 железничке поште
49 специјалних поштанских агентура
2779 пошт. агентура са и без телефона

Свега 3378

У Румунији долази једна пошта на 39 квадр. километара и на 1900 становника.

Телеграф има 244 државне телеграф. станице
304 желез. телеграф. станице
40 специјалних телеграф. агентура
2223 телефон. станице које примају депеше

Свега 2820

1875 примљено и отправљено свега 877.701 телеграм, а 1904 — примљено и отправљено 2,635.026 телеграма (и то 1,975.429 за унутрашњост и 659.597 за иностранство). Телеграфска линија износила је 1905 год. 7013 километара.

Приходи од пошта, телеграфа и телефона износили су 1905—1906 рачунске године.

2,975.827·73 дин. од телеграфа
808.866·29 дин. од телефона
6,859.379·09 дин. од пошта
463.655·10 дин. додатак од округа за сеоске поште
238.027·15 дин. од шпедиционог бироа.

Расходи су износили 7,721.884·70 дин. — дакле чист вишак је 3,623.870·32 дин. или 33%. — Сеоска пошта у Румунији не стоји на висини свога задатка. Има 4000 места (од 9000 места) које немају никакву пошту. — Службеника било је (у 1905 г.) 6965 и то 1475 виших чиновника и 5490 нижих, у које долазе и општ. писари, који помажу при сеоским поштама.

VI. Војска.

Regulament organic поставио је основе и војсци. По њему је Влашка могла имати три мешовите регименте (коњице и пешадије), а Молдавија једну. Поред ових регимената Румунија (т. ј. обе кнежевине) имала је право да држи и „пограничне страже“ граничаре (graniceri). — Кнез Куза има заслуге за војску, као и за многе гране државног живота. Кад је краљ Карло примио владу 1866 г., он је затекао овакво стање војске:

7. регименти пешадије т. ј.	13791	војник	и 392 официра
3. батаљона јегера	2562	војника „	94 „
2. регименте коњице	1390	„ „	92 „
1. регимента артиљерије	1397	„ „	56 „
1. батаљон инжињерије	560	„ „	20 „
5. ескадрона жандармерије	685	„ „	—
2. чете жандармерије	200	„	—
1. војену академију са	150	питомаца	

Свега — са осталим родовима војске (санитет. трупом итд.) било је 20.361 које редова које официра. Територијална војска бројала је 25043 војника — свега дакле 45.404. Сада овако стоји Румунија с војском.

Активна војска састоји се из две врсте војске. 1) стални кадар (armata permanenta). Рок службе траје 3 године (у марини 5.), а почиње у 21 години. Пошто је обвезник одслужио рок, онда се рачуна све до навршене 28 године као до је на осуству (in concediu). За тим (29 и 30 годину) има да служи у резерви две године. Број примљених регрута 1905 г. у стални кадар износио је 25000. 2) територијална војска. То је војска која није непрестано и стално сва на окупу, већ се позива само у одређено доба године, а после се пушта кућама да се бави својим приватним пословима. Она се дакле позива с времена на време преко године. Разуме се да се онда дуже служи у њој. У пешадији („dorobanți cu schimbul“) служи се 5 година, у коњици (такође càlàrași cu schimbul“) 4 године. Из ње се стално допуњује стални кадар. Број примљених регрута 1905 изнео је 20.000. Регрути, који су нађени као способни да служе војску, извлаче коцку — и они који извуку мање цифре иду у сталну војску, а они, који извуку веће цифре иду у територијалну војску. Ова подела активне војске на сталну и територијалну учињена је из два разлога: финансијских, да јевтиније стане, и из привредних: да се од народне продукције не би одузело од једном толико радних снага. Како су официри и подофицири истих квалификација и ранга и у једној и у другој то обе имају скоро исту вредност. У рату 1877—8 г. $^2/_3$ трупа била је од ове територијалне војске а то је 16 регимената доробанаца (пешака) и 2 регименте калараша (коњице). Пред непријатељем биле су обе подједнако храбре.

Пешадија активне војске броји 34 регименте доробанаца, свака са по 4 батаљона, од којих су 2 сталне војске а 2 територијалне. Стални кадар служи се 3 године, затим 4 године „на одступству“, и 2 године у резерви; територијална војска служи 5 година, за тим 2 године на „одсуству“ и 2 године у резерви. Територијални војници прве године у пролеће служе стално 90 дана, после сваке јесени 15—25 дана учећи се гађању и правилима. Сваке недеље територијални војници се састају на зборном месту своје чете и ту се вежбају. Овакве пешадије има: 1482 официра, 28.643 подофицира и редова сталне војске и 61.420 редова територијалне војске. — Сем ове пешадије има још 9 батаљона ловачких (јегера), од којих је девети батаљон увек у ратном броју (1169 људи и 25 официра), остали сви скупа

брроје 168 официра и 3672 редова. Ловци служе две године — а остало до 30 г. проведу на одсуству и у резерви.

Каваљерија има 11 регименти калараша са по 4 ескадрона, од којих су 3 из сталне а 1 из територијалне војске. Служе у сталном кадру 3 год., 4 год. на одсуству, 2 у резерви; у територијалној војсци 4 године, 3 године на одсуству и 2 у резерви. Територијална коњица као и пешадија у почетку стално служи 90 дана, за тим сваке године по 30 дана на вежбу и сваке недеље. Територијалне каваљеристе дужни су сами себи да купе коња, и за то дају држави 500 динара која им набавља по пропису. Коњ је својина обвезника, и може га продати тек на годину дана од ислужене службе у активној војсци. — За тим има 6 регименти „црвених хусара“ (rosiori), свака са по 4 ескадрона (1 територијална и 2 сталне војске).

Свега коњице има (и калараша и рошијора) 459 официра, 8055 редова сталне трупе и 8609 територијалне. —

Артилерија. Има 1) 12 регименти пољске артилерије (међу њима 4 батерије коњичке, 5 батерија хаубица и 1 брдска) — свега 79. батерија. Артилерија је стална трупа — и броји 371 официр, 8488 људи (6239 коња) и преко 400 топова. 2) регименте градске артилерије и по једна на утврђењима у Букурешту, друга на утврђењима Галац — Фошкан — Номолоаза. Бројно је стање 2210 људи и 101 официр.

Инжињерија: 1) две регименте по 3 батаљона (сапера, понтоњера, телеграфске трупе итд.). Служба траје као и у пешадији. Бројно стање 2335 људи и 101 официр. 2) 1 батаљон градске инжињерије у Букурешту 526 људи и 17 официра, и 3) оделење за ваздухопловство (1 официр и 65 војника) — у Букурешту.

Марина: 1) поморска дивизија из 1 крајцера, 1 школске лађе, 1 топовњаче и 3 торпеда. 2) дунавска дивизија: 4 торпеда, 1 авизо, 4 топовњаче, и т. д. Свега има трупа 1673 редова и 90 официра.

Спомоћне трупе: Један батаљон граничара 2023 војника и 46 официра. Чува границу. Служи се као и у пешадији, само што ту долазе они, који су годину дана већ служили у пешадији. — Две чете жандара пешака (у рату се додају главном стану); и 3 ескадрона жандара (368 људи и 21 официр). — 6 чета профијантске трупе (606 војника и 33 официра). — 4 чете санитетске трупе. — 5 чета за административну службу — 4

ескадрона возара и 2 чете са 13 водова ватрогасаца. Свега активне војске (сталне и територијалне) има: 3370 официра, и 135.500 људи са 23.000 коња и 400 топова. У рату 3950 официра, 175.000—200.000 војника, 35.000 коња и 450 топова.

Са народном војском (милицијом) и народном одбраном може Румунија извести око 600.000 људи. —

Милиција. Ту служе обвезници од 30—35 године. Обвезници једног среза имају свој батаљон, којим командују или бивши активни официри или резеррни официри, који су одслужили у резерви. Батаљони милиције (и то 1/3 сваког батаљона а не цео) сазивају се на вeцбу и могу участвовати у маневрама. Милиција се сматра као помоћна трупа активној војсци. —

Народна одбрана. (Landsturm — како зову Немци). Ту служе обвезници од 36—46 године, сазивају се само у време рата и употребљују се за одбрану вароши, магазина итд.

Команде. Врховни је командант краљ. Војска се дели у четири корпуса. I корпус (окрузи Мехединци, Дољ, Горј, Валчеа, Ромањали и Олт). Седиште је у Крајови. II корпус (окрузи Телеорман, Арџес, Мусгел, Влашка, Илфов, Дамбовица, Констанца и Тулчеа). Седиште је Букурешт. III корпус (окрузи Праова, Јаломица, Брајила, Р. Сарат, Ковурлуј, Путна и део округа Текучи и Бакау). Седиште Галац. IV корпус (окрузи Роман, Неамцу, Сучава, Јаш; Ботошани и Дорохај). Седиште у Јашу.

Корпус се састоји из 8 регименти (4 бригаде) пешадије, 2 батаљона јегера, 1 бригаде (2—3 регименте) калараша, 3 регименте пољске артиљерије, 1 батаљона сапера и 1 чете телеграфске. — Хусари (рошијори) чине засебну каваљеријску дивизију од три бригаде (свака са по 2 регименте) и не припадају ни једном корпусу. — Уз велики генералштаб стоји и нарочити географски институт.

Наоружање. Пешадија је од 1893 год. наоружана репетирком система манлихеровог, румунског модела, калибра 6·5 мм; каваљерија карабином истог система и сабљом, а хусари имају још и копље. Артиљерија има брзометне Крупове топове калибра 75 мм.

Утврђења — и то стална, градска са спољним фортицама. Око Букурешта 9—11 километара далеко од периферије вароши, — градио их је белгијски генерал Бријалмон. За тим Фошкани-

Номолоаза-Галац, — градили их Швајцарци капетан Мајер и мајор Шуман. Сем тога на Пруту имају утврђене логоре.

Школе. 1 војничка гимназија у Крајови — има 4 разреда и долазе у њу само официрска деца. — Војничка школа у Јашу — на истој висини као и виши разреди лицеја (реалистичка настава с војницима). Долази се из војничке школе у Крајови, али се примају и грађански синови ако има места. — Пешадијска и кавалеријска школа. Долазе у њу ђаци јашке школе и апсолвенти лицеја (ако има места). — Специјална школа за артиљерију, инжињерију и марину у Букурешту — свршени ђаци јашке војничке школе после положеног нарочитог испита. Курс траје 2 године. — Продужна школа за коњицу у Трговишту (потпоручници коњички долазе у њу после одслужене једне године у фронту). Курс траје једну годину. — Виша техничка школа за артиљерију и инжињерију. Долазе у њу официри свих родова који су служили 1 год у фронту. Курс траје 2 године. — Виша војна школа. Официри свију родова долазе, пошто положе нарочити испит. Курс траје две године и одатле излазе генералштабни официри.

VII. Просвета.

Règulament organic је и за наставу био од значаја као и за остале гране јавног живота. Он је први поделио школе и одредио трајање школовања — основна школа 4 године, хуманистичка 4 (то је нижа гимназија), комплементарни курсеви (виша гимназија) 3 године као спрема за стручну наставу и напослетку стручне више школе (cursuri speciale). — Али све до 1859 г. школе су више мање биле у рукама или под надзором бојара, који су у сваком крају чинили школску власт — ефорију. Онда је — под владом А. Кузе, која је бојарима у опште несимпатична била — министарство просвете узело власт и бригу над школама у своје руке, те је 1864. донет закон о целокупној настави, а трајао је све 1893 г. када је измењен и 1898 допуњен. Тим законом од 1864 г. уведен је принцип обавезне наставе и осигурани су универзитетски професори да не могу бити збацивани.

У 1904 год. било је 3832 сеоске школе и то: 2557 школа са (по) 1 учитељем, 526 са 2 учитеља, 119 са 3 учитеља, 45 са 4 и

1 са 5 учитеља. За тим је било 584 које су по засеоцима непотпуне, трају три године.

Варошких школа има 390 и то 194 мушких, 171 женских 25 мешовитих.

Свега дакле и сеоских и варошких основних школа има 4222. У години 1866 било их је 2153. Према статистици других народа Румунија није на угледном месту. У Румунији долази једна школа на 1470 становника, у Белгији на 600, у Бугарској на 800 становника.

Учитеља је било у селима: учитеља 3699, учитељица 1039. Варошких учитеља: 504, учитељица 824. Свега дакле сеоских 4739 и 1328 варошких, дакле укупан број у земљи 6066 учитеља и учитељица.

Деце је било:

у сеоским школама		у варошким школама	
мушке	281.730	мушке	42.466
женске	119.286	женске	30.949
	401.016		73.415

Свега дакле 474.431. Али сва та уписана деца нису похађала школу (из истих разлога као код нас) већ су редовно ишла у школу по селима 283.636 т. ј. 70% од уписаних, по варошима 60568 т. ј. 83% од уписаних. За испит се пријавило 381.162 њих. У 1903 г. деце од 7—14 год., која су морала похађати школу било је 863.412, али је свега уписано било 474.431 дакле 57%.

За спему учитеља има шест семинара учитељских — (scoale normale), и то 4 за мушке и 2 за женске. У учит. семинаре долази се не из гимназије већ из основне школе. Курс траје 6 година и то 5 год. учења, а 1 годину праксе. Онда, по положеном испиту, постају сеоски учитељи (invăţători), а од ових они који положе доцније нарочити испит — варошки (institutori). Надзор школски воде ревизори и инспектори. Сваки округ има по једног ревизора. Ревизори се лиферују из варошких учитеља. Инспектора има пет и узимљу се из професора виших школа.

Буџет основних школа износи: (за 1906/07) 1) за сеоске учитеље 6,231.976 динара, за варошке 4,246.048 дин., за тим 544.989 за плате наставника и издржавање учитељ. семинара, за централну управу просвете 215.745 — свега 11,238.758 дин. Сеоски учитељи по положеном испиту добијају месечну плату

од 80 динара, варошки од 160 динара месечно. Сваке пете године и једни и други добијају повишицу 10% (gradaţie).

Средњих школа има: лицеја, гимназија, виших жен. школа. Гимназије имају једноставно образовање — класично. Лицеји у прва четири разреда су као и гимназије, а четири виша деле се: на класични, модерни и реалистички одсек и ђаку стоји до воље, који ће изабрати.

Средњих школа има:		наставника	
лицеја	19	у лицејима	508
гимназија	24	у гимназијама	291
Виших Жен. Школа	10	у Виш. Жен. Школама	161
Свега	53.	Свега	960

Ђака има: у лицејима 7203, у гимназијама 3282 и В. Ж. Школама 1068 — Свега — 11553.

Буџет износи (за 1906—1907) 3,221.173 динара. Плата је наставника гимназије или лицеја 330 дин. месечно, наставника музике или цртања 180, веронауке 220 дин.; наставнице Више Жен. Школе 250 дин. месечно. Сваке пете године добијају повишицу 10% али само четири пута — до 20 године службе. —

Трговачких школа има 6 — и то 4 ниже (са 4 разреда) и 2 више (са 3 разреда), У више могу доћи не ови, који су свршили нижу трговачку школу, већ само они који су свршили гимназију или лицеј, јер су у почетку сви трчали из ниже (у коју се долази из основне школе) у вишу и постајали држ. чиновници. Ђака у тргов. школама има 1317. —

Занатлијских школа има: елементарних 30, нижих 13 и 2 више. Ученика има 1706., а наставника и мајстора, који поучавају, има 172. Буџет за занатлијске школе износи 549.155 дин.

Универзитета у Румунији има два. Још раније било је неке више стручне школе — „стручних курсева“, али тек 1860 г. постао је (из једне такве) први универзитет у Јашу, а 1863 у Букурешту, Медецински Факултети дошли су доцније, 1870 г. у Букурешту а 1879 г. у Јашу. 1884 г. отворен је теолошки факултет у Букурешту.

Универзитет у Букурешту има 5 факултета: теолошки, философ.-историјски (litere), продно-математички (ştiinţe), правни и медецински. У Јашу има 4 — јер нема теолошког.

Наставника има: доцената, ванр. професора (agregati) и редовних професора. У Букурешту има 9 проф. теологија, 13 про-

фесора на правном, 16 на философско-историјском, 19 на природно математичком и на медецинском 29, — свега 87. У Јашу — на правном факултету 11, на философско-историјском 13, на природно-математичком 17, на медецини 19 — свега 60. — Буџет оба Универзитета износи годишње (за 1906.) 1,780.650 динара на плату наставника, а 225.762 за лабараторије, институте, семинаре. Плата је (прва) редовног професора 550, ванредног 430. дин. Сваке пете године добијају 10% повишице, али само до 20 година службе. Професори, који управљају каквим институтом или лабораторијумом имају месечни додатак од 100 динара.

Студената има:

	у Букурешту		у Јашу
У теологији	234		—
У правима	2568		224
У филос.-историском одсеку	370		134
У природно математ. одсеку	257		97
На медецини	1082		197
Свега	3511	Свега	652

Не треба ни помињати да су институти, лабараторије и семинари раскошно снабдевени и да су им зграде за то праве палате.

Румуни немају техничког факултета, већ место тога политехничку засебну школу, — која је копија француске école des pontes et des chaussés. Тако се и зове (Scoala nationala de poduri si sosele). Установљена још 1864, она је реформисана 1875, па онда 1886 и 1901. — Курс траје пет година, једна је припремна а четири за учење. Предавања трају 8 месеци, испити 1 месец а 3 месеца практични радови. Студената има екстерних и интерних. Још имају Румуни и ветеринарну школу која је установљена 1861 г., а последњу своју организацију добила 1898 (да у њу могу улазити они који су свршили лицеј).

—Љ—

НЕКРОЛОЗИ

АВДА КАРАБЕГОВИЋ

Парче по парче од срца се кида,
У црној крви пред ноге ми пада,
Ја гледам слику свог бедног живота,
И траћим живот без вере и нада.

Крвца се леди, а тело се кочи,
Ни мисли више прибрати не могу,
Свечаним миром склапају се очи,
Глас тајни шапће: крећи се свом Богу.

Бег Авда Карабеговић.

Пре два месеца, кад је из београдске болнице, болан-преболан, пошао у благо приморје, да својој бољци потражи лека, написао је, дрхтавом руком ову своју лабудову песму сиромах наш Авдо. Ту у тој песми изражен је сав његов бол за већ изгубљеним животом, и предосећање трагедије, која је неизбежна. У Улцињу, куда је био отишао, није пробавио ни неколико дана и већ се морао по савету лекара вратити кући. Свакојако, да је и тај лекарски захтев оставио врло дубок утисак на његову душу, јер је он ту видео нешто од чега се узалуд страшио. Чим је приспео у Зворник, пао је у постељу, из које се више није дигао.

И покрај све неге пријатеља у М. Зворнику, где је учитељевао, он — сам на свету без игде икога, — нашао је, да би боље било, да га пренесу у лозничку болницу. Тамо ће бар бити у друштву болесника, његових садруга, и лакше ће му бити боловати, мислио је он.

7 Новембра пренесоше га пријатељи у лозничку болницу, где није доспео да састави ни месец дана, јер већ 5 децембра

умре у наручју својих другова и пријатеља. За Авдину смрт сазнало се у Београду још 5 у вече, а већ 6 децембра његови пријатељи и поштоваоци његова рада и дара, саставише одбор за пренос његова тела у Београд и сахрану. Томе одбору придружи се и одбор, који је одредио министар просвете, и тако је његово тело већ 9 децембра било у Београду.

Тога дана, око 10 часова кренуо се величанствен спровод од београдске џамије главним улицама београдским ка новом гробљу. Пред спомеником кнеза Михаила, а са позоришног балкона, одржао је г. Бранислав Нушић опроштајни говор, који је многима од присутних измамио сузе у очима. На спроводу је учествовала елита београдског грађанства: књижевници, новинари, нар. посланици, сви муслимани из Београда, који су га носили чак до новог гробља, уметници, студенти и т. д.

*

Авдо Карабеговић је рођен муслиман. Родио се у Модричу у Босни 13 августа 1878 год. Отац му се звао Халим бег Карабеговић (умро 1893 г.) а мати Фатима ханума Мустајбеговић. Од наука свршио је после осн. школе у месту рођења још и два разреда руждије (грађанске школе) у Адапазару у Малој Азији, после је био две године у царском лицеју у Цариграду, а за тим је дошао у Алексинац и уписао се у I разр. учитељ. школе 1899 год. По свршетку I разреда он дође у Београд пријатељима, којих је имао пуно и једном приликом пређе у Земун. Баш тих дана бејаше изашла једна његова родољубива песма у Јанковој „Звезди“, и земунска полиција на миг шпијуна дохвати га, и спроведе право у Пешту, ради одслужења војничког рока. У војсци је провео три године и по, и ко зна да ли би и после тога времена био пуштен, јер због његова Србовања, непрестано му ствараху кривице и продужаваху рок служења у војсци, да није било његова великог пријатеља, пок. Аћима Чумића, који је сам лично ишао у Пешту, и једва ослободио Авду служења у војсци. При повратку из војске он за две године по нарочитом одобрењу положи испит из три заостала разреда. 1905 године матурира за учитеља и одмах је био постављен у Мали Зворник, на домаку своје тужне отаџбине, у ком је звању и умро.

*

Авдо Карабеговић, био је први апостол оне идеје: „Брат је мио, које вјере био“. Он је с том идејом живео, с њом је це-

лог века деловао, а с њом је и умро. Рођен у данима кад је његова отаџбина постала робиња Аустрије, у племену славних Карабеговића, или како он често говораше, по старини Црнојевића, он и није могао друкче васпитање стећи; није друкчије могао ни мислити ни радити, него како приличи потомку славних Црнојевића.

Као први одјек тога његова жарког осећања, са његова младог срца, са његова српског срца рони се српска песма, прва песма, посвећена Српству. Удаљен од своје отаџбине, као царски питомац у царском лицеју у Цариграду он пева овако „Српству“

Сјећам те се, роде драги,
Сваког дана, сваког часа,
Твоја срећа, твоја слава,
Моје груди заталаса.

Те ми ево прва пјесма,
Теби лети, роде мио,
Па те грли, па те љуби,
И шапће ти: „Срећан био“...

А знадеш ли, роде мио,
Где је твоја срећа, слава?...
Наша љубав, слога наша,
То је твоја срећа права.

Па нека нам то цвијеће
Широм Босне цвјета, мири,
Нек се љубав, слога братска,
Међ' тровјерном браћом шири.
Нек душману око стане,
Као што му стати мора,
Гледајући где из слоге,
Моме роду свиће зора.

Тако је он почео певати у својој 17 години; тако је певао до смрти своје. После ове његове прве песме, дошао је читав циклус песама, све лепших од лепших, а из свију је избијала и у свима се огледала она жарка љубав Авдина према Српству. Тако он на пр. пева Марку Краљевићу:

„Од дјетињства, од мог младовања,
Душа моја све о теби сања.
И на јави и у слатком санку,
О тебика, дивноме јунаку.“

А Вуку Ст. Караџићу (о преносу костију му из Беча у Београд)

Где се српски и о Српству збори,
Усклик врео ода свуд се ори:
Слава теби, дични српски сине!

У песми: „Снови“ он нпр. овако изражава своју превелику љубав Српству:

Златна зора од истока руди,
Мрак одгони мрачне ноћи дуге,
Ој вини се из пламнијех груди,
Силна пјесмо, невоље и туге.

Свједок буди мог плама и жара,
У млађаних што ми тиња груди,
Плама светог, што чудеса ствара,
Што за Српство непрестано жуди.

Причај роду нашу славу стару,
Буди с братом, што у ропству сузи,
Тешки ланци њега данас тару,
Ти му друга у невољи буди.

Буди с њоме, док сунце не сине,
Златно сунце слободице наше,
Док се Српство свом циљу довине.
Да засине, к'о што негда сјаше!

То су прве Авдине песме; песме младићске, од пре двадесет му година. Доцније његове песме добивају јачи колорит, и то више нису песме песника почетника, већ рођеног песника уметника. Тако нпр. у песми „Роб“, коју је он спевао сигурно у војничком затвору у Пешти, он у једном одељку овако пева:

„И ако ме оков стеже,
И везују тешки ланци,
У слободу одведу ме
Недостижни моји санци.
Малаксава тјело слабо,
На очи ми сан се свија,
Гледам, ето зора свиће, —
Чежњо моја најмилија!
Као да ми лахор лаки,
По проседој пири коси,
Као да ме Божја рука,
Из тог мрака небу носи,

Као да ми усне љуби
Чедо мојих идеала
Као да ме око паса
Грли рука уздрхтала.
Као да ме сунце грије
Из ведрине и са виса,
И осећам заноси ме
Дах од цвјећа мириса!...
Нека чудна тајна радост
Узбуђену душу плени,
У слободи видим браћу,
Видим род свој затрњени.

Врхунац патриотске поезије Авдине јесте песма „1804—1904“ где он у патриотском одушевљењу узвикује:

„Иванковац, Делиград, Мишар и Пазар
Вељко, Стеван, Милоје, Поцерац и Он,
Историју створише, а тужни Чегар
Од хероја направи вјечни легион!
Тополскога змаја свита.

Пуна је бола Авдина песма „Ханџар“ у којој он тај свој бол овако излива:

„Де ми причај, стара ђордо,
О мегдану месту милу,
И крваве бојне дане,
И негдашњу прошлост билу,

Причај мени стару славу,
Дику наших прадедова
И крвава бојна поља,
Дивни символ мојих снова.

Али ћути!.. не причај ми,
Немој врјеђат старе ране,
Кад си братску крв пролила,
Не спомињи оне дане.

Ох прећути, тренут црни,
Кад те братска рука трже,
И у срце, — ах несреће,
Твој врх оштри брату врже!

*

Авдо Карабеговић, био је још и њежан лирик, и то, што је он живео у нас готово не примећен као такав, узрок је тај

што се ми нисмо надали тако раној смрти његовој, и што смо од њега још много и много очекивали. Јер, обим његова делања и рада постајао је сваким даном све шири, и ми смо с пуно права имали да очекујемо прави обилат песнички рад. Али, над већ побусаним гробом његовим, ми можемо само говорити о свршеним делима његову, и, грехота би било, а да не истакнемо неколике његове песме, које га сем оних, које смо споменули стављају у ред наших најбољих лирика. Тако, ванредно му је лепа песма у циклусу „Емире„:

„Дођи ћу ти, драга, дођ!
Кад се небо звездом оспе,
Кад се мирис ружа проспе,
Кроз ту благу ноћ.
Дођи ћу ти, драга, дођ.

Дон'јећу ти златан прстен,
У прстену алем камен,
Као мајске зоре пламен
Нек се свјетли ноћ.
Дођи ћу ти, драга, дођ.

Сапутник ће бит, ми Љељо,
И он ће ти дати дара,
Срце моје из недара.
Буди спремна ноћ."
Дођи ћу ти, драга, дођ!!

У његовим песмама „Са Источног парнаса“ толико је складне лирике, да, кад би ми било могуће, ја би их све овде цитирао. Само из тих песама, могло би се видети, колики је био велики лирски песник Авдо Карабеговић. Не могу да пропустим, а да опет не цитирам оне које су најкарактеристичније у том циклусу:

„Ђул Бејазо, цвјете мио,
У рају сам синоћ био,
Све хурије Божја чеда,
Љубезнице Мухамеда,
Љепотом су својом сјале,
Раскош раја престављале,
Теби равне било није,
То Мухамед реко ми је,
У част слатке дражи твоје,
Он је прву чашу пио...
Ђул Бејазо, цвјете мио!..

Или на пр.:

„Еј славно ти је пјесник бити,
Драгу грлит, вино пити,
С пољупцима мезетити, —
Еј, славно ти је пјесник бити.

Последње песме Авдине, предочавају блиску катастрофу његову и од њих је најкарактеристичнија она, коју у почетку овога чланчића исписасмо. Има Авдо Карабеговић још пуно песама, разбацаних у свима нашим књижевним и политичким листовима, на које нисмо могли у овај мах да се обазремо, али из ово неколико, које смо овде цитирали, види се јасно и позитивно, да је Авдо био прави песник.

Авдо Карабеговић био је висок, црна, више опаљена и по мало рохава лица, на коме су сијале увек насмијане влажне ватрене очи. И ако је имао већ тридесет година, наусннце га тек бејаху гариле. Носио је се и држао увек отмено, и имао је у себи нечега аристократског. Ко се једанпут у животу с њиме срео, тај га је морао заволети. Он је ту опет љубав умео обилно, до пожртвовања да враћа. Од свега на свету највише је љубио Српство и своју домовину, и једини идеал био му је, да је види ослобођену. Са том жељом је и умро... Лака му била српска земља коју је тако жарко љубио.

Милорад М. Петровић

---

† НИКОЛА Т. ЈАНКОВИЋ

Још нисмо као што треба оплакали и ожалили Авду, који сад мирно почива у наручју црне земље што се цела огрнула белим, снежним покровом, а смрт понова замахну својом оштром косом и немилостиво покоси, шеснаестога децембра, још један нама драг живот, отрже из средине наше још једног младог и симпатичног књижевника Николу Т. Јанковића, а јадној и уцвељеној матери милога јединца.

Пре тридесет и шест година Никола је угледао прве сунчане зраке у оном делу старога Београда који је тако лепо описивао у својим приповеткама, и судбина је можда тако хтела да тамо види и последњи сунчев залазак.

Његова је биографија кратка: по свршетку основне, средње школе, и војне академије постао је потпоручник, али у војсци није дуго остао, напустио ју је због извесних сукоба са претпостављенима, и отишао у Црну Гору и ступио у црногорску војску.

Баш у то доба почели су наши усташи активније радити у Маћедонији и Ст. Србији и Никола, млад и одушевљен за свету идеју и идеале Србинове, оде у четнике. Његов рад на томе пољу био је значајан. Он се убрзо истакао и постао четовођа, а затим и „војвода“.

Зато међу најлепше ствари његове долазе „Комитске приче“ које су излазили често и под псеудонимом. У њима је он ванредно лепо и вешто сликао комитски живот и патње и јаде своје неослобођене браће. Те су приче нашле на необично леп пријем и истакле су га као доброга писца.

Кад га болест спречила те даље није могао четовати, добио је скромно место у Приштини, при конзулату. Но убрзо је морао отићи из ње због једне приче у којој је верно насликао живот и рад тадањега свога шефа. Од тада Никола час је био у служби М. Војног, Иностраних дела, а час без службе.

Прозебао, изнурен и болестан почео је проводити тешке дане. Несрећан у браку а нецењен онако како је заслуживао лагано се гасио. И тада, када је било све доцкан, добио је ухљебија од Министарства Иностраних дела које га је поставило за дијурнисту при консулату у Солуну.

Осећајући да неће моћи даље издржати у туђини, врати се натраг у Београд својој матери, да на њезином крилу мирно заклопи своје очи. И он их је заклопио шеснаестога децембра у подне.

Јанковић је обратио на себе пажњу онда, када је почело „Дело“ објављивати његове омање и веће приче и приповетке. Он је то добро знао и зато је до смрти своје био сарадник „Дела“, у коме је оштампао и један део своје велике припо ветке „Чекање“, која на жалост није завршена.

Издао је три књиге: „Живе мртваце“, „Приповетке и Слике“, и „Комитске приче“.

И ако је био несумњиво талентиран и добар писац, ипак није, због своје скромности, повучености и превелике стидљивости, заузео оно место које су заузели много слабији од њега по таленту, али умешнији и савитљивији по карактеру.

Он је следбеник и друг Боре Станковића. Обојица су радили брижљиво и приближно исте мотиве, па опет Јанковић је тек на заранку свога живота добио оно што је с правом требало да добије много раније. Његова последњап риповетка „Мати“, која је ту скоро изашла у „Књ. Гласнику“, најочитији је доказ да је Јанковић таленат, кога смо изгубили сада за увек. Али, судбина свих таквих, као што је био Јанковић, једна је и иста: тек на заходу живота рађа им се сунце признања.

Лака му земља и вечна му памјат!

С Д. Петровић.

КРИТИКА И БИБЛИГРАФИЈА

Милош Обреновић и Вук Стеф. Караџић. Написао Д-р Мих. Гавриловић. Нови Сад, 1908. Прештампано из Летописа Матице Српске.

До сада се о односима између кнеза Милоша и Вука Караџића знало толико, да је Вук добивао материјалну помоћ од кнеза Милоша, да је међу њима чешће долазило до сукоба, о чему је сведочило и Вуково писмо Милошу од 1832 год. штампано у Улаку 1843 год., и да је Вук још 1828 године написао дело о кнезу Милошу. Кад се пре двадесет година образовао одбор за издавање Вукових списа, дознало се и о другом делу Вукову о кнезу Милошу (Грађа за историју нашега времена), које се имало отворити на педесет година после Вукове смрти, али је оно отворено раније, 1901 године.

Вредни истраживач наше новије историје Dr. Мих. Гавриловић изнео је, опширније и хронолошким редом, односе између Милоша и Вука од 1820 до 1835 године, а то је у времену најјачега државнога рада Милошева. Служећи се грађом из Државне Архиве, у којој се данас налази и преписка Милошеве Кнежевске Канцеларије, као и објављеним Вуковим списима и његовом Преписком, г. Гавриловић нам је дао јасну и верну слику односа ова два велика човека.

Износећи те односе г. Гавриловић се није упуштао у то, да сам изводи закључке поводом појединих момената у њиховим односима, а у циљу да једнога уздигне или другог понизи. Па ипак је могло изостати оно место о Милошевим љубавним авантурама, јер оно не доприноси бољем расветљењу ових односа. Ми смо и до сада знали какав је био Милош као владалац и политичар, а какав као приватан човек. Овде је било

главно, да се објасни детаљније: какво је било Милошево држање према Вуку као књижевнику у опште, а за тим као представнику и носиоцу борбе за нови српски правопис и народни језик. У првом случају Милош се показује као књижевни меценат. То му се не може спорити баш и да је тражио, да Вук хвали његову владавину. Али ми видимо, да он Вука помаже и после оне критике политичкога стања у Србији за владе Милошеве. Што се тиче другога питања, борбе око правописа, Милош је пристао уз противнике Вукове. Томе се не треба чудити. Сваки је владалац у духу конзервативан, те се није могло очекивати, да Милош прихвати Вукову реформу, у толико пре, што се бојао, да му за то у Русији не замере. Сем тога Милош није могао пристати уз Вука ни с тога, што су међу Вуковим противницима у околини Милошевој били сви знатнији људи и политичари онога времена, међу којима неке и данас ценимо: Димитрија Давидовића, Јована Хаџића, Јована Стејића, Стевана Радичевића.

Као и сви књижевници, који су већ стекли признања за свој рад, и Вук је, поносит због тога, мислио, да га свуда треба да дочекују с раширеним рукама и да његове савете и предлоге треба да прима и сам кнез Милош. Међутим, у Милошевој околини било је и простака који не само нису умели ценити Вуков рад, него су га и исмејавали. Али је тако исто било и завидљиваца, који нису хтели признати да Вук нешто вреди.

Разуме се, да су и једни и други добивали за то подстицаја од самога Милоша, који је по свом самољубљу и урођеној зависти, омаловажавао Вука, не допуштајући да Вук може бити велики књижевник. Да је пак и Вук био уочљив и да је имао храбрости да Милошу кресне истину у очи сведочи оно писмо од 1832 год. Али у очима поштених људи Вук много губи, што је могао у исто време мољакати Милоша за помоћ и пенсију, а у тајности спремати дело о њему, у којем га је представио у најцрњим бојама.

Иначе овај рад г. Гавриловића износи и многе нове ствари. Врло је интересантно описивање Милошеве околине, оних људи који су му били саветници. О некима смо и до сада доста знали, али је за многе од њих изнесено доста непознатих података (као о Лазару Теодоровићу, Ник. Николајевићу, Павлу Сретеновићу, Марку Ђорђевићу, Петру Топаловићу). Врло је лепо и опширно описан и догађај о првом штампању Вукове Историје

о кнезу Милошу на руском језику, где је био умешан Милошев агенат у Русији Михаило Тодоровић Герман. Интересантан је и помен Вукова судскога рада у Великом Суду у Крагујевцу и у београдском магистрату, где је, између осталога, Вук имао налог, да преведе судске законе, што је доцније учинио Јован Хаџић.

Овакви радови могу бити од велике користи за познавање људи и прилика наше нове историје, на чему је, после Вука, до сада у нас највише урадио пок. Милан Милићевић. Ово дело г. Гавриловића заслужује препоруку још и стога, што је рађено научном методом, а приступачно је и широј публици.

М. А. К.

М. М. Ускоковић: Vitae Fragmenta, књига за уморне људе. Мостар, 1908, издање Пахера и Кисића, стр. 59, цена 0·50 дин.

После прве своје књиге „Под Животом“, добро примљене од наше књижевне елите, Ускоковић нам даје већ и другу „Vitae Fragmenta.

Он није писац који „обећава“ да ће „нешто“ дати. Не, он је овим двема књигама јасно обележио свој пут, и извојевао себи угледно место у нашој књижевности.

Јер, по нашем мишљењу, нема писаца који „обећавају“, но има само књижевника и некњижевника, људи с талентом и без талента: људи који су дали, створили нешто, и људи који су писали много па опет нису књижевници.

Ускоковић долази у ону прву категорију: у талентоване писце.

После издања прве своје књиге није стао, прешао је мирно и хладно преко свију похвала и прекора, радио је озбиљно и марљиво, усавршавао себе и тако се усавршио као ретко који од наших млађих писаца. То је карактеристична црта код једнога младога књижевника коју смо често узалуд тражили код наших најбољих и најјачих књижевних радника. Најбољи су нам доказ за ово многе лепо обрађене и израђене Ускоковићеве ствари, које су угледале света у нашим угледним часо-

писима и листовима. А ова његова друга књига још боље потврђује горње тврђење. У њој су двaестак песама у прози у лепом руху, чистим језиком написане. На стилу му могу позавидети и први наши писци, чак могу се на њега и угледати. И као што је Флобер био узор француским писцима и недостижан стилиста још и данас, тако ће и Ускоковић убрзо показати да бити књижевник и писати књижевним језиком не може свако.

Свака од тих његових стварчица је какав мали роман изнет у неколико речи, — интимна историја коју и сами доживљујете, саосећате, — портрет душе која је тако осетљива и прима у себе брзо утиске спољњег, чулног света, па их верно снимљене пружа вама у пластичној форми, необичној а лепој.

И збиља то је „књига за уморне људе“, јер те вас ствари не замарају, напротив привлаче све више, те неприметно улазите у његов нарочити свет, у коме се и сами тако пријатно осећате.

Разумете га, јер је јасан и искрен, — а ове две особине то су најређе одлике код других наших писаца, — изгледа вам да слушате каквог свог искреног пријатеља, коме смете слободно поверити своје мисли и осећања.

Свака је реч на своме месту, ничега нема у овој књизи излишнога, непотребнога. Осећате како између њега и вас постоји нешто невидљиво што вас приближује све јаче и више. И оно што је било скривено, и преко чега је време бацило вео заборава оживљава у души вашој и ви то видите пред собом у каквом пејсажу, акварелу или лепој фресци, импресији јасно и разговетно израђеној.

Ускоковић је реалиста, а тон његових ствари је песимистички, али тај песимизам није болестан, вештачки, неприродан већ здрав, снажан.

Он не иде склопљених очију кроз живот, већ бодро прати и посматра све око себе, види и оно што многи од нас никад не би запазио. Познаје и лице и наличје живота, схвата га онако како треба трезвен и мислен човек, философ и песник, да га схвати.

И живот и људе гледа са обе стране, анализује их, анатомски испитује заједно са свима лепим и ружним особинама.

Црта верно ружне страсти, пороке и зле навике своје око-

лине, даје им боју коју у суштини имају, али не улепшава их, не дотерује да би угодио оку и уху лажних моралиста.

Та психолошка и философска страна његова талента, претежна у првој, испољава се и у овој другој књизи. Она се прелива као боје дугине из једне у другу које све скупа чине целину и дају примамљиву слику што годи свима чулима.

*

* *

Једна од најјачих песама, ове врсте, која ће ући и у антологију српских књижевника, јесте, без сумње:

„На очевом гробу"

— Спавај у хладу наших брда, оче. Спавај у мирису перунике и пољског цвећа. У покоју нашег гробља спавај. Спавај уз плачну песму твога сина. Спавај, о спавај, добри оче мој!

— Давно си ме испратио на пут срећи, оче. Он је ишао преко висина части и злата, кроз низину срама и кала, широким хоризонтом сјаја и ниским тамницама беде. Ипак се свуда боре, свуда се чује вапај, свуда се осећа задах рана. Нигде среће нема, и живот је бунован, а празан сан, оче.

— Спавај у својој срећи, оче.

— Са далекаг пута вратило се твоје дете без пријатеља, без друга, без среће; вратило се да загрли твој велики, твој топли гроб. Варали су ме и мучили, оче, и ја сам ти дошао, да наслоњен на тебе, као у данима који су прошли, исплачем се дуго и слободно.

— Како је лепо у хладу наших брда, како је пун мирис перунике и пољског цвећа, како је спокојна твоја могила! Ах, срећан ли си, оче мој!

— Спавај у хладу наших брда, оче. Спавај у мирису перунике и пољског цвећа. У покоју нашег гробља спавај. Спавај уз плачну песму твога сина. Спавај, о спавај, срећни оче мој!

*

„Химна Једној Жени" и „Finale", чудна мистична и јако карактеристична ствар, израђена са пуно разумевања и много душе, долазе у ред бољих песама његових и испољавају развијен таленат.

„Песма о љубави" то је болни крик човека који мисли дубоко, осећа и не дâ да га баце у кврге, те горко узвикује:

— Приморали сте ме да учим оно што ви знате. Лагали сте ме да ћете ме увести у тајне природе. Али шта је било? Разбили сте моју веру, разрушили сте мој храм, отргли сте половину моје душе. Кад сте све срушили, ви сте стали...

Као дунђери, обележили сте ме колики треба да сам, па сте онда немилостиво секли и тесали... Ударите и тешите! Још нисам онакав какве ме хоћете! Али ће доћи један дан кад више то нећете моћи, јер ћу тада бити мртав...

*

Верну фотографију данашњега друштва наћиће те у добро израђеној ствари: „Кроз мрак“, где на једном месту он вели ово:

— Ми чепамо један другог, шамарамо се и грдимо, па се после миримо и љубимо, извлачимо један другог из блата, да се доцније још више заглибимо. Пијемо устајалу воду, хвалимо њену питкост, освежавамо се њоме и јуримо кроз мрак у мрак...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

По савршенству форме, обрађености идеје и топлини којом дише цела „Нељубавна исповест“ долази међу прве, боље ствари:

— Сад се гледамо и више се никад нећемо видети. Безброј брда раздвајаће места где ћемо живети и умрети. Други човек палиће свеће на твом гробу, деца друге жене плакаће на мом. Али, шта је то што ме вуче к теби што ми не да одвојити се од тебе?

Ја сам сит твојих пољубаца и ниједан ми више не прија, мени више није мека твоја рука мени нису више топле твоје груди и више ме твоја коса не опија. Али зашто копним кад те гледам, зашто се суше и сад моја уста?

Ја знам да твоје велике очи не крију моју слику и да се моја душа не уплиће у твоју. Ја знам да је теби туђе моје биће и осећам да у мени нема ничега твога. Али шта је то што ме вара да си моја и шта се то откида од мене кад те остављам?

Ни ја тебе не волим и никад те нисам волео. Наша љубав није била љубав. Наше пољупце није рађало срце. Нити се икад заталасала наша душа кад се загрлимо. Али, зашто плаче мој глас кад ти кажем: „Сад се гледамо и више се никад нећемо видети“?

*

„Крај осамљене клупе“, „Мраз у мразу“, „Као увек“ ни мало не изостају иза наведених Ускоковићевих ствари, које, због обима ове рубрике, не можемо навести у целини.

Целокупан утисак који оставља ова симпатична књига више је него добар. Она нам јасно показује да Ускоковић има све оне добре одлике које се траже од талентованог писца. Истина и код њега има неких омањих недостатака, али они се потпуно губе, они ће се убрзо изгубити са свим. Али оно што је неоспорно то је: да је Ускоковић јак, развијен и обрађен таленат.

С. Д. Петровић.

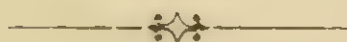

БЕЛЕШКЕ

Одговор на белешку о Историји српскога народа. — У октобарској свесци четрдесет девете књиге Дела, прва је замерка писца белешке о Историји српскога народа од Ст. Станојевића и Л. Зрнића: да је у Историју унесен и сувише мали број догађаја. Међутим, све је унето што даје јасну слику о животу нашега народа. Данашњи методичари не допуштају да се у уџбеник уносе и појединости, што се може допунити историском читанком и наставниковим предавањем. Уосталом, ја сам у напомени и рекао како је прво правило за учење: да се оно не састоји у знању што већега броја детаља, већ у начину усменога и писменога саопштавања, што је требало тачно разумети. Напомена је о употреби историских термина: култура, романизам, јелинизам за стручњаке потпуно излишна из разлога: прво, што су то термини који се морају знати, и, друго, што се од њих неки већ помињу у II разреду гимназије, о чем сведочи Општа историја за тај разред од Ст. Ловчевића, и што се носиоци и романизма и јелинизма изучавају у II разреду. Исто је тако нетачна и трећа напомена: да су поједине лекције и сувише дугачке. Лекције као наставне јединице, не одређују се према наставном часу, него према логичној садржини, вези и заокругљености. Наопако би било кад би наставник овако као писац белешке разумео величину лекције и њен распоред. Међутим, ја сам у напомени, пошто сам рекао шта се разуме под лекцијом, написао: да говор наставников не треба да траје више од 15—20 минута, јер ученици нижих разреда нису у стању дуже пажљиво слушати предавање. Баш у овај мах имам при руци у једном практичном листу немачком методички разрађену лекцију, дакле наставну јединицу, о Карлу Великом, за коју се изрично каже да мора трајати најмање четири наставна часа. И за стручњаке је потпуно јасно да је одмеравање лекција, и према приликама и према времену, и у нашој књизи остављено наставнику. Исто је тако неосновано тражити опширније описе појединих догађаја и то баш оних догађаја које је навео писац белешке. Све се то оставља историској читанци и наставнику самом, као што је напоменуто и за број догађаја. Уосталом, чиме би и могао наставник заинтересовати ученике, кад би све било у уџбенику? То су она места у уџбенику, где се пријатно сусретне умна подобност ученикова и вештина наставникова. Данас за предавање појединих предмета није довољно само специјално знање и знање

здравога разума, већ се ту тражи и методичко знање које се допуњује практичним радом у школи. Има пак само једна пишчева напомена оправдана, за коју сам ја већ у практици увидео да се мора усвојити: мора се скратити све оно што се говори о историји српских земаља пре доласка Срба. **Л. Зрнић.**

Фрајбуршки историк Фридрих Мајнеке (Meinecke) написао је књигу под натписом **Светско грађанство и национална држава.** Студије за генезу немачке националне државе (Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates. Oldenbourg, München und Berlin, 1908). Појава овакога дела у доба, када је постало акутно и питање о нашој националној држави, од великога је интереса за нас, и то тим више, што га је критика оценила не само као дело од необично замашнога значења своје струке но и као једну од најбољих књига уопште, што су последњих година угледале свет. Из ње ћемо видети, како се лагано и постепено развија идеја о једној националној држави, какве сметње све ставља партикуларизам остваривању те идеје и како се у једном народу морају претходно хетерогени елементи прилагодити један другоме. Што је тих хетерогених елемената више и што је њихово узајамно прилагођавање теже, тиме ће и стварање једне националне државе бити спорије. Питање о стварању немачке националне државе решио је Бизмарк, који је разбио предрасуду, да уставност мора бити парламентизам, и мале немачке државе начинио носиоцима идеје о немачком царству створивши Bundesrat. — Познајући и постављајући услове, под којима се постигло јединство у других народа свакако да ћемо и ми учинити ближим и јединство нашега народа, те стога је наша прека потреба, да овакве књиге изучавају не само стручњаци но и сви они, који имају већи непосредни утицај на државне послове, а не ослањају се само на свој „здрав разум", као што је то досад, на жалост, тако често бивало.

Општа Историја. — У штампарији „Доситеј Обрадовић" штампана је „Општа историја за више разреде средњих школа", од Ст. Ловчевића. Стари век — друго, скраћено издање. — Београд, 1908, стр. 142, са 8 листа слика. Цена 3.50 дин. У овој је књизи историја источних народа: Мисираца, Халдејаца, Феничана, Јевреја, Мића̑на и Персијанаца, затим историја Грка и Римљана, дакле историја народа чије су државе створене и живеле у староме веку. О историји старога века написао је био Ловчевић раније две књиге, које су свака за се биле опширније од ове нове, у коју су ушли сви народи старога века. Сем овога скраћивања, Ловчевић је учинио још једну измену. Он је све источне народе поделио у три групе: Мисирци, Семићани и Аријанци, па је о њихову културном стању писао уопште, а не за сваки народ на по се, као у ранијем издању ове историје. На овај је начин Ловчевић смањио знатно материјал, који је раније било врло тешко прећи са ученицима петога разреда.

Глас Срп. Краљ. Академије. — Штампан је 78. „Глас" Срп. Краљ. Академије (други разред. књ. 47, у 8⁰, стр. 298. Цена 2 дин.). У овој књизи „Гласа" има пет расправа: 1. Monumentum Ancyranum, од д-ра Николе Вулића, у којој писац расправља у саставу, времену и начину постанка овога споменика: — 2. О српским или хрватским дијалектима, од А. Белића. Главна садржина овога чланка је полемисање пишчево са М·

Решетаром о деоби српског или хрватског језика на дијалекте и о простирању појединих дијалеката. Ову је полемику изазвао сам Решетар својом књигом „Der Štokavische Dialekt“ (Schriften der Balkankommision, VIII). И ако у овом Белићеву раду има доста нових резултата и погледа на питање о дијалектима нашега језика, ипак је ово више критика Решетарове књиге, те му — према томе — није право место у „Гласу“. — 3. Година рођења Доситеја Обрадовића, од д-ра Јована Скерлића. У овој расправи писац укратко излаже како се досад писало и расправљало о години рођења Доситеја Обрадовића, па најзад предлаже своје решење овога питања. Њему се чини да није довољно доказано нити да се Доситеј родио 1739 нити 1744, већ мисли, на основу неких података да се данас „1742 или 1743 година може узети као година рођења Доситеја Обрадовића“. — 4. Византиски чинови и титуле у српским земљама XI—XV века, од Стојана Новаковића. Упоређујући називе чинова и титуле, који се находе у српским споменицима, са византиским, Новаковић доказује да је средњевековна српска држава у главном створена по угледу на уређење византиске царевине. — 5. О прављосуђу, приступна академска беседа Ђорђа Павловића, председника Касационог Суда.

Српска народна јела и пића у Левчу и Темнићу. — Г. Станоје М. Мијатовић, учитељ из Пољне оштампао је за се свој спис „Српска народна јела и пића у Левчу и Темнићу“ из X књиге „Српског Етнографског зборника Српске Краљевске Академије“. У Београду, у Држ. Штампарији, 1908. год., стр. 69. у 8⁰.

Књиге за народ. — Као 116 свеска „Књига за народ“, које издаје Матица Српска из задужбине Петра Коњевића, штампана је V серија историских приповедака Стевана Сремца: „Из књига староставних“. У овој су серији ове приповетке: Растко. — Праведникова Молитва. — Краљ Драгутин. — Смрт Цара Лазара. У Новом Саду 1908, стр. 75 у 16⁰. Ову је књигу за штампу приредио др. Милан Шевић, који јој је и предговор написао.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)